

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЄВДОКИМЕНКО ІРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 007 : 304 : 070

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНА ДОМІНАНТА
У ПУБЛІЦИСТИЦІ СОФІЇ РУСОВОЇ**

Спеціальність 27.00.04 – теорія та історія журналістики

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І. М. Євдокименко

Науковий керівник: **Сидоренко Наталія Миколаївна**,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Євдокименко І. М. Національно-патріотична домінанта у публіцистиці Софії Русової. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій за спеціальністю 27.00.04 – теорія та історія журналістики. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2020.

Дисертація присвячена з’ясуванню національно-патріотичної домінанти у публіцистичних працях С. Русової – видатного українського педагога, письменниці, літературознавиці, громадської, культурно-освітньої діячки та фундаторки українського жіночого руху в Україні кінця XIX – початку XX століть.

Під національно-патріотичною домінантою варто розуміти екстраполяцію ідейно-теоретичних поглядів С. Русової на авторську публіцистику. Ідейність поглядів полягає у формуванні національної ідентичності українців, просвітницькій діяльності інтелігенції, розвитку освіти, науки, національної літератури та мови, популяризації видавничої справи, покращанні добробуту життя народу, розвитку громадянських прав і свобод українців, а також об’єднанні зусиль різних верств українства для здійснення суспільно-політичних і культурних проєктів, матеріальній підтримці заходів, спрямованих на формування національної держави.

Актуальність наукового дослідження зумовлена тим, що публіцистична спадщина С. Русової досі ще не була об’єктом вивчення у галузі соціальних комунікацій, але є важливою у вивченні стану суспільної думки певного історичного періоду. У журналістикознавстві – це приклад того, як продуктивна діяльність певного публіциста може впливати на формування громадської думки, за умови акцентуалізації на національно-патріотичному вихованні,

окресленні основних гуманітарних напрямів, що спрямовані на толерантно коригувальні процеси, які максимально гуманізують суспільне життя і рівень духовних засад суспільства.

У роботі в хронологічній послідовності було проаналізовано та конкретизовано, відповідно до теми та об'єкта наукового дослідження, основні періоди публіцистичної діяльності громадської діячки завдяки становленню і розвитку головної – національно-патріотичної – домінанти в її публікаціях. Запропоновано публіцистичну спадщину С. Русової досліджувати та аналізувати за чотирма періодами: 1888–1905 рр., 1906–1916 рр., 1917–1921 рр., 1922–1938 рр. Вибір хронологічних меж кожного періоду обґрунтовано певними життєвими фактами та соціально-політичними умовами, що відбувалися в країні у той час.

У процесі аналізу публіцистичні твори авторки систематизовано за жанрово-тематичним принципом: літературно-критичні огляди, рецензії, замітки; мистецтвознавчі статті, проблемні та аналітичні статті, звіти на педагогічну тематику; біографічні, історичні та подорожні нариси, праці, написані для жінок і про жінок (статті, характеристики-силуети, замальовки, есе).

До літературно-критичних праць віднесено статті, рецензії, замітки, у яких оглядово подається характеристика й оцінка низки літературних явищ, об'єднаних С. Русовою за певним принципом. Зміст історичних публікацій становлять розповіді про історію України та її регіонів, а також життя людей за кордоном, зокрема в Норвегії, Франції, Швейцарії, Чехії тощо. У мистецтвознавчих статтях подаються історичні відомості про театр та характеристика мистецького життя тогочасного суспільства. У педагогічних розвідках окреслено суспільно важливі педагогічні питання, зокрема заснування та функціонування на території України національних дошкільних, шкільних та позашкільних закладів освіти та виховання. На сторінках українських,

російських і зарубіжних періодичних видань знайшли відображення основні аспекти концепції національно-патріотичного виховання С. Русової.

За матеріалами, акумульованими в процесі опрацювання джерельної бази наукового дослідження, укладено бібліографічний покажчик публіцистичної спадщини С. Русової за періодичними виданнями, які подано в алфавітному порядку: хронологічні межі – з 1888 року, тобто з часу виходу першої статті до 1938 року, коли вийшла друком остання прижиттєва публікація С. Русової. При укладанні покажчика використано бібліографічний покажчик «Софія Русова – вчитель, державний діяч, педагог», створений фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, бібліографія публікацій С. Русової з науково-методичного посібника О. Джус «Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940)» та власні бібліографічні джерела. До характеристики періодичних видань залучено історико-бібліографічні дослідження «Українська преса в Україні та у світі XIX–XX ст.» у чотирьох томах, «Українські часописи Львова» у трьох томах (упорядники М. Романюк і М. Галушко), багатотомна «Історія української журналістики в іменах» та «Періодичні видання Києва (1835–1917)» у трьох томах.

У дослідженні також здійснено кількісний аналіз публікацій, що дав змогу сформулювати цілісне уявлення щодо публікаційної діяльності авторки. За увесь період своєї творчої діяльності С. Русова опублікувала 85 публікацій, що вийшли друком окремими брошурами, 380 публікацій було надруковано на сторінках періодичних видань.

Визначено частотність публікацій С. Русової у періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст. За весь період своєї публіцистичної діяльності педагог і громадська діячка друкувалася на шпальтах російських, українських і закордонних часописів. У загальному підсумку – 65 різних періодичних видань. До найпопулярніших можна зарахувати педагогічні та жіночі журнали «Світло»

(Київ)), «Русская школа» (Санкт-Петербург), «Жіноча доля» (Коломия), «Вільна українська школа» (Київ), «Нова Україна» (Прага) тощо.

Вибір періодичних видань часто залежав від кількох основних чинників: місця знаходження публіцистики в певні періоди життя, спрямуванням самого видання та тими суспільно-політичними подіями, що відбувалися в країні. Графічні зображення публікаційної активності авторки та частотності її публікацій у періодичних видань кінця XIX – початку XX століть можна розглянути в додатках до наукового дослідження.

Ключові слова: публіцистика, періодика, національно-патріотична домінанта, культурно-духовна традиція, національне виховання, національно-визвольні змагання.

SUMMARY

Yevdokymenko I. M. National and patriotic dominant in the publicistic works of Sofia Rusova. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for the degree in social communications with a specialization in 27.00.04 – the theory and history of journalism. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation is focused on determining the national and patriotic dominant in the publicistic works of S. Rusova – a prominent Ukrainian teacher, writer, theorist of literature, public figure, cultural and educational activist and foundress of the Ukrainian women's movement in Ukraine in the late XIX – early XX centuries.

The national and patriotic dominant should be understood as the extrapolation of ideological and theoretical views of S. Rusova on the author's publicistic works. The ideology of the views consists in forming the national identity of Ukrainians,

educational activities of intellectuals, development of education, science, national literature and language, promotion of publishing, improving the welfare of the people, development of civil rights and freedoms of Ukrainians, and joined efforts of different segments of Ukrainians for implementing sociopolitical and cultural projects, financial support for activities aimed at forming a nation-state.

The relevance of the scientific research lies in the fact that the publicistic heritage of S. Rusova has not yet been the object of study in the field of social communications, but it is important for studying the state of public opinion at a certain historical period. In journalism studies, it is an example of how the productive work of a certain publicist can influence the formation of public opinion, provided the emphasis is on the national and patriotic education, outline the main humanitarian directions aimed at tolerantly corrective processes that maximally humanize public life and spiritual foundations of the society.

The main periods of publicistic activity of the public figure were analyzed and specified chronologically in the thesis in accordance with the topic and the object of the scientific research, with the focus on the formation and development of the national and patriotic dominant in her publications. It was proposed to study and analyze the publicistic heritage of S. Rusova according to four periods: 1888–1905, 1906–1916, 1917–1921, 1922–1938. The chronological limits of each period are justified by certain life facts and sociopolitical conditions, that were taking place in the country at that time.

Over the course of the research, the author's publicistic works were systematized according to the genre and thematically: literary critical reviews, critiques, notes; art history articles, problematic and analytical articles, reports on pedagogical topics; biographical, historical and travel essays, works written for women and about women (articles, characteristics-silhouettes, sketches, essays).

Literary-critical works include articles, reviews, notes in which the characteristics and assessment of a number of literary phenomena, united by

S. Rusova according to a certain principle, are reviewed. The content of historical publications consists of stories about the history of Ukraine and its regions, as well as about the lives of people abroad, in particular in Norway, France, Switzerland, the Czech Republic etc. Art history articles provide historical information about the theater and the characteristics of the artistic life of the society of that time. Pedagogical articles outline socially important pedagogical issues, in particular the establishment and functioning of national preschool, school and out-of-school educational institutions on the territory of Ukraine. The main aspects of the concept of national and patriotic education of S. Rusova were reflected in Ukrainian, Russian and foreign periodicals.

Based on the materials accumulated in the process of working with the source base of the scientific research, a bibliographic index of S. Rusova's publicistic heritage was compiled according to periodicals, presented in the alphabetical order, chronological limits being from 1888, i.e. from the appearance of the first article to 1938, when the last publication in S. Rusova's lifetime was published. For compiling the index we used the bibliographic index «Sofia Rusova – teacher, stateswoman, pedagogue», created by the specialists of the State Pedagogical University of Ukraine named after V.O. Sukhomlinsky, bibliography of publications by S. Rusova were taken from the scientific and methodological manual by O. Djus «Life and work of Sofia Fedorivna Rusova (1856-1940)» and own bibliographic sources were used. Featured periodicals include historical and bibliographic research in four volumes «Ukrainian press in Ukraine and in the world of the XIX–XX centuries», «Ukrainian Magazines of Lviv» in three volumes (compilers M. Romanyuk and M. Halushko), multi-volume «History of Ukrainian Journalism in Names» and «Periodicals of Kyiv (1835–1917)» in three volumes.

A quantitative analysis of publications was also carried out during the research, which allowed to form a holistic view of the author's publications. During the entire

period of S. Rusova's creative activity 85 works were published as separate brochures, 380 publications were printed in periodicals.

The frequency of S. Rusova's publications in periodicals of the late XIX – beginning of the XX century was determined. During the whole period of her publicistic activity, the teacher and public figure was being published in Russian, Ukrainian and foreign magazines, 65 different periodicals in total. The most popular of them were pedagogical and women's magazines «Light» («Kyiv»), «Russian School» (St. Petersburg), «Women's Fate» (Kolomyia), «Free Ukrainian School» (Kyiv), «New Ukraine» (Prague) etc.

The choice of periodicals often depended on several main factors: the author's location at certain periods of her life, the focus of the publication itself and the socio-political events that took place in the country. Graphs representing the author's publishing activity and the frequency of her publications in periodicals of the late XIX – early XX centuries can be found in the appendices to the research.

Key words: publicistic works, periodicals, national and patriotic dominant, cultural and spiritual tradition, national education, national liberation competitions.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Євдокименко І. Публіцистика Софії Русової : питання історіографії та джерельна база дослідження. *Наукові записки Інституту журналістики* : наук. зб. / за ред. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. Т. 47. Квіт.– черв. С. 108–113.

2. Євдокименко І. Публіцистика Софії Русової на шпальтах «Літературно-Наукового Вістника» (1904–1918 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного*

інституту пресознавства / відп. ред. М. Романюк ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства. Львів, 2014. Вип. 4 (22). С. 496–506.

3. Євдокименко І. Публіцистична і педагогічна майстерність Софії Русової. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 8. С. 25–28.

4. Євдокименко І. Публікації Софії Русової на сторінках журналу «Світло» з погляду журналістської та редакторської майстерності. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації* : наук.-вироб. жур. Запоріжжя, 2014. № 1/2 (17/18). С. 76–81.

5. Євдокименко І. Принципи національно-патріотичного виховання за Софією Русовою. *Журналістика* : наук. журнал / за ред. Н. Сидоренко. 2019. Вип. 17/18 (42/43). С. 144–154.

Статті у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз

6. Yevdokymenko I. The idea of national education in deciding Ukrainian national identity. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. Budapest, 2015. III(9). Issue 53. P. 53–57.

7. Євдокименко І. Публікаційна активність С. Русової як запорука популяризації прогресивних ідей кін. ХІХ – поч. ХХ ст. *Молодий вчений* : наук. журн. Херсон, 2020. № 9.1 (85.1). Вересень. С. 36–40.

Статті в інших виданнях

8. Євдокименко І. Українська емігрантська преса про творчий доробок Софії Русової. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціальні комунікації». 2012. № 1027. Вип. 4. С. 115–119.

9. Євдокименко І. «Нація народжується біля дитячої колиски ...». *Наше життя* (Союз українок Америки). 2016. Ч. 11. С. 8–10.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Євдокименко І. Мистецькі засади дошкільної та шкільної освіти у публіцистиці Софії Русової. *Роль митця і традиційних інститутів мистецтва за умов всезростаючого впливу культурних індустрій*: зб. матеріалів всеукр. наук.–теорет. конф. (Київ, 23–24 грудня 2009 р.). Київ: Видавн. Центр «КНУКіМ», 2009. Ч. 2. С. 256–257.

11. Євдокименко І. Проблеми виховання педагогічної культури у публіцистиці Софії Русової. *Українська культура XXI століття: стан, проблеми, тенденції*: зб. матеріалів всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 22 грудня 2010 р.). Київ: Видавн. Центр «КНУКіМ», 2010. Ч. 2. С. 157–158.

12. Євдокименко І. Гендерні питання у публіцистичній творчості Софії Русової. *Перспективні напрямки дослідження українського медійного контенту: фундаментальні та прикладні аспекти* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 7 квітня 2016 р.). Київ, 2016. С. 299–304.

13. Євдокименко І. Гендерні аспекти в контексті виховання дітей на початку ХХ століття (на прикладі життєвої і творчої діяльності Софії Русової). *Актуальні проблеми медіапростору* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 18 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 295–299.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЦИСТИКИ СОФІЇ РУСОВОЇ.....	24
1.1. Інтерпретації понять «публіцистика» та «домінанта твору» в науковому дискурсі.....	24
1.2. Історіографія вивчення творчої спадщини С. Русової у міждисциплінарних дослідженнях.....	35
1.3. Методологічний інструментарій дослідження публіцистики С. Русової.....	48
Висновки до першого розділу.....	60
РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНА ДОМІНАНТА ЯК ОСНОВНА КОНЦЕПЦІЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ.....	66
2.1. Національно-культурницька діяльність С. Русової в контексті протидії імперським реаліям кінця ХІХ – початку ХХ століть.....	66
2.2. Втілення світоглядних принципів в авторській публіцистиці.....	77
2.3. Утвердження націєтворчих ідеалів видатних культурно-освітніх діячів у літературно-критичних оглядах С. Русової.....	111
Висновки до другого розділу.....	121
РОЗДІЛ 3. КОНСТРУКТИВНІ МОДУСИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-СВІДОМОГО ГРОМАДЯНИНА ЗАСОБАМИ ПУБЛІЦИСТИКИ С. РУСОВОЇ.....	124
3.1. Родина як мовно-культурний простір і морально-естетична першооснова особистісного розвитку.....	124
3.2. Інтерпретація «жіночого питання» в публіцистиці С. Русової.....	135
3.3. Параметри громадянського виховання в контексті формування інтегративних якостей особистості.....	152

Висновки до третього розділу.....	165
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178
ДОДАТОК А Список публікацій та відомості про апробацію.....	213
ДОДАТОК Б Національно-патріотична домінанта С. Русової	215
ДОДАТОК В Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями: бібліографічний покажчик.....	217
ДОДАТОК Д Жанрово-тематична палітра творчої спадщини С. Русової.....	251
ДОДАТОК Ж Публікаційна активність С. Русової.....	253
ДОДАТОК З Частотність публікацій С. Русової у періодичних виданнях.....	260

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У ХХІ столітті гостро постає проблема збереження національної самобутності українців, адже ідентичність нації – цивілізаційний бренд, соціокультурна парадигма країни, визначальна засада зовнішньої та внутрішньої політики держави. Національна ідея, виховання, освіта, культура є рушійними силами, що не дають змоги розчинитися у глобалізаційному просторі.

Україна з кінця ХІХ століття поступово торує шлях до розбудови української національної ідеї, зокрема реабілітації та повернення з небуття багатьох імен духовних провідників нації. Серед відомих постатей, які боролися за незалежність, демократичність, соборність країни, слід відзначити М. Грушевського, С. Петлюру, І. Огієнка, М. Драгоманова, І. Франка та інших просвітителів, ідеї та погляди яких було жорстоко сфальсифіковано, несправедливо засуджено, перекручено та приречено до забуття. Поміж славетної когорти світочів українського духу поважне місце посідає С. Русова – активний громадський, культурно-освітній діяч кінця ХІХ – початку ХХ століть, людина прогресивних поглядів на національне просвітництво, за що свого часу була викреслена з історії українського суспільного життя та затаврована як «українська буржуазна націоналістка» з усіма відповідними «оргвисновками».

Із проголошенням незалежності України розпочинається ліквідація «спецхранів» у наукових бібліотеках, розсекречування й доступ до значного масиву архівних фондів, які раніше були практично недоступними для дослідників і унеможливлювали повернення до національної культури незаслужено забутих українців. У 1990 році розсекречено й особистий архів С. Русової в ЦДАВОВУ України, що сприяло потужному поштовху до нових наукових розвідок її життєвої, творчої діяльності.

Публіцистиці С. Русової властиві прогресивні погляди щодо національної ідентичності українців, а це заслуговує ґрунтовної наукової розвідки, адже більшість її ідей наразі є актуальними. Національно-патріотична домінанта, що окреслюється в публіцистичних творах відомої громадської діячки, була одним із чинників формування суспільної свідомості нації в першій половині ХХ століття. Твори С. Русової гармонійно поєднували культуру викладу матеріалу та методичні, прагматичні поради щодо виховання особистості патріота й громадянина. Її спадщина є знаковою не лише у розумінні і вивченні суспільної думки певного історичного періоду, а й для історії журналістики – це взірць того, як продуктивна діяльність одного публіциста сприяла формуванню громадської думки в суспільстві за умови, якщо громадський діяч акцентує увагу на національно-патріотичному вихованні, зосереджуючись на основних гуманітарних напрямках і, толерантно корегуючи процес, намагається максимально гуманізувати суспільне життя та рівень духовності суспільства.

Для науки про соціальні комунікації, складовою частиною якої є теорія та історія журналістики, дослідження публіцистики С. Русової, виступів, виявлення й аналіз реакції визначних постатей того часу на її публікації є особливим джерелом прагматичного підходу до громадської та професійної справи, оскільки педагог і просвітителька жила й творила в умовах домінування друкованої преси, що була на той час основним виразником прагнень, реалізації ідей та ідеалів свідомих та освічених українців. Упродовж багатьох десятиліть С. Русова старанно й уміло вибудовувала систему виховання, що ґрунтувалася на соціальній комунікації, зрештою оприявленою в українському суспільстві.

Дослідження національно-патріотичної домінанти публіцистичного спадку С. Русової є парадигмою розуміння причин реакції української громадськості на перебіг світових політичних дискурсів: війн, громадянських конфліктів, становлення та поразки нової української державності періоду Української революції 1917–1921 рр. тощо. У її публіцистиці, щоденнику,

листуванні з видатними діячами маємо можливість наочно спостерігати, як поступово концепція майбутньої незалежної України набирала виразних засадничих ознак ідентичності, структуруючись у суспільній свідомості. Публіцистика С. Русової була дієвою, оскільки друковані газети, журнали, брошури, які вона видавала сама чи з однодумцями, формували громадську думку, виховували ідеали незалежності, національної ідентичності, патріотичного сумління.

Актуальність дисертації зумовлена низкою суспільних, освітньо-виховних і науково-методологічних чинників, зокрема, потребою з'ясування концепції особистості відповідно до національно-патріотичних поглядів, що домінували в гуманістичних ідеалах С. Русової, яка залишається сьогодні недостатньо вивченою в історичному контексті розвитку української публіцистики кінця XIX – початку XX століть.

У процесі наукового дослідження використано журналістикознавчі праці низки українських дослідників, зокрема Л. Василик, В. Георгієвської, В. Здоровеги, Н. Зелінської, Н. Желіховської, В. Іванова, Ю. Лазебника, Й. Лося, І. Михайлина, О. Мелещенка, А. Москаленка, Б. Потятиника, Д. Прилюка, В. Різуна, Н. Сидоренко, М. Титаренко, Т. Трачук, В. Шкляра та ін. Особливості функціонування української періодики початку XX століття, у якій друкувалася С. Русова, різнобічно досліджували такі науковці, як О. Богуславський, Ю. Бідзіля, А. Волобуєва, В. Георгієвська, А. Животко, І. Зайченко, І. Крупський, О. Мукомела, Н. Остапенко, О. Сидоренко, Н. Сидоренко, Л. Сніцарчук та ін. Для з'ясування методологічних засад дослідження використані праці фахівців у галузі соціальних комунікацій: К. Горської, М. Женченко, В. Іванова, Н. Костенко, В. Корнєєва, Т. Крайнікової, Л. Пономаренко, В. Різуна, О. Ромаха, Т. Скотникової, О. Чекмишева та ін.

З'ясування окремих аспектів наукової та публіцистичної спадщини С. Русової подано в напрацюваннях Г. Дацюк, О. Джус, І. Зайченка,

О. Фролової, Т. Ківшар, А. Королькової, М. Мельничук, О. Пеньковець, О. Проскури, О. Таран та інших українських вчених. Проаналізовано також низку дисертацій, в яких предметом аналізу обрано переважно педагогічні новації С. Русової (Г. Груць, О. Джус, О. Таран, О. Пшеврацька та ін.). Варто відзначити праці Л. Гонюкової та О. Мельник, які не лише ретельно дослідили теоретичну спадщину С. Русової в царині її педагогічних принципів, а й запропонували ґрунтовну історіографію питання. Окрему групу джерел становлять наукові та науково-популярні статті, присвячені окремим періодам життя й діяльності С. Русової: на Чернігівщині, Слобожанщині, Полтавщині. Тут варто згадати публікації О. Джус, І. Зайченка, Є. Коваленко, В. Пащенко та інших дослідників. Педагогічні, історико-педагогічні, окремі філософські й літературознавчі, історичні студії сприяють науковому аналізу проблеми для комплексного вивчення у сфері теорії та історії журналістики.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах науково-дослідних тем Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Дослідження в галузі українського журналістикознавства: методологія, термінологія і стандарти» (НДР № 06БФ045-01, 2009–2011 рр.) та «Український медійний контент у соціальному вимірі» (НДР № 11БФ045-01, 2011–2015 рр.).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації полягає у з'ясуванні парадигми національно-патріотичної домінанти в публіцистичній спадщині С. Русової.

Окреслена мета передбачає виконання таких *завдань*:

- визначити в контексті історіографічного вивчення творчої спадщини С. Русової публіцистичні аспекти діяльності;
- конкретизувати основні віхи життя й творчості С. Русової та хронологічні межі кожного періоду відповідно до об'єкта наукового дослідження;

- встановити кількісні показники публікаційної активності авторки та частотності її публікацій у періодичних виданнях кінця XIX – початку XX століть для розуміння умов співробітництва у пресі;
- з'ясувати специфіку національно-патріотичної домінанти в авторській публіцистиці С. Русової;
- систематизувати публіцистичну спадщину української діячки за жанрово-тематичним принципом;
- охарактеризувати публіцистичні матеріали С. Русової за виховним спрямуванням.

Об'єктом дослідження обрано публіцистичні твори (357 назв) С. Русової в періодиці кінця XIX – початку XX століття, що видавалась у Російській імперії (зокрема, на Наддніпрянщині), УНР, Польщі (переважно на території Галичини), Чехо-Словаччині (включно з Закарпаттям), Королівстві Румунія (передусім на Буковині), Франції, США. Загалом це 65 чпсописів, серед яких – «Вільна українська школа», «Вестник воспитания», «Жінка», «Жіноча доля», «Літературно-науковий вісник», «Нова Україна», «Нова хата», «Русская школа», «Самостійна думка», «Світло», «Тризуб», «Украинская жизнь» тощо.

Предмет дослідження – національно-патріотична домінанта у публіцистиці С. Русової, що полягає у висловленні авторкою своїх ідейно-теоретичних поглядів на формування національної ідентичності українців, просвітницьку діяльність інтелігенції, розвиток освіти, національної культури, літератури та мови, спрямованих на розбудову національної держави.

Джерельною базою дослідження є філософська, журналістичнознавча, літературознавча, педагогічна література з проблеми дослідження, автореферати дисертацій та дисертаційні праці.

У процесі аналізу використано передусім матеріали відділів періодики й формування та використання газетних фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Також залучено літературу, що знаходиться у фондах

Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого та Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського. Фактологічний матеріал дисертації складають документи й матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 3889 – Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова).

Базовим джерелом для написання роботи є праці С. Русової: збірники, окремі видання у вигляді нарисів, оповідань, казок, монографії; журнальні статті, мемуари й щоденник.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1888–1938 рр.: від виходу в світ першої, надрукованої у пресі, статті «Село Ивановка: (опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новоросии)» («Киевская старина», 1888 р.) до виходу останньої прижиттєвої публікації «Чи потрібна жінкам освіта?» («Громадянка», 1938 р.).

Методологічна основа та методи дослідження. Для втілення мети й поставлених завдань використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового дослідження. Основним методом виступає порівняльно-історичний, за допомогою якого охарактеризовано періоди життя і творчості С. Русової, проаналізовано тексти публіцистики в контексті національно-патріотичної парадигми.

Біографічний метод застосовано для з'ясування життєвих обставин, що впливали на формування світоглядних настанов діячки, які згодом знайшли відображення в її публіцистичній творчості. Герменевтичний метод дослідження дав можливість розпізнати сутнісні ознаки авторського задуму, уподобань і прагнень авторки в процесі творчої роботи. За допомогою проблемно-тематичного методу публіцистична спадщина громадської діячки

була розподілена за жанрово-тематичним принципом, охарактеризовано публікації педагога за їх виховним спрямуванням.

Метод аналізу офіційних документів застосовано в паралелях щодо характеристики концепції національно-патріотичного виховання та навчання С. Русової, а також екстраполяції її поглядів на сучасні закони та стратегії в галузі освіти та виховання.

Бібліографічно-описовий метод використано при зібранні даних та оформленні бібліографічного покажчика публіцистичної спадщини просвітительки. Метод моніторингу застосовано при розрахунку кількісних показників публікаційної активності С. Русової та частотності її публікацій у періодиці кінця XIX – початку XX століть. Графічний метод допоміг при унаочненні даних і відображенні кількісних результатів дослідження.

Соціальнокомунікаційний і міждисциплінарний підходи дали змогу розглянути життєву й творчу діяльність С. Русової в різних ракурсах (не лише як педагога, а й діячки на ниві просвіти народу, національного освідомлення) та висвітлити основні питання авторської публіцистики в науковій і науково-популярній літературі (педагогіка, філософія, політологія, психологія), а також при виокремленні національно-патріотичної домінанти на дисциплінарному рівні.

Наукова новизна обраної теми полягає в тому, що вперше в галузі соціальних комунікацій об'єктом комплексного аналізу є публіцистика відомої української громадської, культурно-освітньої діячки, педагога, етнографа, літературознавця і критика, публіцистки С. Русової. У дослідженні чітко окреслено ідейне наповнення авторських публікацій, з'ясована їхня національно-патріотична складова, що є домінуючою в її творах.

Наукові результати, що підтверджують новизну дослідження та особистий внесок у вивченні публіцистичної спадщини С. Русової, викладено в таких положеннях:

вперше:

– цілісно досліджено публіцистичну спадщину С. Русової; укладено бібліографічний покажчик «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями» (357 назв публікацій у 65 часописах); уведено до наукового оббігу публікації С. Русової, що не враховані попередніми дослідниками життєвої і творчої спадщини авторки, зокрема надруковані в часописах «Рідний край», «Украинская жизнь» та «Утренняя звезда» (дод. В);

– охарактеризовано в хронологічній послідовності основні періоди публіцистичної діяльності громадської діячки через становлення і розвиток головної – національно-патріотичної – домінанти в її публікаціях;

– систематизовано публіцистичні твори за жанрово-тематичним принципом: літературно-критичні огляди, рецензії, замітки; мистецтвознавчі статті; проблемні та аналітичні статті, звіти на педагогічну тематику; біографічні, історичні та подорожні нариси; праці, написані для жінок і про жінок (статті, характеристики-силуети, замальовки, есе) (дод. Д);

– охарактеризовано публіцистичну спадщину С. Русової за її виховним спрямуванням (родинне виховання, піднесення суспільно-духовних прав жінки, громадянське виховання);

– визначено кількісні показники публікаційної активності авторки відповідно до кожного періоду її життєвої та публіцистичної діяльності (дод. Ж); з'ясовано частотність публікацій С. Русової на сторінках періодичних видань кінця ХІХ – початку ХХ століть (дод. З);

уточнено:

– хронологічні межі основних періодів публіцистичної діяльності С. Русової;

– назви й дати виходу окремих публікацій С. Русової відповідно до їх оригінального написання;

набули подальшого розвитку:

– теоретичні аспекти вивчення української публіцистики, що спирається на національно-патріотичну домінанту (з акцентом на творчій спадщині С. Русової);

– дослідження ролі С. Русової як громадської діячки та публіцистки.

Наукове значення роботи визначається її актуальністю та новизною. Запропоновані ідеї та висновки можуть слугувати опорною базою у розробці концепцій чи стратегій національно-патріотичного виховання засобами масової комунікації в Україні, зокрема при врахуванні соціокомунікаційних ідей, розроблених С. Русовою ще на початку ХХ століття.

Сформульовані в дисертаційній роботі **теоретичні положення** будуть доцільними в дослідженнях, що стосуються діяльності освітньо-педагогічних медіа в Україні, як в історичному, так і в сучасному аспектах; поглибленого вивчення публіцистичної спадщини С. Русової.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що наукова робота може стати розділом посібника з історії української публіцистики, частиною посібника про вивчення першоджерел у журналістикознавстві. Результати дослідження вартують запровадження у практику діяльності сучасної освітньо-педагогічної преси в Україні, а також в освітній процес при викладанні курсів «Основи журналістики», «Сучасна публіцистика», підготовки спецкурсу «Освітня педагогічна публіцистика в Україні». Ключові положення про публіцистичну діяльність С. Русової введені у контекст лекцій про видатних українських публіцистів кінця ХІХ – ХХ століття навчальної дисципліни «Історія української журналістики».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій висвітлені власні ідеї і розробки авторки, що дозволило вирішити поставлені питання. Робота містить теоретичні та методичні положення і висновки, сформульовані дисертанткою особисто. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і слугують

для підкріплення ідей здобувачки. Наукові публікації з теми роботи є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорені на засіданнях кафедри історії журналістики та апробовані у формі доповідей та повідомлень на 11 міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-теоретичних та науково-практичних конференціях. Серед них *міжнародні* – Міжнародна науково-практична конференція «Українська журналістика у двохсотлітній ретроспективі» (Харків, 23–24 жовтня 2012 р.), Міжнародна науково-практична конференція з питань мовної політики в Україні, проблеми функціонування і розвитку української мови «Мова. Суспільство. Журналістика» (Київ, 11 квітня 2014 р.), Международная научная конференция «Социальные коммуникации в эпоху возрастающего потока информации – 2015» («Social Communications in the Era of Increasing Information Flow – 2015») (Будапешт, 29 березня 2015 р.), Друга Міжнародна науково-практична конференція «Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі» (Київ, 16 листопада 2017 р.), V Міжнародна науково-практична конференція «Журналістика. Філологія. Медіаосвіта» (Полтава, 8–9 жовтня 2020 р.); *наукові* – Всеукраїнська наукова конференція «Соціальні комунікації: стан, проблеми, тенденції» (Київ, 26–27 квітня 2012 р.); *науково-теоретичні* – Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Роль митця і традиційних інститутів мистецтва за умов всезростаючого впливу культурних індустрій» (Київ, 23–24 грудня 2009 р.), Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Українська культура ХХІ століття: стан, проблеми, тенденції» (Київ, 22 грудня 2010); *науково-практичні* – Всеукраїнська науково-практична конференція «Перспективні напрямки дослідження українського медійного контенту: фундаментальні та прикладні аспекти» (Київ, 7 квітня 2016 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Міждисциплінарні дослідження масової комунікації: проблеми та перспективи» (Київ, 25 квітня 2017 р.), Всеукраїнська

науково-практична конференція «Актуальні проблеми медіапростору» (Київ, 18 квітня 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 13 одноосібних публікаціях: 5 статей у наукових фахових виданнях України, 2 статті – у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз, 2 статті – в інших виданнях та 4 опубліковані праці апробаційного характеру.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (396 позиції) і 6 додатків. Загальний обсяг дослідження – 264 сторінки, з них 165 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПУБЛІЦИСТИКИ СОФІЇ РУСОВОЇ

1.1. Інтерпретації понять «публіцистика» та «домінанта твору» в науковому дискурсі

Проблематика рівня та якості публіцистичної спадщини С. Русової залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників: специфіки соціально-економічних умов, в яких С. Русова жила і творила; можливості реалізації її як публіциста залежно від характерних особливостей і стилю кожного друкованого видання; врахування обставин особистого життя, творчої допомоги і наукової консультації друзів і старших колег тощо. Однак без комплексного вивчення цих напрямів не можна з упевненістю говорити про розкриття теми наукової розвідки.

Національно-патріотичну парадигму, що є визначальною для стилю і змісту публіцистики С. Русової, варто досліджуватися з урахуванням обставин життєвого і творчого шляху видатної публіцистки. Безперечно, визначення такого поняття як національно-патріотична домінанта має певні особливості, критерії відбору, вимагає зважених підходів до класифікації, а також неупередженої оцінки. Для дослідження теми роботи важливо враховувати кількісні та якісні показники, що унаочнюють модуси майстерності публіциста, а також оперувати поняттями, термінами і рекомендаціями класичної школи української публіцистики.

Сьогодні важко назвати фахівця з історії та теорії журналістики, літературознавства та інших суміжних дисциплін, який не писав би про публіцистику і не давав власного визначення цього поняття. Активна дослідницька робота над створенням теоретичної бази публіцистики розпочалась ще у другій половині ХХ століття, коли з'явилися праці

українських вчених – В. Здоровеги, В. Качкана, Ю. Лазебника, А. Мамалиги, А. Москаленка, Д. Прилюка, В. Шкляра.

У період незалежної України додалися наукові розвідки Л. Василик, Н. Зелінської, М. Житарюка, В. Іванова, Й. Лося, І. Михайлина, О. Мелещенка, Б. Потятиника, В. Різуна, В. Святюця, Н. Сидоренко та ін.

До молодих науковців, які займалися питанням вивчення публіцистики, можемо віднести О. Барчан, Г. Гопко, С. Гришину, Н. Желіховську, Ю. Залізняка, О. Лебедеву-Гулей, О. Левкову, О. Почапську, С. Привалову, О. Романчук, В. Стадника, М. Свалову, М. Титаренко, О. Федоренко, С. Шебеліста та ін.

Одними з перших наукових розробок з питань публіцистичної творчості, що є знаковими в українському журналістикознавстві, були праці київського професора Ю. Лазебника «Проблеми літературної майстерності в журналістиці» (1963), «Публіцистика в літературі. Літературно-критичне дослідження» (1972) [137, 138] та львівського професора В. Здоровеги «Мистецтво публіциста: Літературно-критичний нарис» (1966), «У майстерні публіциста. Проблеми теорії, психології, публіцистичної майстерності» (1969), «Слово тоже есть дело. Некоторые вопросы теории публицистики» (1979) [92, 93, 95].

У своїх наукових розвідках Ю. Лазебник наголошував, що «публіцистикою слід називати твір суспільно-політичної літератури на сучасні актуальні теми, в якому узагальнення і політичне висвітлення фактів досягаються таким поєднанням образу, поняття і мислення, яке забезпечує найглибше розкриття ідейного змісту і наділяє його найвищою емоційною напругою. Але той же твір на сучасні актуальні теми, в якому тільки робляться одні узагальнення і дається політичне висвітлення фактів без образного мислення, треба вважати твором з публіцистичною тенденцією» [137, с. 211]. На думку самого автора, його визначення є доволі «не досконалим і суперечливим», але це була перша спроба провести паралелі між

журналістикою і публіцистикою та спонукати інших шукати свого, більш досконалішого визначення поняття «публіцистики» [138, с. 5–6].

Наукова праця В. Здоровеги «Мистецтво публіциста. Літературно-критичний нарис» висвітлює питання публіцистичної майстерності. На думку дослідника, у повсякденній літературній практиці поняття «публіцистика» вживається у ширшому та вузькому професійно-журналістському значенні. У першому випадку, як пояснив дослідник, публіцистика – це всі публічні виступи на актуальні суспільно-політичні теми, а отже, практично всі журналістські виступи. Тобто, сюди можна віднести не тільки публіцистичну статтю чи памфлет, а й науково-популярну брошуру, звичайну газетну замітку, монографію соціолога, філософа, економіста, літературно-критичну статтю тощо. У другому випадку, йдеться вже про власне публіцистику як про своєрідний вид літературної творчості з більш чи менш чітко окресленими особливостями, з певним арсеналом усталених жанрів [92, с. 7–8].

Науковець запропонував власну дефініцію цього поняття: «Публіцистика – твори (переважно надруковані у періодичній пресі чи передавані з допомогою інших засобів масового зв'язку), в яких оперативно досліджуються, висвітлюються і узагальнюються з певних класових, партійних позицій актуальні факти і явища. Формуючи громадську думку, впливаючи на суспільну свідомість і подаючи своїм словом певну соціально-практичну допомогу тим, до кого він звертається, публіцист вдається до своєрідного поєднання, логічно-абстрактного та конкретно-образного мислення, впливаючи як на розум, так і на почуття» [92, с. 106].

У своїх наукових розробках В. Здоровега наголошував, що справжній публіцист має постійно тримати руку на пульсі життя. Він мусить іти попереду читача, вести його за собою, швидше помічати суттєві явища і проблеми, показувати шляхи розв'язання цих проблем. Публіцист – це шукач, дослідник, а не просто фіксатор тих чи тих фактів. Він повинен підбивати підсумки,

доходить висновку, сприяти свідомому добиранню засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найефективніші результати [95, с. 171].

За визначеннями київського дослідника Г. Вартанова, публіцистикою є рід літературної творчої діяльності, що досліджує, узагальнює і пояснює з авторських позицій актуальні проблеми дійсності, щоб активізувати громадську думку, керуючись при цьому засобами логічного мислення та емоційного впливу [12, с. 42].

Харківський дослідник історії журналістики І. Михайлин у праці «Основи журналістики» називав публіцистику «вершинним явищем журналістики». На його думку, «вона потребує особливого високого рівня оволодіння фаховим мистецтвом, найповніше задовольняє функції і завдання журналістики: бути історією сучасності, впливати на практику суспільно-політичного життя» [164, с. 199]. Тобто, призначення публіцистики – впливати на перебіг суспільно-політичного життя. А отже, можна констатувати, що саме таку мету С. Русова втілювала і у своїй публіцистичній діяльності.

Оригінальне визначення публіцистики належить київській дослідниці С. Приваловій. У своїй дисертації «Журнали "Українська хата" (Київ, 1909–1914 рр.) та "Нова Україна" (Прага, 1922–1928 рр.) як головні репрезентанти ідейного наповнення та особливостей публіцистики Микити Шаповала» вона досліджувала творчість знаного і доброго товариша, колеги і однодумця С. Русової, публіцистичність якого просто не могла не вплинути на її творчість.

Згідно з концепцією науковиці «Публіцистика – це вид творчої діяльності журналіста, що пов'язаний з актуалізацією питань суспільно-політичного та культурного життя суспільства, і характеризується наявністю непересічного індивідуального стилю автора. Під індивідуальним стилем розуміємо сукупність ознак публіцистичного тексту, що дають можливість реципієнтові

виокремити останній серед решти матеріалів завдяки його нетиповості, експресивності, образності тощо...» [209, с. 15].

На основі вивчення визначень терміну «публіцистика» львівська дослідниця М. Титаренко робить спробу систематизувати підходи до розуміння цього поняття. На її думку, можна визначити три підходи: публіцистика як сфера літератури (художня публіцистика); публіцистика як сфера філософії, релігії, науки (світоглядна публіцистика); публіцистика як сфера журналістики (так звана газетна / журнальна, теле-, радіопубліцистика) [354, с. 46].

Проаналізувавши можливі дефініції терміну, М. Титаренко подає власне визначення публіцистики, за яким – це «...складний соціокультурний феномен, що одночасно виявляє себе у сферах журналістики (газетна / журнальна, теле-, радіопубліцистика), літератури (художня публіцистика), філософії (світоглядна публіцистика); актуалізується на різних рівнях (стиль, метод, жанр, метатекст, професія, наука, світогляд, явище) з метою продуктивного впливу на об'єкт (особа – людство, країна – світ), який в результаті стає суб'єктом (співтворцем – відтворювачем) феномену, впроваджуючи його в приватне та суспільне життя (від самопізнання і світопізнання – до самореалізації та світоперетворення), забезпечуючи історичну тяглість феномену в просторі і часі» [354, с. 48].

Поняття публіцистики сьогодні не є універсальним у зв'язку із кардинальними змінами в суспільній свідомості, що відбулися після Революції гідності і переосмислення багатьох моральних постулатів внаслідок військових дій на Сході. Адекватне реагування на певні події зумовлює пошук сучасних критеріїв втілення авторського задуму (як правило, нині журналісти реалізують себе в яскравих публіцистичних виступах).

Опрацювавши наукові розвідки, у яких закладені теоретичні основи публіцистики, з'ясовуємо необхідність і актуальність дослідження творчого доробку С. Русової не тільки в контексті її більш знаної педагогічної діяльності,

а й як потужного публіциста. Варто також звернути увагу на роботи, присвячені особливостям функціонування української періодики кінця XIX – початку XX століть, що стала головною трибуною для висвітлення суспільно-важливих питань тогочасного соціуму.

У цьому аспекті доцільними є праці Ю. Бідзілі, О. Богуславського, Ю. Біловол, Л. Василик, А. Волобуєвої, В. Галич, В. Георгієвської, С. Гришиної, Л. Деркач, Н. Зелінської, Н. Зикун, У. Колесніченко (Лешко), С. Костя, І. Крупського, О. Лаврик, Н. Остапенко, О. Романчука, М. Романюка, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, Л. Сніцарчук, Г. Яценко (Синичич) та ін.

Актуальними у проблематиці дослідження публіцистичної спадщини С. Русової та епохи, коли вона жила і творила, є роботи науковців, у яких висвітлено споріднені теми.

У монографії чернівецької дослідниці Л. Василик «Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності» йдеться про сучасну світоглядну публіцистику літературно-художніх видань у контексті історії української журналістики. Дослідниця розглядає питання, присвячені вивченню світоглядної публіцистики як мас-медійного явища, зокрема публіцистики сучасних літературно-художніх видань. Вона запропонувала власну інтерпретацію на основі концептів як провідних смислових кодів, у яких втілено національно-ідентифікаційні дискусії. У дослідженні розглянуто такі концепти, як Україна, свобода, Бог, душа, пам'ять. Ці фундаментальні уявлення є поняттями, які втілюють національні цінності, складають концептуально-визначальну модель особистості та суспільства, співвідносяться з історичним досвідом народу, обумовлюють концепцію публіцистики різних періодів в історії журналістики [14].

У дисертації київської дослідниці С. Гришиної «Українська публіцистика 60-х і 90-х років XX століття в контексті національного відродження (ідеї і

тенденції)» споріднені для нашої роботи є розглянуті авторкою основні тенденції висвітлення в публіцистиці проблеми української національної ідеї, адже і для С. Русової «національні питання» були чи не головними у її публіцистичній спадщині [38].

У науковій розвідці волинської дослідниці Л. Деркач «Націєтворчі ідеї в публіцистиці Івана Франка: роль інтелігенції» узагальнено ідеї націєтворення, що сформульовані в публіцистичних творах Івана Франка, у контексті суспільно-політичної ситуації в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століть. Також було окреслено і причини незреалізованості цих ідей та їх актуальності для сучасної української спільноти [49].

Важливими є праці львівської науковиці Г. Яценко (Синичич), яка також досліджувала постать І. Франка та його публіцистичну діяльність. Проаналізувавши науковий доробок дослідниці, можна зробити висновок, що ті проблеми та питання, розглянуті авторкою у багатьох наукових статтях, є співвідносними та ключовими й у дослідженні публіцистики С. Русової, адже як і І. Франко, так і С. Русова своє життя присвятили національному відродженню українського народу, а отже, переважна більшість публіцистичних творів обох культурно-громадських діячів кінця ХІХ – початку ХХ століть мають спільне проблемно-тематичне спрямування та націєтворчий характер [393–395].

У статті харківської дослідниці О. Лаврик «Проблема патріотичного виховання українців у публіцистиці Гната Хоткевича» проаналізовано проблеми патріотичного виховання в публіцистиці Г. Хоткевича. Крізь призму морально-етичного, екзистенційного та філософського дискурсів буття українців розглянуто в контексті поняття «патріотизм», визначення його головних критеріїв, внутрішніх суперечностей, взаємозв'язку з національним самовизначенням, національною ідеєю тощо. Особлива увага зосереджена на працях Г. Хоткевича, в яких висвітлюється необхідність залучення масового

читача до пізнання й осмислення суперечливих фактів, що стосуються розвитку української історії, культури, мови [136].

У дисертації львівського дослідника О. Романчука «Історична публіцистика як складова системи державотворення та самоорганізації суспільства в Україні» проаналізовано кризь призму зіставлень і паралелей історичну публіцистику 20–30-х рр. і 80–90-х рр. ХХ століття проблематику державотворення та становлення громадянського суспільства в Україні. У роботі трансформується утвердження історичною публіцистикою базових цінностей українського народу – мови, культури, духовності на чому акцентовано й тематику публіцистики С. Русової [234].

Суголосною нашій теми виявилася наукова розвідка І. Крупського «Національно-патріотична журналістика України», в якій автор докладно розкриває роль і місце тогочасної періодичної преси у пробудженні національної свідомості українського народу [131].

У дослідженні «Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістичнознавчий дискурс» львівська дослідниця Л. Сніцарчук розглядає специфіку формування й функціонування української преси Галичини (1919–1939 рр.) у галузі пресовидання, зокрема діяльність та вплив цензури на розвиток журналістики. Авторка приділяє значну увагу журналістичнознавчому дискурсу української преси [343].

Дотичними до окресленої парадигми є праці Н. Сидоренко, в колі наукових зацікавлень київської дослідниці – інтерпретаційні складові історії української преси ХІХ–ХХ століть (як в Україні, так і за її межами); таборова преса українських військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі періоду Першої та Другої світових війн; міжетнічні стосунки і засоби масової комунікації; історія жіночого руху, видатні жіночі постаті в українській культурі, жіноча періодика; гендерні стереотипи в сучасних ЗМІ тощо [338–340].

Важливим джерелом для написання наукового дослідження та формування покажчика публікацій С. Русової за періодичними виданнями, що функціонували наприкінці XIX – XX століття, виступають бібліографічні покажчики та каталоги періодичних видань, розроблені істориками журналістики та пресознавцями, адже вони чи не найкраще допомагають створити основу – базу об'єкта дослідження, тих газет і журналів, у яких свого часу друкувалася культурно-освітня діячка. Це такі праці, як «Українська преса в Україні та у світі XIX–XX ст.» у чотирьох томах [362–365], «Українські часописи Львова» в трьох томах М. Романюка та М. Галушко [366], дослідження періодики Катеринославської, Полтавської та Подільської губерній (до 1917) [191–193], «Періодичні видання Києва (1835–1917)» у трьох томах [20], «Формування преси Києва (1835–1918)» [21] тощо.

Предметом наукового дослідження окреслено національно-патріотичну домінанту, відповідно, варто з'ясувати й основні критерії, що розкривають її зміст та визначають особливості функціонування в художніх і публіцистичних творах.

У праці «Поняття «домінанта» та підходи до його розуміння» київський дослідник А. Прокойченко наголошує, що поняття домінанти у науковий обіг увів психофізіолог О. Ухтомський, за твердженнями якого принцип домінанти є «фізіологічною основою концентрації уваги і творчого мислення» [215].

Згодом поняття «домінанти» перейшло до філологічних наук і активно використовується в літературознавстві, лінгвістиці тексту і психолінгвістиці. У літературознавстві поняття «домінанти» пов'язується з літературними текстами, що складаються з різних формотворчих елементів. Залежно від загального характеру стилю досліджуваного тексту певний елемент набуває значення організовуючої домінанти, яка превалює.

На думку А. Прокойченка, більш точне визначення поняття «домінанти» запропонував американський мовознавець Р. Якобсон, що розглядав домінанту

як фокусує компонент будь-якого художнього твору, яка керує, визначає і трансформує інші компоненти тексту.

Серед лінгвістів існує думка, відповідно до якої домінантою окреслено будь-який компонент тексту, в результаті чого поняття «домінанта» використовується щодо аналізу змістової, структурної і комунікативної організації тексту. Домінантою художнього твору можуть бути і певні ідеї, закладені автором у текст, естетична функція, у пошуках якої необхідно виходити з «мовної матерії твору» [215, с. 82–83].

У статті К. Коваленко «Стильова домінанта як літературознавча проблема» поняття «домінанти» пов'язується з індивідуальним стилем кожного окремого автора.

На думку полтавської дослідниці, саме індивідуальний стиль характеризує цінність художньої системи митця. Важливим показником індивідуального стилю автора є «стильова домінанта», яка й «визначає характерні параметри творчої самобутності письменника» [110, с. 97]. Стильова домінанта є ключовим поняттям характеристики стилю, окреслює особливість, що переважає за частотністю прояву, семантикою, формальним вираженням і функцією у творах письменників. Дослідниця зауважує, що певні стильові домінанти властиві художнім напрямам, течіям, літературним та історичним процесам.

У філософському термінологічному словнику, що виданий у період активної діяльності С. Русової, термін «домінанта» визначався, як «процес, що переважає всі інші подібні йому діяння, процеси» [368, с. 84].

Характерним є факт, що термін «домінанта» у часи С. Русової був суто етичним, неподільним від свободи, волі й вибору, тобто домінанта чогось або когось у науці, натовпі чи просто в побутовому житті ще не означала істинності самого носія домінанти.

Суто етичний аспект відходить на другий план у відносно нових словниках-виданнях, де термін «домінанта» визначається як «Головний, панівний принцип, ідея, ознака, найважливіша складова частина»; а «домінантна ознака», – термін менш вживаний, але не менш важливий для наукового пошуку, характеризується, як: «ознака одного виду, що передається іншому» [342, с. 170].

Відповідно до запропонованої проблематики дисертаційної роботи вважаємо, що поняття «домінанта» досить універсальне і в контексті заявленої інтегративності акумулює етичну й естетичну характеристики, авторську позицію самої С. Русової, що безпосередньо пов'язана з громадянською позицією. Дефініція «національно-патріотична домінанта» передбачає комплексний аналіз творів С. Русової в контексті реалізації ідеї національного виховання, розвитку демократичних засад у сучасному для неї соціумі.

Отже, під національно-патріотичною домінантою розуміємо висловлені авторкою у публіцистичних текстах ідейно-теоретичні погляди на формування національної ідентичності українців, просвітницьку діяльність інтелігенції, розвиток освіти, науки, національної культури, літератури та мови, спрямованих на формування системи національних локусів.

Національно-патріотична домінанта у публіцистиці С. Русової спрямована на формування в особистості ціннісного ставлення до суспільства й держави, навколишньої дійсності та самої себе, а також – на формування в особистості активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

У формуванні патріотично налаштованої особистості С. Русова виокремила «соціальні одиниці», які найефективніше впливають на виховання дітей:

– родина («але треба, щоб у неї не вимагалось занадто великого підлягання дитини авторитетові батьків»);

– дошкільні заклади (ясла для немовлят, дитячі садки, дитячі хати, ігрові майдани);

– школа, «в якій соціальні потреби й змагання мають зрівноважитися, і з якої мають виходити, ані люди законсервовані в традиціях минулого, ані мрійники-ідеалісти, не здатні до практичного сучасного життя» [240, с. 150];

– позашкільна освіта, адже саме вона «подає свою допомогу і дітям, і дорослим, і бідному, і багатому, і жінкам, і чоловікам; вона починається з грамоти, але кінчається викладами вищої науки, вона охоплює усі науки, усі знання, яких може побажати людина, яка прагне, до освіти, хоче здобути не лише наукову освіту, але й громадянську свідомість» [294, с.166];

– вищі навчальні заклади.

У результаті такого національно-патріотичного виховання й навчання має сформуватися справжній патріот України, який готовий самовіддано розбудовувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій української національної культури (*дод. Б*).

1.2. Історіографія вивчення творчої спадщини С. Русової у міждисциплінарних дослідженнях

Невід'ємною складовою роботи є залучення до наукового обігу життєвої і творчої спадщини С. Русової в контексті міждисциплінарних досліджень, важливо встановити і часові координати, що сприятиме структуруванню основних тенденцій і напрямів діяльності громадської діячки і публіцистки.

Окремі статті, присвячені діяльності С. Русової на ниві журналістики, оцінці її публіцистичного доробку, з'явилися ще за життя видатної просвітительки і громадської діячки у періодичних емігрантських виданнях. Ці статті приурочувалися переважно до ювілейних дат у житті С. Русової, їх урочистого відзначення українськими емігрантами [59, 61, 146, 182–185].

Одними із перших наукових розвідок щодо особистості С. Русової є соціологічний нарис «Софія Русова» авторства її соратника М. Шаповала та його доповідь «Свято Матері», проголошена у Празі на святкуванні 75-літнього ювілею С. Русової [381]. У вказаних працях М. Шаповал зробив спробу проаналізувати творчий доробок С. Русової та визначити її місце у громадському й науковому житті України. Він наголошував, що її працю варто розглядати не окремо за напрямками (як педагога, письменника, громадського діяча, ученого), а комплексно. Наголошуємо, що М. Шаповал удостоює С. Русову високого звання Матері, маючи на увазі її роль у зародженні національної системи освіти і виховання. Варто провести паралелі й з найбільш авторитетною просвітницькою інституцією на українських землях в 1930-х роках – Львівським товариством «Просвіта», яке на пошанування видатних заслуг перед українським народом, започаткуванні низки інших, спеціалізованих національних товариств та організацій, політичних партій отримало в літературі та у виступах інтелігенції почесну назву Матірне товариство «Просвіта», тобто Матері українського організованого життя Галичини. Ґрунтовну оцінку міжнародної діяльності С. Русової подав у своїх працях С. Петлюра [197].

Зацікавленість особою визначної діячки спостерігалась і в подальші часи серед представників української наукової та культурної еміграції. Висвітленню діяльності С. Русової присвятили статті громадська діячка, голова Світової федерації українських жіночих організацій О. Залізняк [88], поетеса та художниця О. Лятуринська [149], педагог і онука видатної просвітительки

О. Русова-Базилевська [329, 330], публіцист А. Жук [82], історик Н. Полонська-Василенко [201].

Н. Полонська-Василенко проаналізувала окремі аспекти діяльності С. Русової у контексті загально-національного розвитку. Зібрана інформація доповнює факти, викладені у попередніх статтях, що дозволило ґрунтовніше розкрити суть діяльності С. Русової. Водночас недоліком зазначених робіт є висвітлення культурно-просвітницької і громадської діяльності С. Русової без належного взаємозв'язку та комплексного аналізу її творчого доробку, а також певний авторський суб'єктивізм і компліментарність. Відомо, що низка авторів перебували з С. Русовою у товариських стосунках, тому такі публікації варто сприймати з певних критичних позицій і в поєднанні з працями інших авторів [201].

Творчість і наукова спадщина С. Русової практично недосліджені у радянський час, її прізвище не згадувалося у наукових роботах, підручниках для інститутів і технікумів. Це – загальноприйнятий факт, що може мати лише одне прагматичне пояснення, яке зводиться до того, що С. Русова брала участь у діяльності Центральної Ради, особисто спонукала С. Петлюру до військового перевороту, про що є згадка у книзі «Мої спомини» [279]. Власне, одного факту, що С. Русова певний період життя прожила в еміграції, було досить, щоб діяльність відомої публіцистки замовчувалася.

Зміни в соціально-економічному становищі, а згодом здобуття нашою державою незалежності є вирішальним чинником у справі реабілітації пам'яті про відому громадську діячку і наступним етапом дослідження її напрацювань.

Перші наукові розвідки, що з'явилися друком після подій 1991 року, мали характер дещо випадковий, спонтанний, відчувався брак системного підходу, критеріїв, за якими визначалася цінність тих чи тих новацій С. Русової, можливість екстраполяції її прагматичних рекомендацій на реалії часу. Під впливом нових соціальних і державницьких орієнтирів, прагнучи дати

визволеній Україні світлу перспективу із згадкою про славне минуле, науковці, які досліджували спадок С. Русової на початку 90-х рр. ХХ століття, все ж прагнули зробити акцент на громадянській позиції публіцистки, можливо дещо перебільшуючи її внесок в систему педагогічної освіти. Проте ці наукові праці відіграли позитивну роль, оскільки повернули постать С. Русової широкому загалу. Йдеться про наукові та науково-публіцистичні розвідки А. Богущ, О. Джус, І. Зайченка, В. Качкана, Т. Ківшар, М. Мельничук, З. Нагачевської, С. Наріжного. Зокрема варто відзначити таких відомих фахівців, як О. Пеньковець, О. Проскура, О. Пшеврацька.

Кожен із дослідників, які реалізували у друкованих виданнях власні спостереження, аналітику, творчий аналіз стосовно спадщини С. Русової, досить швидко обрали авторський напрям досліджень. В. Качкан в оригінальному експресивному стилі подав концепцію формування С. Русової як громадської діячки, яка сформувалася не тільки під впливом середовища, передових ідей свого часу. Науковець переконливо доводить, що С. Русова була від природи обдарованою людиною і стиль, культура викладу думки, власне публіцистичність як форма подачі інформації – були результатом яскравого природного обдарування [105, с. 151–159]. Спостерігаємо у науковця аналіз не лише педагогічних новацій і прийомів С. Русової, але йому вдалося на основі опрацьованих матеріалів переконливо довести її невпинне зростання, творче самовдосконалення.

Дослідниця О. Джус акцентувала на важливості теорії і практики в реалізації просвітницьких ідей С. Русової на педагогічній ниві. У наукових студіях порушувалася проблематика ідейного становлення С. Русової, яка оптимально швидко реалізувала шлях від педагога-новатора до державного діяча. Цілком логічно О. Джус доходить висновку, що в основі громадянських вчинків, суспільної активності С. Русової, яку не раз переслідували й офіційно п'ять разів заарештовували, акумульовано прагнення літератора, визнаного

публіциста реалізувати власні ідеї в друкованому слові. Це, безперечно, сприяло ефективному засвоєнню теоретичного і практичного матеріалу, але водночас породжувало потенційну загрозу переслідування з боку влади, яка не визнавала жодних змін, що ведуть зрештою до революцій [51–56].

Констатуючи здобутки С. Русової у педагогічному дискурсі, О. Джус аналізує публіцистичні виступи, не оминувши увагою літературознавчі розвідки, критичні статті, в яких декларувалися ідеї суспільного поступу. Фактично, дослідницею зроблено спробу розглянути процес формування С. Русової як демократичного діяча, яка вийшла на шлях громадсько-політичної діяльності через журналістику. Варто наголосити на незаперечному факті, що О. Джус аналізує здебільшого творчий доробок С. Русової періоду еміграції [56].

Безперечно, талант публіциста в цьому віці проявляється у повній мірі, оскільки педагог, літераторка, громадська діячка уже проходить складний життєвий шлях, пише і видає велику кількість творів тощо. Логічно дослідити шлях до публіцистики, адже відсутні свідчення про те, чи були матеріально і морально комфортними для творчої вдачі С. Русової умови еміграції. Цілком очевидно, що певний дискомфорт мав місце, оскільки в надрукованих творах С. Русової часів вимушеної еміграції, стилістичний і редакторський аналіз тексту, структури окремих публікацій свідчать, що авторка змушена вдаватися до скорочень, економлячи буквально на кожному абзаці, аби якомога більше «втиснути» необхідну інформацію в текст. Безумовно в кандидатському дослідженні і науково-популярних статтях О. Джус вдалося подати достовірну картину творчої діяльності С. Русової в останні два десятиліття життя, коли публіцистичний талант виявився повною мірою.

Вагомим авторитетом у дослідженні спадщини С. Русової є О. Проскура. Вступна стаття науковця до видання педагогічних творів С. Русової логічно структурована, методологічно вмотивована і дає імпульс подальшій мотивації

окремих тез, ідей О. Проскури стосовно наукової, педагогічної і публіцистичної спадщини С. Русової. Цілком очевидно, що О. Проскура з повагою і пошаною ставилася до С. Русової, підсвідомо переймаючи суто публіцистичні прийоми подачі інформації, що ними вільно володіла авторка. О. Проскура приділяє певну увагу становленню С. Русової як популяризаторки передових філософських і громадсько-політичних поглядів свого часу. О. Проскура доходить переконливого висновку: щоб зробити передові філософські теорії зрозумілими для широкого загалу, потрібно своєрідним чином опрацювати їх у власній творчості; складний науковий термінологічний ряд перекласти зрозумілою українською мовою; посилення зробити ефектними і такими, що запам'ятовуються; висновки – афористичними, практичні поради – максимально зрозумілими. Це вдається С. Русовій, констатує О. Проскура, акцентуючи на публіцистичній майстерності авторки [216–221, 241].

Стилістично й тематично з ґрунтовною працею О. Проскури дотичне дослідження І. Зайченка, в якому розкрито теоретико-методологічні основи педагогічної діяльності С. Русової [84]. Згодом видано навчальний посібник І. Зайченка для студентів вищих навчальних закладів педагогічного спрямування «Педагогічна концепція С. Ф. Русової» (в трьох виданнях) [85]. Доробок є оригінальною спробою розглянути основні педагогічні концепції С. Русової, спираючись на ґрунтовну джерельну базу, що сприяло ознайомленню сучасних студентів-педагогів з оригінальним публіцистичним стилем С. Русової. Фактично, посібник і хрестоматія дають змогу студентству свідомо чи підсвідомо вивчити і в майбутньому творчо реалізувати не лише педагогічну теорію, а й суто журналістські й редакторські форми кореляції інформації.

Дисертаційна робота ніжинської дослідниці І. Пінчук [198] порушує проблематику духовної спадщини С. Русової. Ґрунтовний історичний екскурс дає змогу простежити еволюцію педагогічних поглядів С. Русової, значну увагу

приділено стилістиці наукових подач, розвідок відомого педагога. Значна кількість фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок, що з кожною книжкою, публікацією С. Русова вдосконалювала власну публіцистичну майстерність. І. Пінчук надає незаперечні факти, що С. Русова, буквально наочно уявляючи свого читача, прагнула задовольнити духовні потреби максимально широкого читацького загалу. Насамперед, це стосується структури наукових розвідок С. Русової: поступово відійшовши від традиційного, дещо розтягнутого в часі та просторі історичного екскурсу, вона переходить до дещо лапідарного, але виправданого короткого посилення на твори попередників, щоб практично одразу ввести читача в суть проблеми, безпосередньо звертаючись до нього з цікавим запитанням, рекомендуючи цікаву вправу для дитини тощо. Такий прийом давав змогу заінтригувати потенційного читача, підвести під емпірику наукову базу чи посилення на той факт, що подібний, здебільшого педагогічний досвід, вже апробовано в країнах Західної Європи чи Америки.

Певною мірою доповненням роботи І. Пінчук є дисертаційне дослідження О. Пеньковець, низка публікацій авторки [194–196]. О. Пеньковець приділяє значно менше уваги педагогічним прийомам С. Русової, сконцентрувавшись на суто філософських проблемах освіти.

На думку дослідниці, С. Русова через освітянські питання прийшла до усвідомлення освіти як складної системи виховання громадянина, що здійснюється в різних формах і різними методами. Завдяки О. Пеньковець науковці отримали чітку, виразну хронологію духовної еволюції С. Русової. Публіцистика трактується у роботі як інструмент пізнання, проте не варто забувати важливий факт, що «перо народжує думку». Філософські трактати, якими оперує С. Русова, ідеї та думки, що були закладені в них великими вченими минулого, вона творчо інтерпретувала, часом настільки досконало і виважено, що іноді стиль авторської інтерпретації дозволяв коригувати окремі

положення, нюанси філософсько-просвітницьких доктрин: від Ж.-Ж. Руссо до І. Франка, який, як відомо, іноді виступав не лише як редактор, а й критик. Специфічна діяльність С. Русової як публіциста, критика, літературознавця полягала в індивідуальній інтерпретації філософської спадщини, що дає можливість вважати її оригінальним популяризатором філософських ідей і креативною самобутньою авторкою, яка ці ідеї зрештою і продукувала.

О. Пеньковець особливо акцентувала на тому, що С. Русова, вивчаючи проблеми культурного спадку кожної генерації, дійшла висновку, що нове покоління, яке приходить на зміну, продукує власний, специфічний пласт культури [194]. На думку О. Пеньковець, С. Русова дотримувалася теорії, згідно з якою існує своєрідний особистий вимір освіти. Дитина, яка виховується в колективі, зазнає впливу різних чинників, насамперед цілеспрямованої педагогічної практики, що часом суперечить реаліям повсякденного життя. Проте саме педагогічна майстерність дає змогу коригувати іноді негативний вплив цих чинників, маючи на меті формування національно свідомого громадянина своєї країни.

Низка наукових розвідок присвячена аналізу філософсько-естетичних уподобань С. Русової. Особливо дослідників цікавило її ставлення до ролі особистості в суспільстві. Вказаною проблематикою переймалися В. Довбня [58], О. Фролова [376] та інші дослідники.

Наукові праці, в яких постає питання виховання особистості в творах С. Русової, містять специфічні характеристики, стиль викладу, науковий категоріальний апарат. Проте дослідники обстоюють спільну думку, згідно з якою С. Русова воліла розпочинати формування і виховання майбутнього громадянина якомога раніше. Це засвідчують публікації О. Мельник [158], що ґрунтуються на історіографії питань, зокрема, систематизуючи в хронологічному порядку низку публікацій С. Русової про роль особистості в родинному колі й громаді, науковець резюмує: «Зважаючи на особливу роль

С. Русової в розробці питань освіти як на теоретичному, так і на практичному рівні, автор переконана, що з'ясуванню освітньо-філософських підстав ролі особи буде корисним не лише для розробки ключових проблем українознавства, а насамперед для філософського осмислення суспільства, місця в ньому освіти, а також функцій освіти, та ролі особи в освітньому процесі» [158, с. 55]. Незважаючи на те, що у статті О. Мельник йшлося про педагогічні новації С. Русової, все ж певну увагу приділено аналізу стилю, акцентовано на ефективності виступів у пресі.

На думку О. Фролової, «С. Ф. Русова постійно зверталась до філософів, праці яких увійшли у гуманістичну світоглядну традицію (Арістотель, Ж.-Ж. Руссо, Г. С. Сковорода та ін.), спиралась на праці філософів та педагогів (І. Кант, О. Конт, Й. Г. Фіхте, Й. В. Гете та ін.), на праці сучасних їй філософів і педагогів (Л. М. Толстой, Г. Горн та ін.)... Даючи глибокий аналіз педагогічних та психологічних праць Й. Г. Песталоцці, Ф. Фребеля, К. Д. Ушинського, вона разом з тим популяризувала праці своїх сучасників, а саме: Ж.-О. Декролі, М. Монтессорі, Д. Дьюї, С. Холла, Гільдебрандта, П.Ф. Лесгафта, М. І. Пирогова, І. О. Сікорського, С. Т. Шацького, Ю. І. Фаусек та багатьох інших вітчизняних, зарубіжних та російських учених, часто вперше у власних перекладах знайомила з їхніми працями українських педагогів – практиків та науковців» [376, с. 24–25]. Серед філософів, громадських діячів, які сприяли становленню поглядів С. Русової на роль особистості в суспільстві, є прізвища відомих письменників, педагогів, наділених талантом публіциста. У науковій розвідці О. Фролової акцентовано увагу на постатях літераторів, риторів, публіцистів, фрагменти з творів яких цитує С. Русова, до яких звертається у власних роботах.

У праці О. Фролової наголошено на задушливій атмосфері часу, в якому творила С. Русова; йдеться про відому репліку тодішнього міністра народної освіти О. Ширинського-Шахматова: «Користь філософії не доведена, а шкода

від неї можлива» [376, с. 60]. Цей вислів мав «образно» обґрунтувати заборону вивчення деяких філософських дисциплін в університетах Російської імперії в 1850 році. Безумовно, педагоги, викладачі філософії, дослідники змушені були призвичаюватися до іншого стилю викладу власних теорій, обирати публіцистику як найбільш ефективну і, в тодішніх умовах, єдино можливу форму реалізації творчих планів.

Таким чином схильність і прагнення С. Русової писати як журналіст, прискіпливо редагуючи твори як літературний редактор – не данина моді, а вимушена необхідність. Водночас С. Русова акумулювала в публіцистиці журналістику, педагогічну теорію, проблему виховання особистості. Зокрема, за свідченням О. Фролової, після 1850 року і до початку наступного століття включно «...частина вчених перейшла у царину педагогіки, що в свою чергу стимулювало розвиток філософських основ науки про виховання. Настав своєрідний філософсько-педагогічний бум. З'являються педагогічні праці М. Драгоманова, В. Каразіна, М. Костомарова, О. Потебні, К. Ушинського, П. Юркевича та інших мислителів, які намагалися адаптувати філософські вчення у педагогічну науку, а також у структуру навчання та виховання. У зв'язку з цим філософська тематика, історично пов'язана із педагогікою, набула антропологічно-екзистенціального змісту і поставала як філософсько-антропологічне обрамлення педагогіки» [376, с. 45].

На зміну стилістики подачі текстового матеріалу звертає увагу науковець В. Довбня, який зазначає, що внаслідок фактичної заборони викладання філософії як гуманітарної дисципліни наприкінці XIX століття сформувалися два напрями, що вирізнялися метою: філософсько-публіцистичний і філософсько-педагогічний [58, с. 95]. На думку В. Довбні, філософсько-публіцистичний напрям корелював аналіз і критику стану тогочасного суспільства, а філософсько-педагогічний був спрямований на вирішення соціальних проблем суспільства, окреслюючи завдання засобами освіти і науки

впливати на загальнокультурну, а відтак – і на загальнополітичну ситуацію в країні [58, с. 95]. На разі не можна однозначно ідентифікувати творчу діяльність С. Русової з одним із пріоритетних напрямів, але, на нашу думку, більша частина матеріалу створена відповідно до філософсько-педагогічного напрямку, з яскраво вираженим, індивідуальним публіцистичним стилем.

В. Сергеева пропонує оригінальне тлумачення певних моментів теорії дошкільного виховання, якою переймалася С. Русова. Дослідник, оперуючи термінологічним апаратом власне С. Русової і екстраполюючи низку понять на практику сучасного дошкільного виховання, переконливо доводить новаторський характер ідей С. Русової. Автор акцентує увагу на тому, що складні, незрозумілі пересічному читачеві терміни і поняття С. Русова змінювала на звичні слова, демонструючи яскравий алегоричний ряд; в разі потреби проілюструвати складну теорію вона наводила зрозумілі приклади, що є свідченням того, що дописи суто педагогічного спрямування написано вправною рукою досвідченої публіцистки [336].

Аналізуючи основний масив наукових праць, присвячених спадщині С. Русової, погоджуємося з думкою О. Мельник: «...в цілому в роботах, присвячених мислительці, аналізувались переважно окремі аспекти її освітньої системи. Дослідники не намагались всебічно проаналізувати освітнє вчення С. Русової, з'ясувати його філософські основи, розглянути проблему особи в філософсько-освітньому вченні мислительки. Проте, заради об'єктивності необхідно зазначити, що кількість присвячених їй філософських та історико-педагогічних робіт постійно зростає» [158, с. 55].

Із здобуттям Україною незалежності змінився ракурс вивчення спадщини С. Русової в контексті урахування зрозумілих історіографічних помилок, що є наслідком замовчування С. Русової за часів радянської влади. Зміцнення дружніх зв'язків з Чехією, дослідження в архівах нових документів і публікацій, що стосувалися творчої і наукової спадщини С. Русової, колег, знайомих, пошук

урізноманітнися, набув більш предметної, «вузької спеціалізації». Сприяло цьому проведення ювілейної науково-практичної конференції у Києві, де виступили науковці А. Алексюк, В. Єрмак, О. Кириченко, Г. Кирпа, Н. Сидоренко, Є. Сявакко, Д. Чередниченко та ін. [158, с. 55].

Ґрунтовний науковий нарис щодо С. Русової сучасної української журналістки Г. Дацюк вирізняється всебічним, толерантним аналізом творчої і наукової спадщини. Зокрема, значну увагу приділено С. Русовій як журналістці і редакторці: «Особливий момент у житті Софії Русової – участь у редагуванні часопису «Світло» в 1910–1914 роках, першого педагогічного часопису українською мовою. Серед її публікацій привертає увагу «Народна початкова школа в Бельгії». «Що в бельгійській школі цікавого, – зауважує Софія Русова, – то це те, що шкільний закон звертає увагу на всі мови, якими розмовляють бельгійці; але державна мова – обов'язкова для вивчення». Звертається до чернігівського, херсонського, київського та волинського земства, прагнучи викладання рідною мовою, щоб «темряву розвіяти». Перед вимушеною еміграцією Софія відкриває десятки дитячих садків і позашкільних курсів, організує бібліотеки, напише підручники й праці з теорії виховання, психології, викладатиме у київських вишах» [48, с. 60].

У збірнику статей «Софія Русова і Галичина» вміщено матеріали про громадсько-політичну діяльність, публіцистичну творчість, що були надруковані в громадсько-політичних виданнях Галичини першої половини ХХ ст. [344]. Викликають зацікавлення наукові розвідки про різні аспекти життя і творчості С. Русової, викладені на сторінках випуску «Вісника Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника», присвяченого 145-річчю від дня народження С. Русової [16].

У 2006 р. у Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Педагогічна і громадська діяльність Софії Русової в контексті сучасності», присвячена 150-

річчю від дня народження видатної української громадської діячки, просвітительки і педагога. Понад сто науковців з України виступили з доповідями, взяли участь у роботі секцій. Варто наголосити, що майже в кожній доповіді йшлося не лише про громадсько-політичну діяльність, а й залучення до наукової обсервації посилань на тексти С. Русової – зразків публіцистичного досвіду й таланту. Це твердження безперечно стосується доповіді О. Сухомлинської «Софія Русова в контексті розвитку реформаторської педагогіки кінця XIX – початку XX століття», Є. Коваленко «Теоретико-методологічне обґрунтування Софією Русовою педагогіки як науки», З. Нагачевської «Софія Русова і формування освітньої програми жіночого руху Західної України» та ін.

На разі побутує думка: досліджувати публіцистичну спадщину С. Русової в одному аспекті – означає звужувати діапазон наукового аналізу і, зрештою, ефективність дослідження. Педагогічні новації С. Русової неможливо уявити без відповідного тлумачення оригінальних педагогічних ідей на сторінках тогочасних журналів і періодики, адже її громадсько-політична діяльність тісно пов'язана з видавничою, редакторською роботою. В цьому контексті характерною і своєчасною є новація, яку запровадила кафедра історії та археології України Чернігівського науково-педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, започаткувавши на початку 2011 р. «Русівські читання». Дискурс вищевказаного заходу передбачає не лише комплексний підхід до вивчення наукової, педагогічної, публіцистичної спадщини С. Русової, а й низку досліджень з метою оприявлення комплексу взаємовпливів на формування громадянської свідомості регіону і України загалом.

«Русівські читання» заохочують до поліфонізму наукових розвідок щодо національно-патріотичної складової і виявлення домінанти в публіцистичній спадщині С. Русової, оприявнюють окремі моменти цього процесу і, цілком можливо, сприяють адаптації методів і прийомів демократичного та

патріотичного виховання, що ними користувалася в своїй діяльності С. Русова, до нашого часу.

Дослідники творчої спадщини С. Русової з метою оптимізації аналізу вдаються переважно до хронологічного методу періодизації творчості видатної публіцистки і громадської діячки. Певним виключенням є методи аналізу, в яких творчість С. Русової поділяють за напрямками досліджень і студій власне самої письменниці: педагогічний, науково-пізнавальний, мемуаристика, спогади тощо. Наведені методики вважаємо об'єктивними й продуктивними щодо методологічної основи дослідження публіцистичної спадщини видатної громадської та культурно-освітньої діячки. Історія рецепції та науково-інтерпретаційна складова дають змогу порушити проблематику національної самості у публіцистичному доробку С. Русової.

1.3. Методологічний інструментарій дослідження публіцистики С. Русової

Методологічним підґрунтям дослідження є праці В. Іванова, В. Корнеєва, С. Костя, В. Лизанчука, І. Михайлина, Н. Моїсеєвої, М. Нечиталюка, В. Різуна, М. Романюка, О. Ромаха, Т. Скотникової, О. Чекмишева, М. Хилька, О. Холода та ін.

До сьогодні не існує одностайної думки науковців про те, що треба розуміти під методологією наукових досліджень у галузі соціальних комунікацій і зокрема в дослідженнях з історії журналістики. У праці «Массовая коммуникация» професор В. Іванов зазначає: «Сначала нужно разобраться в самом термине «методология». Невзирая на то, что этот термин употребляется уже достаточно дав-но, окончательно его содержание еще не определено» [98, с. 218]. Науковець наводить близько двох десятків дефініцій, не надаючи переваги жодній, зрештою, пропонує власне, досить розширене

тлумачення – «мы будем понимать под методологией научную теорию, которая служит основой для проведения конкретного исследования» [98, с. 218]. Визначення досить універсальне і може бути застосованим до всіх без винятку досліджень: від точних наук до гуманітарних. Але мусимо констатувати, що, керуючись визначенням професора В. Іванова, ми неминуче стикаємося з проблемою з'ясування словосполучення «наукова теорія». При тому апріорі слід вважати, що наукова теорія – правильна, бо без цього ніяка методологія наукового пошуку не буде правильною. Отже, перед тим як прийняти визначення науковця, потрібно дослідити саму наукову теорію. Зваживши на час і зусилля, більш ніж проблемні можливі висновки, погодимося, що визначення дослідника задовольняє нас лише частково.

Поняття методології в конкретному випадку потрібно формулювати відповідно до завдання, винесеного в заголовок наукового дослідження, тобто визначення має звучати більш прагматично але, водночас, розширено, оскільки вона (методологія – *примітка Є. І.*) стосується певної роботи.

У праці «Методологія досліджень соціальних комунікацій» професор О. Холод наголошує: «методологія» – це «вчення про методи, методики, засоби пізнання». На думку вченого, методологію варто поділити на теоретичну, що досліджує пізнавальний аспект явищ світу, прагне до ідеального знання, та практичну, яка використовується для розв'язання проблем, пов'язаних із перетворенням навколишнього світу, і спрямована на пошук програми дій, прийомів і засобів досягнення практичної мети [379, с. 6]. Отож «методологію» варто тлумачити і як певну, конкретну систему методів, і як окрему науку про методи.

Що ж до розуміння поняття «методу», то, на думку київського дослідника М. Хилька, для досліджень це має бути певна система принципів, правил, прийомів, які орієнтують суб'єкта пізнання у процесі вивчення предмета дослідження і ведуть його до досягнення поставленого завдання [378].

В історії журналістики термін «методи дослідження» полягає у шляхах пошуку визначення журналістики та її своєрідних рис у суспільному житті, а також функцій і засад, природи журналістської творчості. Методи дослідження в журналістикознавстві спрямовані на шляхи аналізу окремих явищ та журналістського процесу загалом [379, с. 17]. Залишається до сьогодні відкритим і дискусійним питання про методологічні проблеми дослідження історії журналістики, а особливо публіцистики у системі соціальних комунікацій.

Як вважає професор В. Різун, у галузі соціальних комунікацій мають відбутися певні зміни щодо методологічних підходів до вивчення об'єкта та предмета наукових досліджень, вони мають вийти за межі філологічних та історичних та перейти на соціальнокомунікаційні. На думку дослідника, суть соціальнокомунікаційного підходу полягає насамперед у «фіксації, моніторингу, описові, аналізу та інтерпретації певних даних у системі понять соціальнокомунікаційного інжинірингу, а точніше – з точки зору того, чи здійснює об'єкт дослідження на соціум той вплив, який технологічно закладався, і як соціум відреагував на об'єкт впливу» [231, с. 311]. Своє міркування з приводу методології досліджень соціальних комунікацій і соціальнокомунікаційного підходу вчений ґрунтовно виклав у праці «Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій». Основним принципом, яким має керуватися дослідник у виборі методів досліджень у галузі соціальних комунікацій, як зауважує науковець, має бути їх відповідність соціальнокомунікаційній парадигмі.

У статті «Методи соціальнокомунікаційних досліджень», написаній професором В. Різунем у співавторстві зі старшим науковим співробітником Т. Скотниковою, наголошено на тому, що, працюючи над науковою роботою (дисертацією, монографією, статтею), дослідник передусім має зібрати й проаналізувати ті фактичні дані, що стосуються предмета його дослідження.

Але для того щоб правильно це зробити, потрібно ознайомитися зі всіма наявними методами збирання первинної інформації і дотримуватися вимог до збирання даних. Від достовірності й правдивості зібраного матеріалу залежить змістова насиченість майбутнього дослідження [233, с. 49].

Методи дослідження за широтою застосування у різних галузях науки, а отже, й у галузі соціальних комунікацій поділяють на філософські, загальнонаукові та спеціальні. Для виконання наукової роботи є доволі оптимальним поєднання загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. На думку історика української журналістики М. Нечиталюка, при опрацюванні журналістичнознавчих тем, об'єктом дослідження яких є історія журналістики та публіцистики, переважно використовуються такі методи дослідження як: бібліографічно-статистичний, біографічно-науковий, структурно-аналітичний, жанрово-видовий, хронологічно-проблемний, тематично-монографічний [180, с. 17].

Львівський дослідник преси М. Романюк вважає, що найчастіше в дослідженнях з історії журналістики використовують бібліографічно-описовий та комплексно-аналітичний методи. Останній може поєднувати в собі системно-хронологічний, історико-описовий, аналітичний, проблемно-тематичний, жанровий, біографічний, бібліографічний та ін. Особливу увагу, як зазначає автор, варто звернути на монографічні дослідження [235, с. 32].

У запропонованому дослідженні щодо національно-патріотичної домінанти у публіцистиці С. Русової варто окреслити ті методи, які будуть адаптовані відповідно до публіцистики відомої громадської діячки та допоможуть проаналізувати її творчу спадщину в контексті соціальної комунікації поколінь. Відповідно до мети наукового дослідження та поставлених завдань на різних етапах роботи використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи наукового дослідження: бібліографічно-описовий, порівняльно-історичний, біографічний, метод аналізу офіційних документів,

проблемно-тематичний метод, метод моніторингу, графічний метод, а також методи системного аналізу, синтезу та узагальнення, індукцію та дедукцію, які стали важливим механізмом розкриття теми та сприяли всебічному аналізу публіцистичної спадщини С. Русової. У роботі використано соціальнокомунікаційний і міждисциплінарний підходи. Кожен із них застосований на відповідному етапі наукової розвідки та допоміг у дослідженні національно-патріотичної домінанти, що акцентована у публіцистичних творах С. Русової.

Одним із перших методів, що був застосований у дослідженні публіцистичної спадщини відомої української громадської та культурно-освітньої діячки, є *бібліографічно-описовий метод*.

На думку дослідника М. Романюка, він є важливим для накопичення фактологічного матеріалу, а отже, є основою для майбутніх пресознавчих досліджень [235, с. 32]. За твердженнями І. Михайлина, при використанні бібліографічно-описового методу в наукових дослідженнях має відбутися і певна градація всіх бібліографічних фактів за шкалою їхньої значущості [166, с. 320]. Дослідник історії преси С. Кость наголошує, що бібліографічно-описовий метод доцільно використовувати на етапі роботи щодо джерельної бази, але потрібно зважати на те, що занадто велика кількість емпіричного матеріалу не завжди містить відповідні якісні параметри [126, с. 50].

Бібліографічно-описовий метод, що використано на початковому етапі дослідження, допоміг заглибитися у суть наукової проблематики та зрозуміти, наскільки творча спадщина С. Русової 80-х рр. XIX – початку XX століть є недостатньо вивченою у публіцистичному спрямуванні та може бути актуальною у науці про соціальні комунікації, а особливо для досліджень історії української журналістики. За допомогою цього методу опрацьовано не лише фундаментальну базу попередніх русознавчих розвідок, а й отримано переконливу картину джерельної бази дослідження без ідеологічних

нашарувань та скорочень (творча спадщина С. Русової довгий час була заборонена на території України).

Бібліографічно-описовий метод став у пригоді й при створенні власного персонального бібліографічного покажчика публікацій С. Русової, що отримав назву «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями». Основний критерій відбору бібліографічних джерел до покажчика був зумовлений об'єктом наукової роботи – публіцистичною спадщиною видатної громадської, культурно-освітньої діячки кінця XIX – початку XX століття, що знайшла своє відображення на сторінках тогочасної української, російської та зарубіжної періодики. А отже, і одним із завдань, що постало перед дисертантом у процесі дослідження, став пошук та аналіз періодичних видань, що функціонували в означений період, на наявність у них публікації С. Русової.

Основними джерелами пошуку стали фонди Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, а також особистий фонд С. Русової, що знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 3889 – Русова Софія Федорівна (1856–1940) – педагог, громадська й культурно-освітня діячка, член Української Центральної Ради, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова).

У процесі опрацювання джерел була зосереджена увага на біобібліографічному покажчику «Софія Русова – вчитель, державний діяч, педагог», укладеного фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського (основний зміст якого становить бібліографічний перелік праць С. Русової з початку 80-х років XIX століття до 2010 року як в Україні, так і поза її межами, а також перелік наукових досліджень, присвячених життю і творчій діяльності видатного українського педагога) [348], та науково-методичному посібнику О. Джус «Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940)», де у одному

із розділі була також вміщена доволі ґрунтовна бібліографія праць авторки [52] та листуванні С. Русової з редакціями різних часописів про спільну співпрацю [382, 383].

Для перевірки достовірності бібліографічних даних, зазначених у попередніх працях, були залучені бібліографічні покажчики та каталоги періодичних видань «Українська преса в Україні та у світі XIX–XX ст.» у чотирьох томах [362–365], «Українські часописи Львова» в трьох томах М. Романюка та М. Галушко [366], дослідження періодики Катеринославської, Полтавської та Подільської губерній (до 1917) [191–193], «Періодичні видання Києва (1835–1917)» [20] у трьох томах, «Формування преси Києва (1835–1918)» [21] та інші.

На основі опрацьованих та проаналізованих матеріалів і виник задум про створення бібліографічного покажчика, де увага акцентувалася б не тільки на публікаціях авторки, а й на часописах, у яких вона друкувалася. Покажчик було укладено за періодичними та продовжуваними виданнями, розташованими у алфавітному порядку. Кожне зазначене періодичне видання має свою коротку характеристику. У межах кожного конкретного видання подано бібліографічний перелік праць С. Русової за хронологією їх друкування у цьому виданні. У загальному підсумку покажчик містить бібліографічний опис 357 назв публікацій надрукованих у 65 українських, російських та зарубіжних часописах.

За своїм читацьким і цільовим призначенням покажчик носить рекомендаційний характер, і може стати у пригоді для науковців, які займалися б вивченням творчої спадщини відомої просвітительки, а також для тих, хто досліджує періодику певного історичного періоду.

За хронологічними межами описуваних матеріалів бібліографічний покажчик є ретроспективним, адже головним об'єктом є публікації та видання минулих століть.

У процесі створення покажчика на етапі короткої анотації періодичних видань було виявлено та залучено до наукового обігу додаткові публікації авторки та періодичні видання, не враховані у попередніх наукових дослідженнях творчої спадщини С. Русової, зокрема часописи «Рідний край», «Украинская жизнь», «Утренняя заря», та такі публікації, як «Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні», «Англичанин об українском вопросе», «Английский журнал о «Стране Мазепы»», «Памяти Б. Д. Гринченко» та ін.

Користуючись при дослідженні біобібліографічним покажчиком «Софія Русова – вчитель, державний діяч, педагог», науково-методичним посібником О. Джус «Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940)» та джерельною базою, що була зібрана у процесі дослідження, дійшли висновку, що бібліографічний покажчик публіцистичних праць педагога саме за періодичними виданнями виявився б більш зручним, коли об'єктом дослідження виступає преса (*дод. В*).

Метод аналізу офіційних документів застосовано у порівняльній характеристиці концепції національно-патріотичного виховання та навчання, розробленою С. Русовою на початку ХХ століття, і екстраполяції її на сучасні закони, стратегії та концепції у галузі освіти і виховання.

Одним із основних методів наукового дослідження є **порівняльно-історичний**, за допомогою якого у роботі розглянуто соціально-культурні явища в контексті епохи (кінець ХІХ – початку ХХ століття), їх взаємозв'язки з історією народу, суспільно-політичним й економічним життям, також з'ясовані історичні передумови становлення С. Русової як громадської, культурно-освітньої діячки, знаного педагога, а згодом і як полум'яної публіцистки, яка активно друкувалася на сторінках тогочасної преси.

Порівняльно-історичний метод дав змогу окреслити значущість об'єкта дослідження відповідно до інших представників певного конкретного історичного періоду й сфери діяльності. За допомогою порівняльної складової

виявлено основні тенденції розвитку творчої особистості. «У журналістикознавстві, – як наголошує дослідниця В. Галич, – цей метод постає як творчий акт розв’язання багатоаспектних завдань» [23, с. 72].

За допомогою *біографічного методу* охарактеризовано періоди життя і творчості С. Русової та конкретизовано їх відповідно до теми дослідження. У наукових розвідках, присвячених вивченню творчої спадщини С. Русової, виокремилося кілька позицій і підходів до періодизації життєвої та творчої діяльності педагога. Підходи є усталеними й напрацьованими в літературознавстві, дидактиці, філософії, педагогіці, але коли об’єктом дослідження виступає публіцистична спадщина просвітительки, то ці періодизації є не зовсім доцільними, адже друкуватися на сторінках періодичних видань С. Русова почала значно пізніше, ніж займатися просвітницькою чи педагогічною діяльністю. Отже, досліджувати публіцистичну спадщину діячки варто розпочинати з того часу, коли була надрукована перша стаття у періодичному виданні, а це сталося у 1888 році.

Публіцистичну діяльність С. Русової можна розподілити на чотири періоди: 1888–1905 рр., 1906–1916 рр., 1917–1921 рр., 1922–1938 рр. Хронологічні межі періодів відповідають певним фактам життєвої, громадської та творчої діяльності. Біографічний метод застосовано для з’ясування життєвих обставин, які впливали на формування національно-патріотичних поглядів С. Русової і згодом знайшли відображення у публіцистичній творчості.

Аналізуючи науково-публіцистичний доробок С. Русової за основними періодами творчої діяльності, дійшли думки, що для розкриття теми наукового дослідження творчий спадок публіцистки варто систематизувати і за певним жанрово-тематичним принципом: літературно-критичні огляди, рецензії, замітки; мистецтвознавчі статті; проблемні та аналітичні статті, звіти на педагогічну тематику; біографічні, історичні та подорожні нариси; праці,

написані для жінок і про жінок (статті, характеристики-силуети, замальовки). У цьому аспекті доречним було застосування *проблемно-тематичного методу*.

Специфіка використання *методу моніторингу* в наукових дослідженнях опрацьована у розвідках професора О. Чекмишева. У дослідженні «Методологія проведення моніторингу ЗМІ» автор наголошує, що «Кількісний компонент моніторингу складається з аналізу контенту репрезентативної вибірки засобів масової інформації та фокусується на відповідності стандартам, що є об'єктивними, такими як час та простір» [132]. У випадку дослідження «Національно-патріотичної домінанти у публіцистиці Софії Русової» аналогами ЗМІ можуть виступити твори й наукові розвідки публіцистки. Отже, метод моніторингу використано при розрахунку кількісних показників публікаційної активності С. Русової та частотності її публікацій у періодичних виданнях кінця XIX – початку XX століття.

Основним критерієм аналізу публікацій обрано національно-патріотичну домінанту, що присутня у всіх без винятку творах С. Русової. Єдине, на чому варто наголосити, що залежно від певного історичного періоду і тих умов, в яких жила і творила просвітителька, ця домінанта могла бути або яскраво вираженою й акцентованою у самому тексті, або ж ледь помітною і завуальованою.

Графічний метод використано для унаочнення даних і відображення кількісних результатів дослідження публіцистичної спадщини С. Русової.

У дослідженні національно-патріотичної домінанти у публіцистичній спадщині культурно-освітньої діячки використано *герменевтичний метод*. До речі, основи герменевтики розглядалися у наукових працях професора С. Квіта, на думку якого «Герменевтика, тобто теорія (точніше – сам процес) інтерпретації, покликана вирішувати загальні проблеми комунікації – з'ясовувати та пояснювати точки зору з того чи іншого приводу, знаходячи спільний ґрунт для розмови, обміну думок, розуміння проблеми в межах

певного колективу (нації, професійної групи тощо)» [106, с. 6]. Закономірно, що аналіз публіцистики С. Русової в контексті національних, демократичних, патріотичних вимірів є актуальним; можливості герменевтичного методу в цьому випадку розширюються і реалізуються цілісно, адже ідеї і задуми просвітительки, яка жила і писала часто в екстремальних умовах соціальних катаклізмів, нагадують соціально-психологічне напруження в Україні сьогодні.

Найбільш оптимальним виявилось поєднання кількох методів дослідження, насамперед порівняльно-історичного, біографічного та герменевтичного. Перші два дали змогу чітко систематизувати періоди та етапи становлення С. Русової як видатної громадської активістки. Герменевтика може частково розкрити складні проблеми поступу просвітительки щодо набуття елементів творчої майстерності, самовдосконалення; на прикладах зміни авторського підходу до певних проблем в її творах визначити, як з роками змінювалася позиція авторки.

У період життя й творчості С. Русової герменевтика як філософський метод пізнання істини досить швидко прогресувала від суто схоластичної напівнауки-напівмагії до наукового методу пізнання. Безперечно, дослідниця буда ознайоmlена з дещо незвичайним переформатуванням старої науки в нову в повному обсязі. У часи активної наукової діяльності публіцистки вважалось, що, за тогочасним виданням «Философский словарь логики, психологии, этики, эстетики и истории философии»: «Философия герменевтики по существу близка гностицизму. Бог есть ум, порождающий логос. Божеству принадлежит творчество на небе, человеку творчество на земле. Сосредоточенное погружение в единую истину, при полном уничтожении желаний, увеличивает творческую власть человека» [368, с. 57]. Варто зважати на безперечний факт, що на початку минулого століття філософське розуміння герменевтики як науки і герменевтичного методу, дієвого і доволі сучасного, може стати в пригоді при вивченні творчої спадщини С. Русової, у якої творча, досить не прогнозована і

маловивчена сфера інтелектуальної діяльності складним чином переходила в суто прагматичні, стримані посилення, що особливо характерні для раннього етапу діяльності С. Русової.

Методи синтезу, узагальнення, індукції та дедукції. Дослідник М. Нечиталюк у праці «Зачинатель теорії публіцистики. Деякі питання теорії публіцистики в інтерпретації Івана Франка» наголошував, що про доцільність використання методів індукції та дедукції у наукових дослідженнях говорив ще І. Франко. На думку відомого письменника та громадського діяча, індуктивний метод є більш пріоритетним, адже допомагає вибудовувати різні концепції на основі фактів, а не просто ґрунтувати їх на якихось апріорних позиціях [179, с. 213]. У дослідженні національно-патріотичної домінанти використано обидва методи, зокрема, метод індукції допоміг від окремих фактів переходити до ідей та концепцій, а за допомогою дедукції вдалося здійснити оцінку публіцистичної спадщини діячки. Метод узагальнення сприяв формулюванню відповідних висновків на основі початкових тверджень, а метод синтезу застосований з метою формування основних ідейно-змістових засад публіцистики, а також теоретичних засад С. Русової.

З метою реалізації поставлених завдань у науковому дослідженні застосовуємо *методи аналізу текстів*. Лише проаналізувавши публікаційну спадщину С. Русової, можна з'ясувати наявність чи відсутність національно-патріотичної домінанти у конкретному авторському тексті. Когнітивний підхід дослідження тексту статей дає змогу визначити світоглядну позицію С. Русової, її ментальність, спосіб мислення. Дискурсивний метод допомагає визначити зв'язки між конкретною публікацією С. Русової та суспільно-політичною ситуацією в країні у певний історичний період. Якісний аналіз текстів використовуємо для всебічного застосування та інтерпретації основних ідей публікацій, з'ясування логічних зв'язків і суперечностей.

У науковому дослідженні послуговуємося *принципами комплексності, достовірності та відповідності*. За допомогою комплексного підходу досліджуємо публіцистичну діяльність С. Русової в окреслених часових межах: від кінця XIX – початку XX століття. За допомогою принципу достовірності на підставі конкретних фактів у дослідженні обґрунтовуємо свої судження, посилаючись на достовірні джерела і першоджерела.

Під час дослідження використано *міждисциплінарний підхід*, що дав змогу розглянути життєву й творчу діяльність С. Русової та висвітлення цих аспектів у науковій та науково-популярній літературі (педагогіка, філософія, політологія, психологія), а також при виокремленні національно-патріотичної домінанти на дисциплінарному рівні.

За допомогою *соціальнокомунікаційного підходу* у роботі зроблена спроба простежити комунікаційні зв'язки між автором-публіцистом і аудиторією. Розглядаючи С. Русову як учасницю соціальнокомунікаційного процесу, досліджуємо вплив особистості на соціальнокомунікаційні процеси.

Висновки до першого розділу

У розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження публіцистики Софії Русової» з'ясовано інтерпретацію понять «публіцистика», «домінанта твору» у науковому дискурсі; історію рецепції та наукову складову проблеми національної ідентичності у вимірах публіцистики; методологічний інструментарій дослідження публіцистики як поліфонічного виду творчості.

З метою вивчення джерельної бази у роботі використано праці, що закладають теоретичні основи публіцистики, а саме: Н. Желіховської «Сучасна українська публіцистика: теорія і практика» (у співавторстві з В. Різуном), В. Здоровеги «Мистецтво публіциста», «У майстерні публіциста», «Теорія і методика журналістської творчості»; Ю. Лазебника «Проблеми літературної

майстерності в журналістиці»; В. Михайлина «Історія української журналістики: книга перша», «Основи журналістики», «Історія української журналістики. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики»; А. Москаленка «Вступ до журналістики»; Д. Прилюка «Теорія і практика журналістської творчості (проблеми майстерності)»; В. Різуна «Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства» (у співавторстві з Т. Трачук); наукові статті та хрестоматії за укладанням Н. Сидоренко «Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст.» та ін.

На основі проаналізованих матеріалів дійшли висновку, що до публіцистики, як вважає переважна більшість дослідників, можна зараховувати авторські твори, що надруковані у періодичних виданнях, або ж ретрансльовані за допомогою інших засобів масової інформації, в яких оперативно висвітлюються актуальні, суспільно важливі факти та явища певного історичного періоду. Основна функція таких творів – впливати на формування громадської думки та суспільну свідомість народу. У пригоді також стали наукові, науково-популярні та навчально-методичні праці Ю. Бідзілі, О. Богуславського, Ю. Біловол, Л. Василик, А. Волобуєвої, В. Галич, В. Георгієвської, С. Гришиної, Л. Деркач, Н. Земінської, Н. Зикун, У. Колесніченко (Лешко), С. Костя, І. Крупського, О. Лаврик, Н. Остапенко, О. Романчука, М. Романюка, Н. Сидоренко, О. Сидоренко, Л. Сніцарчук, Г. Яценко, присвячені особливостям функціонування української періодики ХІХ–ХХ століть.

У першому підрозділі досліджено основний зміст поняття «домінанта» та її особливості функціонування в художніх і публіцистичних творах. З'ясовано, що «національно-патріотична домінанта» у публіцистичних творах С. Русової полягає в екстраполяції на авторські тексти висловлених нею ідейних поглядів щодо формування національної ідентичності українців, просвітницьку

діяльність інтелігенції, розвиток освіти, науки, національної літератури та мови, видавничої справи, покращення добробуту життя народу, розвиток громадянських прав і свобод українців, а також об'єднання зусиль різних верств українства для здійснення суспільно-політичних і культурних проєктів, матеріальна підтримка заходів, спрямованих на формування національної держави.

Частину другого підрозділу становить історіографія вивчення життєвої і творчої спадщини С. Русової у міждисциплінарних дослідженнях, адже публіцистика видатної культурно-освітньої та громадської діячки ще не ставала об'єктом дослідження у галузі соціальних комунікацій. З'ясовано, що окремі розвідки, присвячені діяльності С. Русової, з'явилися ще за життя видатної культурно-освітньої діячки у періодичних емігрантських виданнях «Заря», «Народна воля», «Українська дійсність». Із публікацій представників української діаспори другої половини ХХ століття заслуговують на увагу статті про С. Русову В. Єрмоленко, О. Залізник, А. Жук, Н. Ліндфорс-Михалевич, О. Лятуринської, Г. Мандрики, Н. Полонської-Василенко, Ю. Русова, О. Русової-Базілевської, Я. Яреми та інших. Ці статті присвячувалися переважно певним ювілейним датам у житті С. Русової. Наукове осмислення життєвої і творчої діяльності С. Русової зроблене М. Шаповалом у соціологічному нарисі «Софія Русова» та доповіді «Свято матері», написаній з нагоди святкування 75-літнього ювілею видатного педагога. Цікаві факти про міжнародну діяльність С. Русової знаходимо також у листах і документах С. Петлюри.

У радянській історіографії життя і діяльність С. Русової спеціально не досліджувались, оскільки відповідними ідеологами вона була затаврована як «українська буржуазна націоналістка» з усіма відповідними «оргвисновками». Її ім'я фактично було викреслено з історії українського суспільного життя, педагогічної практики, адже не змогли вибачити актуальної публіцистики та

протестів, спрямованих на викриття жахливих соціальних експериментів над радянськими громадянами, зокрема в царині педагогіки й особливо проти штучно організованого партійною верхівкою Голодомору 1932–1933 рр., ні активної громадянської позиції в цих питаннях на міжнародних форумах. З іншого боку, повністю ігнорувати таку непересічну особистість радянська історіографія не могла, і С. Русова була мішенню у «викривальних» «антинаціоналістичних» дописах окремих ідеологічно заангажованих вчених.

У 1990–1991 рр. з'явилися перші науково-популярні статті про неї переважно у педагогічних часописах «Український освітній журнал», «Українська мова і література в школі», «Вісник АПН України» (з 1995 р. – «Педагогіка і психологія»), а також у ЗМІ загальногромадської тематики – «Жінка», «Голос України», «Хрещатик», «Деснянська правда» тощо. Стимулом щодо наукової обсервації вказаної проблематики є різні науково-практичні конференції (Київ, Пряшів, Свидник, Чернігів, Кам'янець-Подільський). У доповідях С. Філоненко, Т. Куценко, М. Зеленської, Н. Копиленко, З. Нагачевської, О. Реги, О. Завальнюка, Ю. Калічак, О. Кочерги, Т. Філімонової висвітлювалися окремі аспекти громадської та культурологічної діяльності С. Русової, наводилися маловідомі факти біографії, були вперше оприлюднені окремі архівні документи. Діяльність С. Русової в галузі позашкільної освіти, її роль в організації, популяризації видання та поширення української книги знайшла відображення в працях Т. Ківшар. Л. Смоляр зробила свій внесок у вивчення ролі С. Русової в українському жіночому русі.

Дослідженню педагогічної діяльності С. Русової присвячені праці українських педагогів, зокрема, проблеми освіти дорослого населення висвітлені у монографічній праці Л. Вовк. Роль С. Русової в історії української педагогіки дослідила О. Сухомлинська. Окремі напрями педагогічної діяльності просвітительки досліджували О. Губко, Н. Дичек, О. Локшина, О. Лахтадир, М. Мельничук, Л. Студньова та ін. Значну роль у розкритті педагогічного

доробку С. Русової відіграли спеціальні персонологічні дисертаційні дослідження Л. Гонюкової, Г. Груць, О. Джус, Н. Маліновської, О. Пеньковець, І. Пінчук, О. Пшеврацької, В. Сергєєвої, О. Таран, О. Фролової та ін. Окрему групу досліджень становлять статті, присвячені періодам життя і діяльності С. Русової: на Чернігівщині, Слобожанщині, Полтавщині. В цьому контексті варто згадати публікації О. Джус, І. Зайченка, Є. Коваленко, В. Пащенко та ін.

У третьому підрозділі дослідження заявлена методологія роботи над матеріалом. Методологія як загальний план існує і розкривається у вигляді підпунктів, що ними виступають методи дослідження. Методологія загалом дає змогу максимально конкретизувати мету дослідження і на початку роботи теоретично накреслити найбільш оптимальні шляхи вивчення проблеми з тим, щоб наприкінці роботи, вже базуючись на емпіричному підґрунті, максимально звузити методи пошуку, маючи на меті запропонувати вже апробовану методологію наступній генерації дослідників. У підрозділі проаналізовано основні методи, що використані у роботі, зокрема певну увагу приділено порівняльно-історичному, за допомогою якого здійснено аналіз друкованих текстів С. Русової, також використано герменевтичний метод дослідження, що дає можливість розпізнати сутність авторського задуму, уподобань і прагнень авторки у процесі творчої роботи. Використано загальнонаукові методи дослідження: біографічний, графічний, аналіз документальної інформації, моніторинг і традиційні методи аналізу текстів.

Зокрема, бібліографічно-описовий метод став у пригоді при укладанні бібліографічного покажчика «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями». Джерельною базою стали біобібліографічний покажчик «Софія Русова – вчитель, державний діяч, педагог», укладений фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського, бібліографія праць авторки, вміщена у науково-методичному посібнику О. Джус «Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940)», листування С. Русової з

різними видавництвами та редакціями про співпрацю, знайдене в архівних документах Особового фонду С. Русової ЦДАВОВУ України.

Бібліографічний опис публікацій авторки зроблено за періодичними виданнями, що розташовані в алфавітному порядку. Кожне видання охарактеризоване короткою анотацією. Хронологічні межі покажчика – з 1888 по 1938 рік – період безпосередньої публікаційної активності культурно-освітньої діячки.

РОЗДІЛ 2.

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНА ДОМІНАНТА ЯК ОСНОВНА КОНЦЕПЦІЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ

2.1. Національно-культурницька діяльність С. Русової в контексті протидії імперських реаліям кінця ХІХ – початку ХХ століть

Життєвий і творчий шлях С. Русової припав на складні історичні періоди, що стосувалися утисків вільної преси й публіцистики зокрема. Коли С. Русовій було п'ять років, на території Російської імперії скасували кріпацтво. Зміни, розпочаті за царським указом, позначилися на тодішньому поколінні громадян Російської імперії і, безумовно, вплинули на С. Русову, адже молода літераторка, педагог-початківець була свідком досить неоднозначних, несподівано швидких кореляцій процесів суспільної свідомості. Очевидно, за таких умов формувалося її розуміння необхідності національно-демократичних, патріотичних перетворень у країні.

Громадсько-просвітницька діяльність С. Русової розпочалася за умов активного впровадження в життя «Таємного листа» Міністра внутрішніх справ Російської імперії П. Валуєва до Міністра народної освіти («Валуєвський циркуляр» – *примітка Є. І.*) від 18 липня 1863 року, в якому йшлося, зокрема, про таке: «В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер, вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным. Прежние произведения на малороссийском языке имели ввиду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремились к осуществлению своих политических замыслов, принялись под предлогом

распространения грамотности и просвещения за издание книг для переводного чтения, букварей, граматик и т.д.» [157, с. 17–18].

Цей «лист» і вимоги, висловлені в категоричному тоні, не лише впливали на будь-які форми публіцистичної, журналістської чи видавничої діяльності, а й були системними, довгостроковими і мали на меті припинити активність молодшої генерації української інтелігенції, яка формувалася і до якої належала С. Русова.

Безумовно, наукова і педагогічна діяльність не мала ефекту без обміну досвідом, творчого пошуку. Царським урядом це було враховано в циркулярному листі № 3570 від 30 травня 1876 року («Емський указ» – примітка Є. І.), що став черговим актом шовіністичної політики самодержавства, спрямованої на посилення національного гноблення українського народу, йшлося про заборону ввезення з-за кордону, друкування і поширення в імперії творів українською мовою, а також театральних вистав українською мовою. Циркулярний лист передбачав заборону друку «произведений изящной словесности», «в произведениях изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания» [157, с. 18–19].

Ще один документ – циркулярний лист № 4016 від 16 жовтня 1881 року був «доповненням до обмежувальних правил» попереднього циркуляру. Лист мав на меті певним чином поновити в «колективній адміністративній пам'яті» згадку про неприпустимість використання елементів національної культури в публіцистиці, журналістиці, видавничій галузі. Він фактично запроваджував табу на друк українською мовою довідкової літератури: «...к числу изданий, которые дозволяется печатать на малорусском наречии, прибавляются словари, под условием печатания их с соблюдением общерусского правописания, или правописания, употреблявшегося в Малороссии не позже XVIII века» [157, с. 19–20]. Зрозуміло, що національні словники, в яких більша частина

тексту написана іншою мовою, а термінологічний ряд наводиться з використанням застарілої термінології, що ускладнює, а подекуди і унеможлиблює адекватне сприйняття значення того чи того слова, цілого тексту, призводить до негативного ефекту.

Від 21 грудня 1885 року та 24 грудня 1889 року заборонено друкувати українські твори, написані «кулішівкою»; у березні 1889 року – визначено порядок внесення змін до каталогу заборонених українських творів «злочинного змісту» (каталог складено 1884 р.); у серпні 1890 року та липні 1891 року – посилено вимоги щодо неухильного дотримання правил російського правопису під час видання українських творів; у 1892 році було навіть заборонено перекладати українською мовою твори російських авторів й посилено цензуру щодо української літератури.

Така шовіністична політика царського уряду з часом зумовила виникнення руху за культурні та національні права українців. У цьому національно-визвольному процесі важливо було починати з пробудження національної свідомості народу. На переконання С. Русової та всієї інтелектуальної еліти кінця XIX століття, збудити національну свідомість кожного народу можна шляхом його просвіти. А отже, в середовищі української національної інтелігенції все активніше формуються різні громадсько-просвітні організації.

У Наддніпрянській Україні найстарішим товариством можна вважати Харківське товариство для поширення в народі грамотності, що було засноване у 1869 році, основна діяльність якого зосереджувалася переважно на видавництві популярних книг для народу. До активних діячів товариства входила і С. Русова.

За її пропозицією при Харківському товаристві грамотності створено спеціальний видавничий комітет, головою новоствореного органу обрали Д. Багалія (український історик, філософ та громадський діяч, у майбутньому

ректор Імператорського Харківського університету (1906—1910рр.)), а сама С. Русова стала першим його секретарем.

Варто звернути увагу на те, що за період головування Д. Багалія за підтримки товариства було видано 58 брошур, загальний тираж яких становив понад один мільйон примірників, а за весь період його існування вийшло майже 170 книг, загальним тиражем більше двох мільйонів примірників. Деякі книги С. Русової, що також вийшли за фінансової допомоги товариства, перевидавалися по чотири рази, наприклад, «Жанна д'Арк» і «Сестра Катерина». Більш ніж 42-тисячним тиражем і трьома перевиданнями вийшла праця «Странник Григорий Саввич Сковорода: биографический очерк», написана С. Русовою на основі книги Г. Данилевського «Українська старовина» і петербурзького видання творів Г. Сковороди [113, с. 14–15]. Завдяки заходам видавничого комітету Харківського товариства грамотності були надруковані й інші її збірки: «Добрые люди старого времени на Руси: исторический очерк», «Карл Великий», «Братства в Юго-Западной Руси: исторический очерк». Майже всі вони надруковані російською мовою та підписані криптонімом С. Р.

До речі, низку праць, особливо російською мовою, С. Русова підписувала криптонімами, щоб не акцентувати увагу на своєму прізвищі. Підтвердженням цього може бути те, що С. Русова часто зазнавала переслідувань з боку влади, кілька разів була ув'язнена і перебувала під постійним наглядом поліції.

У «Словнику українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.)» О. Дея 1969 р., де розкриваються псевдоніми, криптоніми та різні умовні знаки, якими підписувалися письменники, критики, публіцисти, актори, художники і громадські діячі України дожовтневого і радянського періодів, знаходимо тлумачення і псевдонімів та криптонімів С. Русової. На думку укладача, «псевдоніми у дожовтневій Росії були для передових діячів ефективним засобом уникнення урядових переслідувань і одним із основних шляхів обійти цензуру, заплутати її» [50, с. 16]. Як бачимо, припущення збігаються, але

впевнено говорити про їх достовірність не можна, адже підтвердити цей факт на сучасному етапі досліджень складно.

Проаналізувавши словник О. Дея на наявність псевдонімів, криптонімів та умовних позначок, які використовувала С. Русова у публікаційній діяльності, знаходимо такі:

1. Баба Нона – журнал «Ранок». Кам'янець-Подільський, 1920. № 1. Дж.: «Книголюб», 1927. № 3. С. 37. – О. Дей, с. 64.

2. Граб. Рус. Линд. (спільно з Андрієм Грабенком та Олександром Русовим) – дитяча опера «Коза-дереза» (1896) – О. Дей, с. 117.

3. Р-ва С. – ЛНВ, 1902, 1914; Рада, 1913 – О. Дей, с. 318.

4. Р-ова С. Дж.: ЦДІА у Львові, фонд 401, спр. 49. – О. Дей, с. 319.

5. С. Р. – «Днепр и Приднепровье» (К., 1898), «Странник Гр. Сав. Скворода» (Харків, 1894), Киевская старина, 1892, 1900; Образование, 1903; Світло, 1911–1914; Ранок, 1920. – О. Дей, с. 332.

6. Ч – Світло, 1910-і рр. Дж.: «За сто літ». Т. 3. С. 26. – О. Дей, с. 432.

Російськомовні видання С. Русової були доволі неоднозначно сприйняті тодішньою українською інтелігенцією, зокрема Б. Грінченком та Оленою Пчілкою. Хоча сама С. Русова вважала, що навіть і російською мовою можна друкувати літературу, яка сприяла б освіченості українців. Згодом, у своїх споминах С. Русова напише, що у складні часи нам потрібно «використовувати школу, яка є, книжки, писані чужою мовою, з огляду на те, що всяка наука до лісу не веде, а хоч і чужою мовою, все ж таки здимає полуду з очей, будить свідомість взагалі, значить разом з нею і самосвідомість кожного народу, кожної нації...» [279, с. 130].

Долучилася С. Русова і до роботи Петербурзького благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг, заснованого українською громадою 1898 року. Головна мета товариства – сприяти релігійно-моральному вихованню, розумовому розвитку та економічному добробуту

українського народу. Це стало поштовхом для друкування художньої та науково-популярної літератури українською мовою, але – російським правописом. Заходами Петербурзького товариства грамотності були надруковані її українськомовні брошури «Божа іскра. Оповідання про Рафаеля», «Серед виноградарів південної Франції», «Як люде живуть у Норвегії» та ін.

Свого часу благодійне товариство намагалося вплинути на вирішення питання правової рівності української нації. У 1904 році члени цієї організації надіслали до «Министров народного просвищення и внутренних дел» петицію про скасування цензурних обмежень 1876 року. У роботі над створенням доповідної записки брала участь С. Русова. Головне прохання до міністрів – визнати офіційне існування української мови. Приймавши до розгляду «українську справу», міністри зі свого боку розіслали відповідні офіційні запити до Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук, Київського Імператорського університету Святого Володимира, Харківського Імператорського університету, а також генерал-губернаторам Київського, Подільського та Волинського округів. Відповідь була одноголосна – «за відміну будь-яких мовних заборон». Таким чином, при Академії наук було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли російські академіки-мовознавці П. Фортунатов, О. Шахматов, Ф. Корш та експерти від України – П. Стебницький, О. Лотоцький, В. Науменко, О. та С. Русови. Про спільну роботу означеної комісії С. Русова згадувала у своєму щоденнику: «Засідання відбувались у довгій кімнаті в будинку Академії, де на нас суворо і велично дивився величезний бюст Катерини II і на стінах портрети видатних діячів-академіків і царів. А за великими вікнами Нева вся світилася вогнями своїх численних мостів. В кабінеті було тихо, затишно і велично, і радісно, що в цьому великому осередку обмірковується питання нам усім таке дороге. В усіх дискусіях Шахматов вражав нас своїм глибоким знанням нашої мови в її філологічних властивостях і в історичному розвитку. Як результат наших трьох

чи чотирьох засідань вийшла ціла доповідь, у якій Шахматов у цілком науковій і об'єктивній передмові доводив незалежність нашої мови, визнавав її за мову, а не тільки за діалект» [276, с. 144–145].

У підсумку засідань і нарад було підготовлено доповідь «Об отмене стеснений малорусского печатного слова», що була затверджена на загальних зборах Академії наук 18 лютого 1905 року. У фінальній частині доповіді зазначалося: «Таким образом оказывается, что в ненормальных условиях духовной и умственной жизни живет в России народность, насчитывавшая в январе 1897 года до 23 миллионов 700 тысяч душ.

Комиссия с полным убеждением решается, в заключении сего доклада, повторить следующие слова Ю. О. Самарина, сказанные им в 1850 году: «Пусть же украинский народ сохраняет свои язык, свои обычаи, свои песни, свои предания, пусть в братском общении и рука об руку с великорусским племенем развивается на поприще науки и искусства, для которых так щедро наградила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ее стремлений; пусть учреждения, для него созданные приспособляются более и более к местным его потребностям» [181, с. 42]. Але, незважаючи на всі позитивні відгуки і рішення, «министры народного просвещения» прийняли свій, цілком не логічний, але суто політичний висновок – скасування заборони українського друкованого слова визнати несвоєчасним.

Хоча доповідь і не відіграла вирішальної ролі у розв'язанні «українського питання», але має безперечне історичне значення для українського народу, адже є доволі яскравим прикладом особистої громадянської мужності тих, хто був причетний до її створення та затвердження, прикладом продуктивної співпраці людей з різною національною самоідентифікацією, але спільними думками з приводу права кожної окремішньої нації на свою власну ідентифікацію.

Ще одним кроком у боротьбі за національну приналежність українців є виборювання С. Русовою права на освіту та існування української школи.

Із біографії діячки дізнаємося, що у 1871 р. (С. Русовій було на той час 15 років – *примітка Є. І.*) разом із старшою сестрою вони відкривають у Києві перший українськомовний дитячий садок. У подальшому, куди б не кидало її неспокійне життя, С. Русова намагалася приватно влаштувати такі дитячі садки по всій Україні (Чернігів, Полтава, Херсон), відкривати різні освітні вечірні курси (Олешня) та проводити літературні читання з курсистками в Петербурзі. Згадку про такі таємні уроки української літератури знаходимо у її щоденнику, де С. Русова зазначає: «Це треба було робити дуже конспіративно, щоб не підвести курсисток, які виявили таке сепаратистичне бажання – знати граматику своєї рідної мови й свою рідну літературу. Пам'ятаю, що мене одна з курсисток чекала на вулиці, проводила якоюсь бічною фірткою через двір в невеличку кімнату, де сходилось 10–12 курсисток послухати мій виклад» [276, с. 142].

Наприкінці XIX – початку XX століття в Україні ще мало хто говорив про багаторівневість освіти. С. Русова ж однією із перших закликала до впровадження дошкільної, шкільної та позашкільної освіти та наполягала на українізації всіх її рівнів. На думку просвітельки, завдяки розбудові дошкільної та шкільної освіти та формуванні національної школи можна сподіватися і на розвиток української держави, адже «доля, щастя нашого народу залежать від того, як ми переведемо в життя дороге, велике гасло: вільна національна школа для виховання вільної, свідомої дужої нації» [282, с. 7].

Найкращим знаряддям у поширенні національних і прогресивних поглядів С. Русова вважала друковане слово. На переконання просвітельки, використовуючи будь-які наявні засоби масової інформації, можна вплинути й на формування громадської думки, збутити самосвідомість українців і наштовхнути до рішучих дій у боротьбі за власне незалежне майбутнє.

За весь період своєї творчої діяльності авторка випустила у світ близько 500 найрізноманітніших публікацій.

Публіцистична спадщина С. Русової є доволі різноманітною у своєму жанровому втіленні і представлена на сторінках українських, російських та зарубіжних періодичних виданнях у вигляді статей, промов, нарисів, передмов та післямов, рецензій, оглядів, заміток, звітів, листів, споминів, мемуарів, у яких завжди розглядала гострі, суспільно-важливі теми тогочасного суспільства.

Усі критичні статті, есе, нариси С. Русової були формою вираження її просвітительських переконань, педагогічних поглядів, оскільки мислителька розуміла, що осмислення по-новому минулого рідного народу, його звичаїв, обрядів, а також педагогічних ідей: процесу, змісту, форм виховання дітей української людності, їх духовності, моралі – то потреба життя.

Вибір певної жанрової форми С. Русовою часто залежав і від теми, яку прагнула порушити авторка у своєму публіцистичному виступі. Тому доцільним буде всю публіцистичну спадщину С. Русової систематизувати за певним жанрово-тематичним принципом, виокремивши: літературно-критичні огляди, рецензії, замітки; мистецтвознавчі статті; проблемні та аналітичні статті, звіти на педагогічну тематику; біографічні, історичні та подорожні нариси; праці, написані для жінок і про жінок (статті, характеристики-силуети, замальовки).

До літературно-критичних праць можна віднести літературно-критичні статті, рецензії, огляди, замітки, у яких оглядово характеризувалася й оцінювалася низка літературних явищ, об'єднаних С. Русовою за певним принципом.

Найчастіше в літературно-критичних оглядах авторкою підсумовується розвиток літератури за якийсь певний історичний період, аналізуються твори того чи того письменника за окремий відрізок часу або матеріали, вміщені у тому чи тому часописі. У публіцистичній спадщині С. Русової можна виокремити тематичні літературно-критичні огляди, у яких насамперед розкривається й аналізується змістове навантаження твору, персонажі, що переважно будується як характеристика головних героїв одного чи низки

художніх творів і проблемно-тематичні, де основна увага авторки зосереджена на постановці чи розв'язанні якоїсь проблеми, що гостро піднімається у цьому творі і є значущою для суспільства.

Перу С. Русової належать дослідження історичної тематики, в яких закладений певний пізнавальний код, дух просвітництва. Відзначимо, що вона є автором понад 13 праць, в яких висвітлювалися історія України, життя людей у Норвегії, Франції, Швейцарії, Чехії тощо. А також біографічні нариси, у яких публіцистка не стільки оповідала про життя та діяльність відомих громадських та культурно-освітніх діячів, а доволі яскраво розкривала внутрішній світ своїх героїв, соціально-психологічну мотивацію їхніх вчинків, індивідуальне й типове в характері. С. Русова завжди шукала в реальному житті таку особистість, яка втілювала б у собі основні типові риси свого соціального середовища і одночасно відрізнялася своєрідністю рис характеру та оригінальністю думки.

До мистецтвознавчих статей зараховуємо праці, у яких С. Русова досліджувала історію українського театру, біографії його фундаторів, корифеїв, постійно розширювала коло своїх творчих зацікавлень, мистецтвознавчих обсервацій тощо.

Фахова належність С. Русової, а вона передусім була знаним педагогом, зумовила спрямованість більшості її статей. Найбільше її цікавили педагогічні проблеми. Основні тенденції розвитку європейської педагогічної думки та власні судження з приводу мети, завдань, способів і засобів національної освіти та виховання окреслені в її численних статтях і наукових розвідках, що знаходили своє відображення на сторінках культурно-освітніх, літературних, наукових і педагогічних часописів кінця XIX – початку XX століття.

Поряд із публікаціями педагогічної тематики значне місце у творчій спадщині С. Русової посідають праці, в яких розглянуто проблеми національного й морального відродження українського жіноцтва (дод. Д).

Оскільки С. Русова почала свою публіцистичну діяльність саме в час повного панування адміністративно-бюрократичної системи, яка суворо дотримувалася правил, що були цією системою і запропоновані, то проблема становлення творчої особистості молодого авторки значно ускладнювалася.

За умов суворої цензури ще молода недосвідчена авторка мала лавірувати, вишукувати й добирати оптимальні форми подачі інформації. Процес ускладнювався тим фактом, що прикривати власні теоретичні посилення, нові й оригінальні по своїй суті, варто було також до певної міри, щоб остаточно не поховати оригінальну концепцію у великому за обсягом тексті. Це, безперечно, вплинуло на її швидке формування як вправного публіциста, який навіть за умови цензури вмів адекватно донести свої оригінальні думки до пересічного читача.

Якщо на публіцистику можуть вплинути емоційні моменти, психічний стан, відповідний настрій, то здебільшого економічні чинники сприяють або заважають реалізації видавничого проєкту. Цензурні перепони, як це було часто за життя С. Русової, примушують змінювати текст, віддаляючи від читача першооснову.

Як редакторка С. Русова мусила свідомо скорочувати певні власні статті, а як видавець – підкорятися суворому регламенту і, виходячи з принципу економії грошових коштів, утискати рядки, зменшувати інтерліньяж.

Патріотка С. Русова прагнула за будь-що донести до пересічного читача ідею національно-патріотичного, демократичного розвитку і тому, використовуючи весь наявний арсенал прийомів публіцистики, робила все можливе, щоб донести свої ідеї і переконання до читача. Національно-патріотична складова в її творах подекуди могла бути невиразною, окремі епізоди чи цілі твори на перший погляд могли мати вигляд суто «нейтральний», проте в контексті або під «дахом» збірки національна, патріотична спрямованість ставала явною.

Публіцистика базується на творчому досвіді, натхненні й можливості витратити певний час, аби відточити, довести до максимального ефективного звучання друкований рядок. Звичайно, написання довершених публіцистичних текстів потребує душевного спокою, можливості приділити власне тексту значну кількість часу з метою його оптимального редагування і доопрацювання. С. Русова, за власними підрахунками, тільки офіційно перебувала за ґратами приблизно п'ять разів, зокрема в сумнозвісній Лук'янівці, приблизно півтора десятки разів її затримували [276]. Скільки разів її було допитано в неформальних умовах, скільки часу сама громадська діячка змарнувала, займаючись проблемами власного юридичного захисту, вже не встановить ніхто. Тож, коли йдеться про національну, патріотичну, демократичну складову в публіцистиці С. Русової, то необхідно враховувати такий потужний чинник формування особистості самої Русової, як протидія насильству і приниженню в екстремальних умовах. Позбавлення волі не лише загартували характер видатної громадської діячки, вони, безперечно, посилили внутрішній опір, який і реалізувся в концепції національно-патріотичної домінанти в публіцистиці. Тому всі її публіцистичні праці, оповідання, щоденник, навіть казки – все це стало свідомою відповіддю на насильство, оптимальною для людини, яка досягнула вершин у журналістській і письменницькій творчості.

2.2. Втілення світоглядних принципів в авторській публіцистиці

У наукових розвідках, що акумулюють проблематику творчого спадку С. Русової, існують кілька позицій, різних підходів, які дають змогу певною мірою систематизувати, організувати вивчення її творчого доробку та громадянської активності, що, безумовно, залежать від фактів біографії. Ці підходи є усталеними й напрацьованими в літературознавстві, дидактиці,

філософії та педагогіці і можуть бути прийнятними, відповідно з урахуванням певної специфіки, в науці про соціальні комунікації.

Дослідниця І. Пінчук у дисертації «Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової (1856–1940)», аналізуючи освітньо-просвітницьку та науково-педагогічну діяльність видатного педагога, окреслює три основні періоди у її житті: дореволюційний (роки становлення громадянської і педагогічної зрілості); громадсько-освітня та педагогічна діяльність С. Русової за часів Української Народної Республіки; еміграція [198].

Безперечно, подібна, хоча і дещо спрощена періодизація, може мати місце, і коли йдеться про аналіз національно-педагогічних домінант, педагогічних настанов, дидактичної спадщини С. Русової. Можливе застосування цього критерію підходить для викладання в системі закладів освіти, що спеціалізуються на підготовці педагогів, проте і для них варто було б наголосити на публіцистичності, відкритості системи знань С. Русової, що вона активно їх репрезентувала у власних творах. Як засвідчує досвід вивчення спадщини видатних особистостей, критерій поділу їхньої творчості, що практично збігається з певними історичними періодами, іноді не є об'єктивним. На прикладі творчої спадщини С. Русової дослідники можуть сперечатися, який період її публіцистичної творчості та громадсько-політичної діяльності виявився найефективнішим: час становлення С. Русової як державного діяча УНР чи плідна творчість у Чехословаччині, де С. Русова писала і діяла як досвідчена громадська активістка й журналістка, талант якої був відточений десятиліттями натхненної праці. У цьому випадку текстовий аналіз творів С. Русової спрацьовує ефективно лише певною мірою, оскільки неможливо встановити, наскільки творчий потенціал авторки реалізувався в надскладних умовах буття, що були результатом суспільних катаклізмів і наступної еміграції.

У науковій літературі спостерігаємо трактування діяльності С. Русової відповідно до регіональних традицій, історії, уподобань і поглядів мешканців

місцевості, у якій вона проживала певний момент життя, морально та інтелектуально залежна від суспільно-політичної атмосфери невеликого соціуму. У наукових розробках можна знайти посилання на три періоди: «київський» (1902–1917), «харківський» (1889–1894), «чернігівський», «полтавський» (1900). Зокрема, В. Пащенко у науковій розвідці про перебування сім'ї Русових у Полтаві дав досить яскраву характеристику діяльності С. Русової як вже досвідченого видавця. Саме у Полтаві, на думку науковця, народилася ідея створення та відповідного редагування кількох навчальних посібників, що вона згодом видасть у Санкт-Петербурзькій друкарні. Йдеться про «Початкову географію» та «Український буквар». У цих підручниках і журналі «Молода Україна», що його пізніше видавала Олена Пчілка в Києві, С. Русова акцентувала на необхідності дотримання кількох важливих правил. Насамперед, посібники і журнал мали бути розраховані на певну вікову категорію дітей; в тексті варто наводити велику кількість народних оповідок, казок, переказів. Кращі статті мають бути гарно ілюстровані. До складання книжок потрібно б залучити Лесю Українку та інших авторів [189]. Найбільш виразно цю концепцію обстоює Л. Гонюкова. Зважаючи, що її дослідження, в якому йшлося про «географічну» прив'язку творчих і наукових уподобань С. Русової до певної територіальної громади, має локальний характер і досі не підтримане жодним із науковців, ми ж схильні вважати, що подібна класифікація періодів діяльності С. Русової виявилася непродуктивною [32, с. 133–148].

У дисертації О. Таран «Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С. Русової» окреслено й охарактеризовано чотири основні етапи становлення й розвитку дидактичних поглядів С. Русової, головним критерієм градації є педагогічна діяльність просвітельки: I період – 1871 р. – кінець XIX ст.; II період – кінець XIX ст. – 1917 р.; III період – 1917–1920 рр.; IV період – 1921–1940 рр. [353].

Оптимальною, на нашу думку, є теорія О. Проскури, яка вказує на чотири періоди в житті відомої громадської діячки й публіцистки. Перший період – це кінець XIX – 1905 р., під час якого С. Русова опікувалася переважно питаннями просвітницької діяльності. Другий період припадає на 1906–1916 рр. Саме тоді, за твердженнями О. Проскури, С. Русова активно переймалася педагогічними проблемами. Додамо, що квінтесенцією вказаних проблем є не лише питання розвитку педагогіки і, зокрема дошкільного виховання, у цей час С. Русова значну увагу приділяла літературно-художній критиці, виступала як історик літератури. Це був період вже цілком зрілої, свідомої підготовки до буремних подій революції та громадянських конфліктів; було напрацьовано значну кількість емпіричного матеріалу, що зумовило подальшу реалізацію її наукового потенціалу в досить розміреному побуті часів еміграції. Третій період діяльності С. Русової повністю збігається з важливими історичними подіями в житті суспільства. Це 1917–1921 рр. – період революції, громадянської війни, а, головне, активної участі С. Русової в абсолютно незнайомій досі іпостасі державного діяча у Центральній Раді за УНР. Цей період цікавий у контексті герменевтичного методу дослідження. Брак часу заважав С. Русовій приділяти значну увагу власне публіцистиці, науковим дослідженням, науково-популярним публікаціям тощо. Водночас вона спробувала себе як організатор, набувши неоціненний життєвий і творчий досвід, що дало можливість у наступний період творчої діяльності ефективніше використати емпірику як доказову базу для підсилення власних теоретичних посилянь. Як показує аналіз публікацій діячки, це і сталося протягом 1921–1940 рр. в еміграції, де для С. Русової були об'єктивно створені сприятливі умови щодо реалізації себе як журналістки й редакторки. Роки еміграції вважаються четвертим, досить плідним з погляду наукової роботи, публіцистичних виступів періодом її життя і діяльності [217–220]. Мотиваційна частина подібного вибору очевидна:

хронологічна періодизація найоптимальніша і найпростіша, проте успіхи творчої особистості часто не збігаються з хронологією життя особи.

Складність аналізу публіцистичної спадщини С. Русової полягає в тому, що вона була особистістю універсальною, поєднувала непересічні здібності педагога й журналіста, літературного критика й літературознавця, громадського діяча й практика-організатора. Отож досліджувати окремі аспекти діяльності С. Русової можна лише за умови комплексних підходів до її діяльності; варто враховувати також національно-патріотичні тенденції, що тією чи тією мірою домінували в творах. Оскільки подібне дослідження в межах окремої науки провести складно, то в пригоді стає наука про соціальні комунікації, що дає змогу цілісно окреслити проблему. Проте доцільно враховувати низку посилань на різні аспекти уподобань і занять С. Русової.

Перший період у творчій діяльності С. Русової більшість дослідників педагогіки, психології та філософії розпочинають з кінця ХІХ століття, а саме з 1871 року, коли сестри Ліндфорс вирішили відкрити у Києві перший українськомовний дитячий садок та увійшли до кола української інтелігенції, що згодом й утворила Стару Громаду. Це логічно, якщо об'єктом досліджень є педагогічна спадщина С. Русової чи просвітницька діяльність. Якщо говорити про соціальні комунікації, то сферою інтересів є публіцистична спадщина громадської діячки, а отже, і розпочинати дослідження варто з того часу, коли С. Русова почала друкуватися, й передусім – у періодичних виданнях.

Однією із перших публікацій можемо вважати статтю «Село Ивановка: (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новоросии)». Надрукована вона була в № 11 журналу «Киевская старина» за листопад 1888 року під криптонімом С. Р. В основі змісту – «довольно обширный рукописный материал народных песен, поверий и обрядов, записанных М. А. Ганенко в селе Ивановке Елисаветградского у. Херсонской губ. ... Собранный г-жею Ганенко материал является первою попыткой

охарактеризовать умственную физиономию села в херсонской губ., мировоззрение его жителей, их художественное развитие и юридические понятия» [302, с. 51–52].

Стаття має доволі реферативний характер етнографічного доробку М. Ганенко, де переважно цитуються фрагменти, цікаві самій С. Русовій – уривки пісень, ворожінь, звичаїв, описи побуту місцевого населення, яке, як наголошувала авторка, «представляет интереснейшее смешение самых различных народностей, сошедшихся в этот край из самых разных местностей и сохраняющих или видоизменяющих свои индивидуальные особенности» [302, с. 52]. Аналізуючи історичні пісні, вміщені у рукописі, С. Русова робить висновки, що найулюбленішими героями історичного фольклору Херсонщини є Сава Чалий, Данило Нестай та Устим Кармелюк. Вона звертає увагу на мову пісень і зауважує, що чумацькі пісні вирізняються красою і чистою мовою, а солдатські – «поются испорченным языком, представляющим образец современного цивилизованного говора малороссов» [302, с. 52]. Особливо непокоїть С. Русову, що такі пісні є популярними серед сільських парубків і дівчат, руйнуючи споконвічну українську традицію. Незважаючи на негативний вплив таких запозичень, С. Русова радіє, що українська молодь залишається в своєму українському побуті та звичаях, носить притаманний суто українцям одяг (виняток становлять переважно тільки посадовці, та ті, які працюють у будинках свого пана) та прагне до нового, певного самовдосконалення, інтелектуального розвитку, до знань. На думку С. Русової, освічений народ з часом зажадає і власної волі, і власної незалежної держави.

До перших публікацій належить і випущена у Херсоні брошура «Рассказы про Киев и его прошлое», що також надрукована в 1888 році. Книга написана російською мовою й містила 10 оповідань про історію Києва, а саме: давні відомості про південну Русь; Київ до хрещення; прийняття християнства; устрій князівства Київського; князі після Володимира Святого, навала татар; Київ під

владою Литви; відродження Києва, польський вплив; братства, духовна освіта; Богдан Хмельницький, приєднання Києва до Московської Русі; Київ після приєднання до Росії. Збірка призначалася для школярів, які, на думку С. Русової, крім російської історії, що входила до шкільної програми, обов'язково мають знати й історію рідного народу [298].

У кінці 80-х років XIX століття С. Русова перебувала у Харкові, де її захопила робота в Харківському товаристві поширення в народі грамотності, членами якого була значна частина місцевої інтелігенції. Завдяки фінансовій допомозі товариства були видані нариси: «Сестра Катерина: (Рассказ об одной доброй англичанке)», «Братства в Юго-Западной Руси: исторический очерк», «Карл Великий», «Добрые люди старого времени на Руси: исторический очерк».

Пишучи класичний історичний нарис про середньовічного короля Карла Великого, який створив могутню імперію в Європі, С. Русова проявила себе як оригінальний знавець і популяризатор історії, використовуючи історичну атмосферу минулого для акцентуації на проблемах сучасного для неї суспільства [269].

Цілком логічно, що маючи наочне уявлення про досить широку цільову аудиторію, враховуючи той факт, що більшість читачів, що ними переймалося «Харьковское общество грамотности», яке видавало подібні книжки, була малограмотною, недосить освіченою, а деякі взагалі тільки приступили до вивчення абетки, журналістка й популяризатор науки С. Русова мусила виявити максимум творчого обдарування для адаптації історичних фактів. Нарис про Карла Великого – найкращий взірець толерантного ставлення авторки до будь-якого читача, незалежно від рівня його культури, грамотності, уподобань. Недарма історичний нарис витримав кілька перевидань і читачі Слобожанщини мали нагоду його перечитувати вже багато років потому, після того, як С. Русова змушена була виїхати з міста.

В історичному нарисі «Братства в Юго-западной Руси» С. Русова ретельно досліджує причини виникнення, історію функціонування громадянських об'єднань, що одержали назву «братств» [238]. Літераторка й науковець в даному випадку мала досить значну друкарську площу для реалізації свого задуму, а отже, змогла достеменно ретельно розібратися з проблемою.

Нарис побудовано за правилами наукового дослідження. У вступі першою йде постановка проблеми. С. Русова залишається вірною прийомам педагогічної дидактики і воліє безпосередньо звертатися до потенційного читача з питанням: що він, власне, знає про братства як форму громадянської самоорганізації? Тут же наводиться відповідь: ґрунтовний історичний екскурс, з якого слідує, що братства в Україні виникли давно як запит народного волевиявлення і спроби об'єднання громадян мислячих і патріотичних.

Усі вони підписані криптонімом С. Р. і надруковані російською мовою. Варто наголосити, що деяка частина революційно налаштованої української інтелігенції не дуже схвально ставилася до видавничої продукції товариства, вбачаючи в його роботі елементи «русифікації», вішаючи на авторів, що друкувалися за його підтримки, ярлик «москвофілів». Позиція С. Русової з цього приводу була однозначною – наука українському народу необхідна, і не є головним те, якою вона мовою, адже її призначення – збудити свідомість, а разом з тим – і самосвідомість кожного народу та кожної нації.

Пізніше С. Русова також співпрацювала з Київським товариством грамотності, яке надрукувало її науково-популярну працю «Днепр и Приднепровье», де авторкою проаналізовано басейн річки, що охоплює 12 губерній, найбільші міста та пам'ятки. Вміщено дані про судноплавство, швидкість течії, глибину, найвужчі та найширші місця, пороги і болота. Проаналізовано побут білорусів та українців, а також запорозьких козаків.

Особливо цікавою є частина, де авторка описувала побут та звичаї двох народів, наголошуючи на тому, що це різні народи і кожен має самобутні, суто національні звичаї та традиції. Звертала С. Русова увагу й на мову, якою спілкуються у певній місцевості і, незважаючи на те, що вона не чисто українська, а діалектна, з великою кількістю незвичних, а часом і незрозумілих слів, та головне, що вона не російська [257].

За підтримки петербурзького Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книжок побачили світ українськомовні брошури «Божа іскра. Оповідання про Рафаеля» (біографічний нарис для дітей про життя і діяльність всесвітньо відомого художника), «Серед виноградарів південної Франції» (спогади від подорожі Францією – країною, яка «по вдачі селянського люду, його побуту дуже нагадує Україну» – за своєю жанровою формою відповідає подорожньому нарисові), «Як люде живуть у Норвегії» (подорожній нарис, у якому розповідається про природу, побут, громадське і політичне життя країни) тощо.

Тематика видань, які Благодійне товариство випускало під своєю маркою, була прописана у статуті. Цією програмою товариство прагнуло задовольнити усі запити, які надходили до правління. Основні тематичні групи були такими: природознавство, історія, право, історія літератури, біографії, ремесла, техніка, економіка, медицина і гігієна, ветеринарія, географія політична і соціальна у зв'язку з етнографією (культурно-історичні нариси різних народів та опис їхніх територій). Щодо цього розділу товариство зазначає, що змістом культурно-історичних нарисів слугують географічні умови життя народу, його психологія, звичаї, політичний устрій, культура й промисловість. Пропонується також расовий розподіл окремих народів, що більш зручно для яскравої характеристики і порівняння їх культурних та антропологічних особливостей.

Низку праць історичної тематики надруковано ростовським приватним видавництвом М. Парамонова: «Биография Дж. Гарибальди, освободителя

Италии» (біографічний нарис), «Братья Гракхи» (історичний нарис), «На счастливых островах Ao-Tea-Poa (Новая Зеландия)», «В стране вольного крестьянства (о Норвегии)», «Швейцария – свободная республика», «Как болгары добыли себе свободу» (подорожні нариси) та ін. Ці твори також не є суто публіцистичними, але на прикладі історії певних конкретних народів, описові їх звичаїв та побуту в суспільному житті С. Русова намагалася наштовхнути українського читача до певних роздумів та висновків, збудити дух просвітництва, довести, що на історичних прикладах минулого інших народів можна збудити й власну свідомість: «Бывают такие минуты в жизни народов, когда притеснения соседей, гнет чужих властителей становятся невыносимыми, и все силы народные стремятся к освобождению. Тогда народу нужен только вождь, предводитель, одушевленный тем же народным чувством, и победа венчает дружные усилия народа и дает бессмертную славу герою, понявшему народное желание и сумевшему довести его дело до желанного конца» [* Цит. за: 56, с. 73].

Без сумнівів, на вибір певного конкретного жанру вплинула тогочасна літературна тенденція до написання дорожніх та історико-етнографічних нарисів. Залежно від творчого стилю й обдарування літератора зустрічаємо акцентуацію на власних переживаннях.

Із зарубіжних авторів в тодішній Російській імперії були широко відомі дорожні нариси Р. Кіплінга, із російських авторів заявив про себе М. Гарін-Михайловський, молодий А. Чехов, уславився дорожніми і військовими кореспонденціями В. Гіляровський. Серед українських письменників класиком жанру став безперечно І. Франко із серією художньо-документальних оповідань «Борислав сміється», відомими були дорожні нариси Панаса Мирного «Подоріжжя от Полтави до Гадяча» та ін.

Знаючи кілька європейських мов, С. Русова була добре ознайоmlена із цим жанром, пошуками стилю й опрацювання фактів, методами передачі

візуальних вражень у друкованому слові тощо. Враховуючи, що європейські літератори й журналісти, розробляючи традиційний варіант дорожніх нотаток, кожний вкладали в нього якісь новації, С. Русова як журналістка і видавець не могла лишитися осторонь літературного процесу.

До вказаного періоду належить значна кількість літературно-критичних розвідок про життя і творчість видатних письменників, філософів, культурно-освітніх діячів: Г. Сковороди («Странник Григорий Саввич Сковорода», «Воспитательные идеи Г. С. Сковороды»), Г. Квітки-Основ'яненка («Біографія Г. Ф. Квитки (Основьяненка)»), І. Котляревського («Народник в українській літературі»), О. Кониського («Литературный Сборник, сложенный на спомын Олександра Коныського (1836–1900). Киев. 1903 г.»), І. Франка («И. Франко. Збирнык творив. Т. I и II. В Поти Чола. 1903 р.»), «И. Франко. Збирнык творив. Т. I и II. Киев. 1903 г. 65 к. за том», «И. Франко: «Южнорусская литература»»), І. Нечуя-Левицького («К 35-летнему юбилею И. С. Левицкаго», «Литературная заметка. («На вичну память Котляревському. Литературный збирнык. Киев. 1904 р. Ц. 3 р. 50 к.»), М. Старицького («М. П. Старицкий, малорусский писатель»), Лесі Українки («На крилах пісень», твори Лесі Українки»). У цих творах поєднувалися майстерний літературознавчий аналіз, дослідницька основа з публіцистичною формою викладу. Більш докладно про роль і місце видатних постатей у публіцистичній спадщині С. Русової йтиметься в наступних розділах дисертації.

У літературних оглядах С. Русова аналізує історичне та соціальне тло, на теренах якого відбувалося літературно-мистецьке життя в Україні. На особливу увагу заслуговують праці «Современная провансальская литература», «Поэзия земледельческой жизни», «Старое и новое в современной малорусской литературе», «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии», «Литературная заметка». Аналізуючи літературний процес ХІХ століття й оцінюючи низку критичних праць, вона зауважує, що російська преса часто

відмовляла українській літературі у праві на самостійне існування, вказуючи на її залежність від польської та великоросійської, а в її демократизмі та народності вбачала підстави швидкого занепаду.

У статті «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии» С. Русова, висвітлюючи ознаки розвитку поезії в останній третині XIX століття, наголошує на формуванні громадянського обов'язку поетів перед народом, у результаті чого українська література перетворилася з простого чинника вираження поетичних мрій письменників у справжній «молот каменяра», що пробиває стіну «невежества». Громадянськість тогочасної української поезії вона вбачала в оспівуванні демократичного ідеалу життя, праці, вільнолюбства українського народу й віри у світле майбутнє, проповідуванні ідеалів добра, відданості Батьківщині [250, с. 83–93]. Акцентуючи увагу на тому, що поезія в усі моменти народного життя є «выразительницею господствующаго настроения», засобом обміну думками між поетом і читачем, чинником формування естетичних вражень і переживань, С. Русова проаналізувала внесок у розвиток українського поетичного слова XIX – початку XX століття більше 40 поетів.

Останньою публікацією першого періоду публіцистичної спадщини С. Русової можна вважати статтю «Памяти М. П. Драгоманова», надруковану на сторінках часопису «Русская мысль» у 1905 році. Розповідаючи про життя та громадську діяльність М. Драгоманова, авторка особливу увагу читачів зосередила на його подвижницькій справі, заслугах в ознайомленні широкого загалу зі станом тогочасного українського письменства в Російській імперії. С. Русова також наголошувала на неоціненному внеску М. Драгоманова у розвиток української освіти й формування рідної школи для народу [293, с. 50–71].

Звернення С. Русової наприкінці XIX – початку XX століття до літературної творчості видатних українських поетів та письменників є

закономірним наслідком умов і обставин, у яких вона жила. Перебуваючи в колі таких українців, як П. Чубинський, М. Старицький, П. Житецький, І. Нечуй-Левицький та інших доволі видатних постатей українського культурного середовища, вона перейнялася красою української народної поезії, народної пісні та художньої творчості загалом. Поява перших літературно-критичних статей та оглядів С. Русової припадає на роки, коли кожен художній твір, вірш, пісня чи гумореска ставали цінним надбанням, доказом національно-культурного поступу українського суспільства, що пробуджував свідомість інтелігенції. Водночас це був складний період для творчої діяльності, адже активно діяв Емський указ 1876 року, який «поховав» українську книжку та «засудив на смерть» українську літературу, але на разі став імпульсом щодо появи незначної кількості національно свідомої української інтелігенції, спроможної протистояти імперській політиці влади.

За таких складних умов, а також беручи до уваги «піднадзорне» життя С. Русової, російськомовність багатьох її літературних праць аналізованого періоду стала запорукою того, що вони взагалі побачили світ, тим більше – у провідній науково-популярній, літературній і педагогічній періодиці Російської імперії.

Публікаційна активність авторки за перший період її публіцистичної діяльності становила **50** публікації, з яких – **24** вийшли як окремі праці, **26** – у наукових збірниках і періодичних виданнях (дод. Ж: табл. 1). За загальними підрахунками побудовано криву за роками та кількісними показниками публікацій (дод. Ж: рис. 1).

Щодо частотності публікацій С. Русової у періодичних виданнях за охарактеризований період (**1888–1905 рр.**), то публіцистка друкувалася у **9 часописах**, зокрема: «Журнал для всех» (Санкт-Петербург) – 4 матеріали, «Киевская старина» (Київ) – 1, «Літературно-науковий вісник» (Львів) – 2, «Образование» (Санкт-Петербург) – 1, «Русское богатство» (Санкт-Петербург) –

1, «Русская мысль» (Москва) – 4, «Русская школа» (Санкт-Петербург) – 4, «Южные записки» (Одеса) – 8, «Южная Россия» (газета, Миколаїв) – 1 (дод. 3: табл. 6; рис. 6).

Ймовірно за все, причиною такої кількісної переваги у виборі російських видань стала майже цілковита відсутність на території України фахових (педагогічних) часописів, а також те, що у період цілковитої заборони українського слова українцям у цих містах було дещо легше реалізувати свої національно-культурні потреби, оскільки влада спокійніше ставилася до подій, що відбувалися поряд і були, так би мовити, під державним контролем.

Унаслідок постійних переслідувань царською жандармерією, на чому наголошувалося раніше, а також через звинувачення у сепаратистських революційних нахилах (бажання «отделить Малороссию от России»), родина Русових у 1902 році змушена була переїхати до Санкт-Петербургу, а вже в 1905 році С. Русова стає не лише свідком, а й безпосереднім учасником першої загальнонародної демократичної революції. Разом з прогресивно налаштованими культурно-освітніми діячами В. Чарнолуським, М. Чеховим, Г. Фальборком вона бере участь у створенні Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти та входить до складу його Центрального бюро як представниця українського вчителства. З часом очолює національну комісію цієї громадської організації. Щоб залучити до Всеросійської спілки якнайбільше освітян з України, С. Русова починає активно освітлювати її діяльність у пресі.

У травні 1906 року на сторінках першої української щоденної громадсько-політичної і культурно-просвітницької газети «Громадська думка» виходить стаття С. Русової «До вчительської української спілки у Петербурзі», основний зміст якої полягав у натхненних закликах до українських учителів створити свою українську спілку. Авторка також пропонувала освітянській спільноті сформулювати власні вимоги до націоналізації українських шкіл та просила

відправити на конференцію, що мала відбутися у червні 1906 року в Санкт-Петербурзі, делегатів для їх оприлюднення [259, с. 1–2].

Схожі за змістом із попередньою статтею і статті «Курси народних вчителів в Києві», «Українцы на съезде учителей», «Болгарский учительский Союз», «Восточнославянский учительский союз», «Южно-Славянский Учительский Союз», «Загальноземський з'їзд в справах народної освіти», присвячені переважно враженням просвітительки щодо участі у з'їздах, а також наголошувалося на важливості участі у зібраннях українських делегатів.

З виходом у світ статті «До вчительської української спілки у Петербурзі» розпочинається другий період публіцистичної діяльності С. Русової. Наприкінці 1905 року підписано «Высочайший манифест» Миколи II та вступили в силу «временные правила» про друк, де стверджувалось, що українська мова є самостійною слов'янською мовою і рекомендувалося скасувати антиукраїнські розпорядження 1863 та 1876 років.

Сприятливі умови, що склалися тоді в Україні для українського слова, яскраво окреслив відомий літературознавець В. Доманицький. У статті «Українська преса в 1906 р.», присвяченій огляду преси, що виникла в означений період, він зауважив: «Після указів 24 падолиста р. 1905 та 26 квітня р. 1906 український народ, нарівні з іншими недержавними націями в Росії, має право на свою пресу, на вільний друк книжок «без предварительной цензури», підлягаючи тим самим, хоч і суворим, законам, що і друковане слово інших націй... Здобуто теоретичну рівність перед законом, і це має велику силу: українське слово, що на нього в квітнику усяких мов в російській державі звикли дивитися і чужі і свої «добрі люде» як на якесь нікому непотрібне зілля, на «плеву», зрощену на штучному ґрунті для «услади» невеличкого гуртка «патріотів», з цього часу має змогу показати неправдивість чи зумисного, чи несвідомого над ним глузування, посмішок та легковаження, має змогу обняти усі галузі науки і письменства і, досягши поважних наслідків, прокладати собі

повагом шлях і до громадського життя, до уживання його в школі, в церкві, суді та по всяких громадських і приватних інституціях» [60, с. 48–65].

Активно до роботи приступила С. Русова. Публіцистичні надбання авторки цього періоду умовно можна поділити за двома основними групами праць: статті на педагогічну тематику, що значно перевищують за обсягом і кількістю, та літературні огляди, рецензії. Значна увага до педагогіки пояснюється насамперед національно-патріотичними поглядами С. Русової на освіту та виховання, як головний обов'язок кожного свідомого українця. Видатний педагог уже мала на цей час значний практичний педагогічний досвід і теоретичні наукові знання, щиро прагнула перенести українську ідею з політичної, дискусійної площини в освітянську, в наукові теоретичні концепції та в практичні апробації.

Статті С. Русової, присвячені різним питанням освіти та виховання («Первые шаги к национализации народного просвещения в Украине», «Проект новой свободной школы для Украины», «О национальной украинской школе прежде и теперь», «К национализации начальной школы на окраинах России», «О современных национальных вопросах», «К подготовке народных учителей», «Влияние окружающей среды в деле воспитания», «Дошкольное воспитание в деревне» «Сказка и ее роль в детской жизни»), з'являються на сторінках тогочасних російських культурно-освітніх, громадсько-політичних та педагогічних періодичних видань. Серед них – журнали «Вестник воспитания», «Народный учитель», «Русская школа», «Украинский вестник», «Украинская жизнь» та інші.

Водночас у колі українських освітян визріває думка започаткувати власний педагогічний друкований орган, який мав бути трибуною для пропагування новітніх педагогічних ідей та сприяв згуртуванню прихильників боротьби за національну освіту. Таким виданням став київський журнал «Світло», що виходив один раз на місяць, впродовж 1910–1914 років.

Організатором та ініціатором створення журналу був Г. Шерстюк, а найближчими його помічниками – С. Черкасенко і С. Русова. Співробітниками «Світла» стали майже всі українські педагоги та частина громадсько-культурних діячів: Х. Алчевська, Є. Вировий, М. Грінченко (Загірня), Н. Григоріїв, В. Дорошенко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Прокопович, С. Сірополко, Я. Чепіга, С. Шелухін й інші. Основна мета видання – розробка концепції майбутньої української національної системи освіти – від дошкільної, шкільної до вищого навчального закладу, враховуючи й позашкільну освіту. За час існування часопису вийшло 36 чисел (по 9 щороку), на сторінках яких друкувалися матеріали педагогічно-методичного і науково-публіцистичного характеру. С. Русова надрукувала у виданні понад 100 матеріалів (частина з них підписана криптонімом С. Р. – *примітка Є. І.*): публіцистичних статей, розвідок, оглядів, методичних заміток, рецензій.

Як одна із найактивніших дописувачів журналу С. Русова у публікаціях зосереджувала увагу переважно на проблемі творення національної системи навчання й виховання та ознайомлювала педагогів із надбаннями світової педагогічної думки (гарна освіта та вільне володіння багатьма європейськими мовами дозволили публіцистці читати роботи видатних зарубіжних педагогів мовою оригіналу). У своїх працях авторка звертала увагу на недосконалість системи освіти, що існувала, її обурювали авторитарні, застарілі методи навчання й виховання, що побудовані на примусі й повністю «відірвані» від життя дитини. Найзначущими з них є «Дитячий сад на національній ґрунті», «До сучасного становища народного вчителя», «Думки М. Драгоманова про освіту», «Ідейні підвалини школи», «Лесгафт і його педагогічні ідеї», «Нова школа» та інші.

Домінантна ознака, що проймає педагогічні твори С. Русової, – націоналізація української освіти. На глибоке переконання просвітительки, навчання і виховання підрастаючого покоління мають формуватися у повній

відповідності з особливостями й потребами своєї країни, нації. У статті «Ідейні підвалини школи» С. Русова, аналізуючи основи формування нової української школи, її уклад, наголошує передусім: «національна школа має увібрати в себе всі прогресивні погляди закордонних реформаторів, але одночасно будувати свою нову школу на національному ґрунті, відповідаючи на перші потреби краю, на національні вимоги люду. Єднаючи своє чуже, може вона дати новий тип школи, що відповідатиме найкращим передовим педагогічним принципам, але разом з тим не розірве живого зв'язку з народним життям, з характерними рисами нашого культурного розвитку й громадського життя» [268, с. 35].

Проаналізувавши часопис «Світло» щодо публікацій С. Русової, їх ідейне й тематичне спрямування, доходимо висновку, що у журналі презентується широкий спектр інтересів авторки: історія педагогіки («Думки М. Драгоманова про освіту», «Памяти Н. И. Пирогова. Современное значение педагогических идей Н. И. Пирогова. Н. И. Румянцев. Н. И. Пирогов. Его взгляды на природу детей и воспитание», «Е. Звягинцев. Народная жизнь и школа. Статьи по вопросам преподавания в начальной школе. Вып. I. Ц. 40 к. 1912 г. [рец.]», «Жан-Жак Руссо (1712–1912)», «Золотарев С. А. Очерки по истории педагогики на Западе и в России», «П. Лесгафт та його педагогічні ідеї»); розвідки з історії просвітнього руху в Україні («Первые шаги к национализации народного просвещения в Украине», «Просвітній рух на Вкраїні в 60-х роках», «Культурно-просветительные украинские организации в Галиции», «Украинско-просветительное движение за 1909 год.»); педагогічне життя за кордоном («Народня початкова школа в Бельгії», «Песталоцці-Фребелевський будинок у Берліні», «Бельгийская народная школа на Брюссельской выставке», «Франко-арабська школа»).

У постійній рубриці журналу «Критика і бібліографія», у якій майже постійно друкувалася С. Русова, знаходимо чимало її рецензій, де поєднувалися стислий виклад позицій самого автора з позицією рецензентки («Книжка за

книжкой М. Слепцовой. 1907/8. Сер. 5 [рец.]», «В. Чарнолуцкий. Настольная книга по народному образованию. Т. 4 [рец.]», «Г. Коваленко. Про кріпацьку неволю, як вона стала і як зникла. – Вид. «Вік». – № 66 [рец.]», «Е. Чарнолуцкая: Общественныя бібліотеки въ Америке, издание «Шк. и Ж.» [рец.]», «Зачиняев А. Азбука-творчество: психологическая система обучения. – Изд-во Новая Школа, 1910 [рец.]», «О. Олесь. Книжка третя. К., 1911 [рец.]»); про значні фахові українські, російські, білоруські і навіть французькі нові видання («Украинские учебные и популярные издания», «Новини французької педагогічної літератури», «Издания «Украинского учителя» (о книгах для самых маленьких на украинском языке)», «Каталог книг для детского чтения», «Библиотека народного учителя»); у рубриці «Огляд часописів» («Среди словянских педагогических журналов», «Огляд педагогічних часописів: «Русская школа» за 1910 г.; «Дошкольное воспитание» № 1–2 за 1911 г.»), «Огляд педагогічних часописів та журналів («Свободное воспитание»)), «Серед російських педагогічних журналів», «З російської педагогічної преси»).

Певну увагу на сторінках журналу «Світло» приділено літературно-критичним оглядам, зокрема у статтях «Украинская литература в XIX веке», «Т. Г. Шевченко и его произведения», «Малорусская (украинская) литература», «Тарас Григорьевич Шевченко: украинский народный поэт: его жизнь и произведения», «Современная украинская лирика», «Драматичні твори С. Черкасенка», «Новини нашої літератури: О. Олесь. Драматичні етюди»).

Аналізувала авторка у цей період і загальні проблеми розвитку освіти різних народів Російської імперії, зокрема, білорусів, українців, бурятів, калмиків, мордвинів, чувашів, євреїв, якутів, татар, чемерисів; вивчала проблеми школи і педагогіки у Німеччини, Бельгії, Франції, Італії. Однією з таких праць, де гостро порушувалося питання існування національних шкіл різних народностей, що проживали на території імперії, є стаття «Хроника национальной школы», що вийшла друком в журналі «Русская школа» в 1907

році. Особливо авторку вразила ситуація з калмиками, які, втративши рідну мову, втратили свою духовність, а у підсумку, втратили себе як націю [325, с. 44–47].

Пізніше у цьому часописі з'явилися статті «Хроника национальной школы различных народов России», «К вопросу о белорусской школе», «До національної школи у вотяків, якутів і татар», «Націоналізація позашкільної освіти у різних народностей Росії», «О еврейской национальной школе» тощо. У публікаціях окресленої тематики авторка викривала русифікаторську політику царського уряду щодо народної освіти, демонструючи, як багатовікове гноблення і русифікація освіти негативно вплинули на національну гідність, самосвідомість і психологію народів, що населяли імперську Росію [348, с. 13].

На думку С. Русової, тільки «тот народ силен духом, у которого наиболее старинная школа и наиболее национальная школа. Такому народу не страшны ни гонения, ни отсутствие политической цельности... каждый народ, каждая нация имеют право на свою родную школу, и в творческом приспособлении научно-мировых принципов воспитания к национальной жизни лежит обязательная работа педагогов каждого народа» [* Цит. за: 52, с. 63].

Таким чином, у публіцистичних творах цього періоду превалює ідейне, національне спрямування: якщо йдеться про видатних педагогів, то в контексті того, як їх погляди сприятимуть національному вихованню і навчанню українських дітей; якщо про просвітницький рух, то яким чином він може вплинути на формування національної свідомості українців; якщо про зарубіжний досвід у системі навчання й виховання, то тільки ті положення, які найкраще відповідали б українським народним потребам. Аналізуючи періодичні видання, С. Русова наголошувала на статтях, які були актуальними для українського читача. Щодо літературних оглядів, то публіцистка обирала для аналізу переважно постаті тих письменників і поетів, у творчості яких найяскравіше оприявнювалася національна ідея українців. На цей період

припадає формування концепції національно-патріотичного виховання С. Русової, що до сьогодні залишається актуальною як невід’ємна частина до законодавчих положень про освіту та виховання, що функціонують в Україні.

За другий період своєї творчої діяльності (**1906–1916 рр.**) авторка друкувалася у **15 виданнях**, зокрема: «Вестник воспитания» (Москва) – 8, «Вестник Европы» (Санкт-Петербург) – 1, «Громадська думка» (газета, Київ) – 3, «Для народного учителя» (Москва) – 3, «Дошкольное воспитание» (Москва) – 3, «Літературно-науковий вісник» (Київ-Львів) – 3, «Народный учитель» (Кишенив-Москва) – 4, «Рада» (газета, Київ) – 2, «Русская мысль» (Москва) – 1, «Русская школа» (Санкт-Петербург) – 22, «Світло» (Київ) – 80, «Сяйво» (Київ) – 2, «Украинский вестник» (Санкт-Петербург) – 3, «Украинская жизнь» (Москва) – 10, «Учитель и школа» (Санкт-Петербург) – 1 (дод. 3: табл. 7; рис. 7).

Публікаційна активність С. Русової становить **165** публікації, з них: **19** – окремими працями, **146** – у наукових збірниках і періодичних виданнях (дод. Ж: табл. 2). За загальними підрахунками побудовано криву за роками та кількісними показниками публікацій (дод. Ж: рис. 2).

Участь Російської імперії у Першій світовій війні, мобілізація простого люду до лав імперської армії призвели до страшного розорення та зубожіння значної частини населення, поглибили соціально-економічні й політичні суперечності в країні. На початок 1917 року по всій території імперії розпочалися масові страйкові рухи, які набрали особливого розмаху у великих промислових центрах.

Події так званої «Лютневої революції 1917 р.» С. Русова зустріла в Києві, де працювала викладачем у Фребелівському та Комерційному інститутах. Про настрої, що панували в культурно-освітньому середовищі, йдеться у праці «Мої спомини»: «Скрізь залунало гасло: рідна мова в рідній школі! Скільки за нього бились з царизмом, а тепер наша воля його реалізувала в життя. Закипіла

праця!» [280, с. 138]. У житті українського народу відбуваються значні зміни – після повалення імперського самодержавства розпочалося будівництво власної української держави. З революційних подій 1917 року пропонується розпочати аналіз публіцистичної діяльності С. Русової третього періоду.

Більшість дослідників творчої спадщини С. Русової пов'язують цей період із її активною діяльністю в органах державного управління УНР. Видатного вже на той момент педагога обирають членом загальноукраїнського представницького громадсько-політичного органу Української Центральної Ради (делегат від просвітницьких організацій Києва), що виконувала роль вищого законодавчого державного органу новоствореної держави – Української Народної Республіки. Завдяки зусиллям С. Русової одним із пріоритетних напрямів діяльності уряду УНР стало відкриття по всій території України українських шкіл, дитячих садків та захистків.

У межах цього періоду вона зосереджується здебільшого на виданні «Вільна українська школа». Журнал засновано у 1917 році за ініціативи та підтримки Всеукраїнської учительської спілки (яку очолювала С. Русова – *примітка Є. І.*). До редакційного комітету входили: О. Дорошкевич, К. Лебединцев, О. Музиченко, В. Підгаєцький, С. Русова, Я. Чепіга. Дописувачами часопису стали майже всі відомі культурно-освітні діячі та педагоги того часу. Разом із Ю. Сірим, Я. Чепігою та С. Черкасенком започатковано видавництво «Українська школа», що зосереджується на виданні шкільних підручників і книжок українською мовою.

У першому номері часопису була надрукована програмна стаття С. Русової «Націоналізація школи». Акцентуючи увагу читачів на важливості створення нової української школи, вона наголошує, що «Психологічна вимога для людини і для нації одна, проста і органічна: щоб усе виховання, усе навчання ґрунтувалося на пошані особи – як особи індивідуальної, так і особи національної» [282, с. 4]. На глибоке переконання С. Русової націоналізувати

школи можна лише за допомогою націоналізації всіх педагогічних засобів виховання і навчання: викладання у школі має відбуватися рідною мовою; у навчальні програми мають входити історія України, географія рідного краю, а також народні мистецтва, зокрема музика, співи, малювання, орнаментика [282, с. 6]. Наголошувала авторка і на тісному взаємозалежному зв'язку національного виховання кожної дитини і майбутнього українського народу, української нації, а отже, вільної, незалежної держави.

Низка статей, вміщених на шпальтах журналу, присвячені темі «позашкільної освіти в Україні». Культурно-освітня діячка розмірковувала про її вагоме значення для українського суспільства, мету, зміст, напрями, засоби і принципи розвитку. На думку просвітительки, позашкільна освіта має базуватися на певних індивідуальних та регіональних особливостях. Провідна роль у позашкільній освіті відводилася книзі, адже завдяки читанню книжок формується свідомість читача. У статті «Позашкільна освіта» авторка наголошує: «Книжка має відповідати душевним і інтелектуальним вимогам кожного читача, бути для нього цілком зрозумілою і викликати його цікавість далі по тому питанню, яке вона розв'язує» (*Вільна українська школа*. 1917. № 8–9 [294, с. 227]). На думку авторки, «правильна», хороша книжка для українського читача – це та, яка написана рідною українською мовою, художньою, демократичною, правдивою і зрозумілою.

Свої національно-патріотичні ідеї С. Русова відображала в замітках, передмовах та післямовах, що були надруковані в журналі за підписом «редакція» або «від редакції». У статті-замітці «На день реформи шкільних округ» у авторки викликало обурення існування у центрі Києва «фортеці російського централізму» – Київської шкільної округи та діяльність її попечителів М. Василенка і В. Науменка. На переконання С. Русової: «Має Українська Республіка свій Секретаріат – годі існувати усяким допотопним урядовим інституціям. Секретаріат зуміє дати усім народам на території

України вільну національну школу, широкий доступ до науки усім верствам народу» [281, с. 179]. У статті «Нова школа в Українській Республіці» гостро постало питання перебудови всієї української освіти «од нижчої до вищої на нових підвалинах європейської педагогіки» або створення «нової, творчої школи» [286, с. 131]. У журналі друкувалися казки, які особисто писала чи перекладала з іноземних мов С. Русова для найменших читачів, адже, на думку педагога, казки позитивно впливають на моральне та естетичне виховання дітей («Брат і Сестричка; Семеро гайворонів: пер. з чес.», «Кіт у чобітках. (Переклала баба Нона)», «Срібні шишки. (Німецька народня казка)» та ін.).

Проаналізувавши праці С. Русової на сторінках журналу «Вільна українська школа», можемо констатувати постать не тільки видатного українського педагога, а й активної громадської діячки, державного посадовця, що переймається справами народу, прагне його процвітання та пошанування.

У цей період С. Русова видає мистецтвознавчі статті («К двадцятипятилетию украинского театра (посвящается глубокоуважаемой М. К. Заньковецкой)»), «Спомини про перший театральний гурток у Києві», «Рылеев, певец и мученик свободы», «Микола Лисенко: [промова на концерті, присвяч. пам'яті М. В. Лисенка]»), адже любила музику, грала на піаніно, цікавилася мистецьким життям українців. У публікаціях досліджувала історію українського театру, біографії його фундаторів, корифеїв та постійно розширювала коло творчих зацікавлень, мистецтвознавчих обсервацій. Відомо, що свого часу їй пропонували вступати до Московської консерваторії і пророкували яскраве майбутнє.

Напрацювання С. Русової у створенні та розвитку української національної системи освіти та виховання були обірвані подіями Громадянської війни. Міністерство освіти, у якому вона працювала, змушене було постійно переїжджати та переховуватися від більшовицької влади. За таких умов не варто говорити про активну і плідну працю. Просвітелька повертається до

викладацької роботи, опікується шкільними та дошкільними закладами. Вже на початк 1921 року більшовицькі комісари майже повністю скасували автономію українських навчальних закладів. Переважна більшість викладачів були звільнені або постійно відправлялися на примусові громадські роботи. Почалося фізичне знищення свідомої української молоді та прогресивно налаштованої інтелігенції. Частіше виникали думки про еміграцію. У сучасних наукових розвідках цей потік «добровільних вигнанців» отримав назву «українська політична еміграція».

Публікаційна активність С. Русової третього періоду творчості становить **57** публікацій, з них: **26** – окремими працями, **31** – у наукових збірниках та періодичних виданнях (дод. Ж: табл. 3). За загальними підрахунками побудовано криву за роками та кількісними показниками публікацій (дод. Ж: рис. 3).

Що ж до частотності публікацій у періодичних виданнях, то авторка друкувалася на шпальтах **7 видань**: «Вільна українська школа» (Київ) – 20, «Літературно-науковий вісник» (Київ) – 3, «Нова рада» (газета, Київ) – 2, «Ранок» (Кам'янець-Подільський) – 3, «Республіка» (газета, Станіславів) – 1, «Русская школа» (Санкт-Петербург) – 1, «Українська трибуна» (Варшава) – 1 (дод. З: табл. 8; рис. 8).

У кінці 1921 року С. Русова разом з онукою нелегально покидають Україну та їдуть до Чехо-Словацької Республіки. З болем у серці згадує С. Русова у своїх «Споминах» про цю подію: «Прощай рідна, дорога Україно! Кидаю Тебе з одним палким бажанням у сі свої старі сили віддати на визволення твого народу, щоб знову пишалася Ти й волею, і наукою, і багатством...» [276, с. 224]. З цього часу розпочинається еміграційний період у житті громадської, культурно-освітньої діячки, публіцистична спадщина якої переважно представлена на сторінках західноукраїнських часописів, а також періодичних видань Чехо-Словаччини, Франції, Польщі, США та інших.

Більшість публікації четвертого періоду об'єднує низка спільних ознак: громадянська та національна спрямованість, народність, любов і віра в щасливу долю свого народу, гуманність та європеїзм.

Про спільність цих «ознак» у працях С. Русової неодноразово наголошував у своїх публічних виступах М. Шаповал, з яким вона продовжувала співпрацювати в еміграції. Перебуваючи делегатом від Українського педагогічного інституту в Празі, на Міжнародному педагогічному конгресі у Женеві, в промові про стан української освіти він наголосив про значний внесок знаного педагога, яка майже все свідоме життя говорила і писала «лишень про громадянське життя, школу, літературу, визначних діячів вселюдської культури, про освіту, мистецтво, географію, педагогіку, психологію...» [*Цит. за: 56, с. 59].

Низку праць С. Русової 1920–1930-х років складають різні наукові розвідки, наукові та науково-популярні статті, критичні огляди, рецензії, виступи на міжнародних конгресах і з'їздах, у яких певною мірою відображено погляди вченої практично на всі проблеми освіти, школи і виховання. Як педагог С. Русова продовжує працювати над формуванням концептуальних засад національного дошкільного виховання («Теорія і практика дошкільного виховання», «Нові методи дошкільного виховання»), розробляє проблеми шкільної освіти та виховання («Єдина діяльна (трудова) школа», «Нова школа соціального виховання», «Дидактика», «Моральні завдання сучасної школи», «Суспільні питання виховання», «Сучасна мрія виховання» тощо).

У статті «Суспільні питання виховання» С. Русова наголошує, що кожна школа «існує для конкретного народу, який визнає її ... потрібного йому установою, коли він бачить у ній щось своє, рідне – чує свою мову, бачить свій орнамент, свої свята, чує свою пісню, бачить у школі свою працю ...» [309, с. 163]. Процес виховання має бути національним і підпорядковуватися

свідомому прагненню – «розвивати кожну дитину, як бажаного майбутнього громадянина своєї країни, свого народу» [287, с. 72].

Головне завдання національного виховання, на глибоке переконання просвітительки, полягає у тому, щоб «виховати дітей в новій національній свідомості, бо хто не вміє кохати рідний край, шанувати свій народ, той не зможе стати щирим горожанином усесвіту ...» [310, с. 166].

У поглядах на школу й виховання просвітителька усвідомлювала передусім економічне, політичне, соціально-культурне становище України повоєнної та післяреволюційної доби. Основна вимога нової школи розглядалася нею вже у зв'язку зі змінами в поглядах «на дітей, на їх рятування, на їх виховання» після «страшної всесвітньої війни» в «культурних країнах Європи». Новому життю, як вважала С. Русова, необхідна була і нова людина – більш ініціативна, з вільною думкою і міцною волею. А отже, нова школа має бути єдиною, діяльною й національною, об'єднати дітей з різних верст населення, різного матеріального становища. Головне завдання нової школи – дати дітям не лише початкову чи середню освіту, а загальну і більш розширену, що відповідала б потребам «усякого культурного діяча ХХ віку». Наголошувала С. Русова і на тому, що здобуття освіти для кожного українця має бути обов'язковим і безплатним, адже без цих вагомих умов вона просто не зможе «увійти в життя народніх мас» [262].

Національний характер школи прописаний С. Русовою у навчальних програмах. На її думку, передусім мають вивчатися «національні предмети» – українська мова та література, історія та географія рідного краю, а також його закони, звичаї та традиції. Наголошуючи на важливості вивчення «національних предметів», С. Русова радила викладачам при вивченні української історії звернути увагу дітей радше не на військові події та збройні повстання, а зосередитись на внеску українського народу у світову культуру, на його перемогах, технічних і наукових відкриттях. Вивчення історії також варто

будувати на певних історичних постатях героїв, які жили і вмирали «за правду, за долю рідного народу, за гуманні або наукові змагання». Тільки побудована таким чином навчальна робота сприятиме виробленню у дітей «національної свідомості, самопошани і саморозуміння в кожному народі», адже саме це є основою для виховання людей із широкими міжнародними симпатіями [283, с. 57–58].

У статті «Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні» С. Русова звертала увагу на те, що у новій школі мають виховуватися почуття міжнародної єдності, братерства і любові. Основними засобами впливу на формування «почуття єдності людей» є мистецтво, вивчення іноземних мов і мандрівки зі школярами по рідному краю та за його межі. Але у підсумку статті наголошувала, що тільки дитина, вихована «в доброму знайомстві з своїм рідним краєм, в любові до свого народу, може зацікавитися життям і других народів, може зрозуміти спільність інтересів широкого людства» [283, с. 55].

Переймалася С. Русова і питаннями становлення й розвитку української школи в умовах радянської дійсності. Стан освіти у цей період охарактеризовано у статті-рецензії «Освіта на Україні в большевицькiм освітленню». Аналізуючи у статті книжку німецького письменника М. Астермана (активного прихильника більшовизму) та його позицію у запровадженні більшовиками централізації управління народною освітою, вона наводить кілька аргументів, що розкривають негативні аспекти таких нововведень. На думку С. Русової, термін «централізація» є несумісним із розумінням свободи та місцевої автономії.

Виступає публіцистка і проти створення у Радянському Союзі державних інституцій закритого типу для всіх категорій дітей. На думку автора аналізованої нею книжки, такі заклади створюються, у першу чергу, для того, аби полегшити жінкам їх родинні обов'язки, але справжня мета таких освітніх установ, на переконання С. Русової, – створити середовище для зрощення

«комуністів» на основі принципів та настанов, закладених більшовицькою ідеологією [292, с. 148].

Досить повно у публіцистичній спадщині С. Русової 1920–1930-х років висвітлено історію зарубіжної педагогіки, адже як педагог-новатор, вона прагнула привнести в українську освітню справу найкраще зі світового педагогічного досвіду. Життя в еміграції сприяло доступу просвітительки до читання оригінальних творів зарубіжних культурно-освітніх діячів та зустрічей з ними. Передові ідеї у навчанні та вихованні дітей і молоді, запозичені С. Русовою з їхнього педагогічного досвіду, вона екстраполювала на систему національного виховання та навчання українців («Виховання і соціологія Дюркгейма», «Педагог-ідеаліст Адольф Беррієр», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Декрالی»).

Як і у попередній період творчої діяльності С. Русова у публікаціях зверталася до питань історії розвитку національної школи різних народів, була впевнена, що у досвіді розбудови чужого національного шкільництва можна знайти найкращі зразки для його відродження у рідній незалежній державі («Освіта в Чехословацькій республіці», «Глобальна метода в народних школах Чехословаччини», «В китайській школі», «Думки португальського диктатора про виховання», «Новий плян навчання в народних школах в Бельгії», «Рабіндранат Тагор – виховник», «Стан сучасної освіти в різних краях світа»).

У статті «Стан сучасної освіти в різних краях світа» С. Русова проаналізувала стан шкільної освіти у розвинених країнах європейського й американського континентів, що зі значно давнішими традиціями власного державотворення та національного шкільництва виступили ініціаторами найпрогресивніших освітніх реформ: Голландії, Італії, Норвегії, США, Угорщини, Швейцарії. Авторка звернула увагу читачів на нові та позитивні тенденції в їхньому розвитку, а саме: загальнодоступності та загальнообов'язковості навчання для дітей різних соціальних категорій;

безоплатній початковій освіті; значній ролі виховання у навчальному процесі; навчанні дорослого населення країни тощо. Захоплюючись такими освітніми реформами, що проходять у чужих країнах, у підсумку статті С. Русова з жалем констатує: «як би ми зуміли добре поставити у себе освіту, як би ми своїх дітей виховували і ширили серед усіх верств народа освіту, як би нам хоть таку маленьку незалежність мати, яку має далека півдика Англійська колонія в Австралії, як би!» [307, с. 143].

На переконання педагога, «реформа виховання, як і усе національне відродження має виходити з віри в батьківщину, з любові до неї і правдивого її знання і черпати своє надхнення в здоровому націоналізмові, а не в теоретичних принципах, потрібних для підтримання самого диктатора» [261, с. 224–225].

Щодо літературно-критичних оглядів, то в еміграційному періоді творчої діяльності публіцистки вони представлені працями «Наша дитяча література», «Децо про сучасну дитячу книжку», «Казки Божени Немцовой», «Децо про український моральний тип: де шукати його зразків?», «Що наша молодь читає»; особлива увага авторки зосереджується на аналізі літератури, призначеної для дитячого читання.

У статті «Наша дитяча література», що вийшла у празькій «Новій Україні» в 1922 році, С. Русова звернула увагу на важливість художньої книжки у житті кожної дитини, адже дитячі книжки є тим першим «навчителем у розумінню пробудження в душі кожної дитини найкращого почуття симпатії до всього живого, співчуття до чужого страждання й до чужої радості, пробудження нових високих змагань до героїзму, до патріотизму». На думку С. Русової, силою «живого мистецького слова дитяча література викликає в дитині змагання до краси, до добра, до широкої любови» [284, с. 96]. Важливого значення національна дитяча література набуває для «недержавних» народів, якими на той період були не тільки емігранти, а й українці на своїх етнічних територіях. «Книжки – от чого тепер більш за все потрібує український нарід,

української книжки, що дала б йому наукову й літературну освіту, – не шукаючи до неї чужих ключів, не користуючись проти своєї волі чужими культурними засобами» [284, с. 97].

Аналізуючи дитячі книжки, особливу увагу авторка звертає на мову, якою вони написані: «вона мусить бути чисто українська, повна руху, життя, зворушливості, якщо можна так сказати, не має бути підсолоджена, але теж не мусить вживати грубих виразів. Бажано, щоб вона була образна, особливо в описах чи природи, чи самих героїв оповідання» [254, с. 21].

Дослідження літературно-критичного доробку публіцистки цього періоду буде не повним, якщо не звернути уваги на її рецензії, аналіз яких засвідчує, що і в поважному віці на далекій чужині С. Русова пильно стежила за розвитком української літератури та сприяла її активній популяризації серед читачів («Школа українських пластунів, Щепйорно, 1923», «В. Винниченко. Намисто», «Рец.: О. Кисілівська. Швейцарія»). Видала вона і низку статей-споминів з посвятою видатним письменникам, поетам, громадським та культурно-освітнім українським діячам («Дмитро Маркевич (посмертна згадка)», «Я. С. Степовий», «Спомини про празьке видання творів Т. Шевченка», «Пам'яти лицарів (спогади)», «Спиридон Черкасенко, поет-педагог (3 нагоди 25-ліття письменницької діяльності)», «П. І. Холодний», «Микола Лисенко», «Микита Шаповал» тощо).

Найбільше публікацій (поступаючись хіба що статтям на педагогічну тематику – *примітка Є. І.*) еміграційного періоду становлять праці, написані С. Русовою про жінок і для жінок. Як одну із фундаторок українського жіночого руху її цікавили питання соціального і морального відродження жінок, які порушено у низці публіцистичних статей: «Наталія Кобринська», «О. М. Барвінок-Кулішева», «Діяльність норвезьких жінок», «Дніпрова Чайка (Людмила Березина-Василевська)», «Валерія О'Коннор-Вілінська», «Свято однієї з піонерок нашого відродження: подяка С. Русової», «Протест

Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі», «Христя Алчевська (1882–1932)», «Українські жінки-етнографи», «Ювілей Українського Жіноцтва» та інші). Про суспільне призначення жінки та роль українських жінок більш докладно йтиметься у наступних розділах наукового дослідження.

Публікаційна активність С. Русової за останній період публіцистичної творчості становить **193** публікації, з них: **16** – окремими працями, **177** – у наукових збірниках та періодичних виданнях (дод. Ж: табл. 4). За загальними підрахунками побудовано криву за роками та кількісними показниками публікацій (дод. Ж: рис. 4).

За охарактеризований період авторка друкувалася на сторінках **41 видання**: «Вільна спілка (Прага-Львів) – 4, «Громадянка» (Львів) – 3, «Діло» (Львів) – 6, «Для неї – все!» (альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на 1930 рік) – 1, «Дніпро: календар альманах» (Львів) – 2, «Жінка» (Львів) – 15, «Жіноча доля» (Коломия) – 24, «Жіночий світ» (Пітсбург) – 1, «Жіночий голос» (Пітсбург-Львів) – 2, «Життя і знання» (Львів) – 7, «Літературно-науковий вісник» (Львів) – 1, «Молоді каменярі» (додаток до «Громадського голосу», Львів) – 3, «Народознавство» (Прага) – 1, «Народня просвіта» (Львів) – 2, «На сліді» (Львів) – 1, «Наш світ» (альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на 1928 рік) – 1, «Нова Україна» (Прага) – 16, «Нова хата» (Львів) – 14, «Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова» (Прага) – 3, «Пчолка» (Ужгород) – 2, «Рідна школа» (Львів) – 7, «Самостійна думка» (Чернівці) – 2, «Світло» (Львів) – 3, «Суспільство» (Прага) – 2, «Спудей» (Прага) – 1, «Світ дитини» (Львів) – 1, «Трибуна України» (Варшава) – 2, «Тризуб» (Париж) – 1, «Трудова Україна» (Прага) – 3, «Українське книгознавство» (Подєбради) – 1, «Український сурмач» (Шипйорно, Каліш) – 3, «Українська школа» (Львів) – 2, «Українська кореспонденція» (Прага) – 4, «Український тиждень» (Прага) – 2, «Українська трибуна» (Варшава) – 2, «Український сокіл» (Прага) – 1, «Учительський

голос» (Мукачів) – 1, «Час» (Чернівці) – 1, «Шлях виховання й навчання» (Львів) – 10 (дод. З: табл. 9; рис. 9).

У підсумку, за всі періоди публіцистичної діяльності С. Русової було надруковано **465** публікації, з них: **85** – окремими працями або ж такими, що вміщені як передмови, окремі розділи та післямови книжок; **380** публікацій на сторінках періодичних видань (дод. Ж: табл. 5). За кількісними показниками публікаційної активності авторки за весь період публіцистичної діяльності побудовано схему за роками та кількісними показниками публікацій (дод. Ж: рис. 5).

За весь період своєї публіцистичної діяльності (**1888–1938 рр.**) С. Русова друкувалася на шпальтах 65 українських, російських і зарубіжних періодичних видань. Найбільше публікацій вийшло у журналах «Світло» (Київ) – 80, «Русская школа» (Санкт-Петербург) – 27, «Жіноча доля» (Коломия) – 24, «Вільна українська школа» (Київ) – 20, «Нова Україна» (Прага) – 16 (дод. З: табл. 10; рис. 10). Всі кількісні підрахунки зроблено за бібліографічним показником «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями» (дод. В).

На наочному прикладі кількісних показників публікаційної активності авторки відповідно до кожного періоду її публіцистичної діяльності, а також у загальних їх підрахунках можна скласти уявлення про те, наскільки популярними і потрібними були для тодішнього суспільства всі теми та проблеми, порушені авторкою у її публіцистичних працях, а також, як продуктивна діяльність одного автора може вплинути на стан суспільної думки кінця XIX – початку XX століття.

Проаналізувавши в хронологічній послідовності основні віхи публіцистичної діяльності української громадської та культурно-освітньої діячки через становлення і розвиток основної – національно-патріотичної домінанти в її публікаціях, можна констатувати, що національно-патріотична

домінанта найяскравіше проявлялася у висловленні авторкою ідейно-теоретичних поглядів, спрямованих на формування національної ідентичності українців, просвітницьку діяльність інтелігенції, розвиток освіти, науки, національної літератури, мови, громадянських прав і свобод українців. Національно-патріотична складова присутня в усіх без винятку творах С. Русової незалежно від їх жанрового втілення чи тематичного спрямування.

Для більш начного уявлення про домінування національно-патріотичної позиції авторки у її публіцистичній спадщині можна навести кількісні показники за ключовими словами, виокремленими із назв її публікацій. Із 357 найменувань, описаних у бібліографічному покажчику «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями» – 127 вже у своїй назві мають певні словосполучення, які так чи так мають українське або ж національноспрямоване звучання. До найбільш частовживаних мовних конструкцій можна зарахувати такі як: «*національна школа*» («*национальная школа*»), «*народна школа*», «*наша школа*», «*народня початкова школа*», «*націоналізація школи*» («*национализация школы*»), «*национализация начальной школы*», «*национализация внешкольного образования*», «*народное образование*», «*націоналізація дошкільного виховання*», «*о национальной украинской школе*», «*свободная школа для Украины*», «*освіта на Україні*», «*профшколи УСРР*», «*школа українських пластунів*», «*украинская литература*», «*малорусская литература*», «*народная украинская литература*», «*сучасна українська література*», «*украинская детская литература*», «*новини нашої літератури*», «*наша дитяча література*», «*українські дитячі книжки*», «*современная украинская лирика*», «*украинские издания*», «*малорусская хрестоматия*», «*исследования по украиноведению*», «*о книгах на украинском языке*», «*народый язык в народной школе*», «*заперечення двомовності*», «*национальное искусство*», «*украинский театр*», «*федеративна ідея*», «*безправне становище українського народу*», «*наше відродження*», «*наша молодь*», «*наша справа*», «*народный учитель*», «*народні бібліотеки*», «*український політичний клуб*», «*украинские национальные партии*»,

«українська спілка», «українське жіноцтво», «союз українок», «український моральний тип», «просвітній рух на Вкраїні», «націоналізація народного просвещения», «национальный вопрос», «Малороссия и национальный вопрос», «об украинском вопросе», «на національнім ґрунті», «українське громадянство», «культурно-просветительные украинские организации в Галиции», «об'єднання з Галичиною» тощо.

2.3. Утвердження націєтворчих ідеалів видатних культурно-освітніх діячів у літературно-критичних оглядах С. Русової

Персоніфікаційна складова публіцистичної спадщини С. Русової досить потужна – від науково-популярних і наукових розвідок про видатних педагогів і їх прогресивні ідеї до біографічних і літературних нарисів, посмертних згадок, рецензій на окремі твори і збірки відомих і маловідомих письменників та поетів.

У процесі роботи над бібліографічним покажчиком «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями» було з'ясовано, що з 357 поданих у ньому найменувань як мінімум 115 у заголовках мають прив'язку до певної особистості, яка так чи так зацікавила авторку («Шевченко – учитель гуманізму», «Спиридон Черкасенко, поет-педагог (3 нагоди 25-ліття письменницької діяльності)», «М. П. Старицький, малорусский писатель», «Новини нашої літератури. О. Олесь. Драматичні етюди»). Ще понад 100 публікацій подають у назві певну проблему, що стосується діяльності конкретних культурно-освітніх діячів («Жіночі постаті в совітській літературі», «Що наша молодь читає», «Народник в українській літературі», «Поэзия земледельческой жизни», «Старе й нове в сучасній українській літературі»). Головним критерієм у відборі авторкою видатних постатей різних епох і різних народів стала принципова життєво-творча позиція, приклад якої міг би вплинути на формування певних націєтворчих ідеалів читацької аудиторії.

Як виховательку й педагога С. Русову не могли не цікавити будь-які педагогічні новації у справі навчання та виховання підростаючого покоління, а

отже, часто важливим джерелом її творчої спадщини, присвяченої педагогічним питанням, виступає теоретичний доробок відомих вітчизняних і зарубіжних педагогів, психологів, соціологів та філософів. Завдяки осмисленню основних положень творчості Г. Горна, О. Декролі, Я. Коменського, П. Лесгафта, М. Монтесорі, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди, Ф. Фребеля з'явилися такі стрижневі ідеї її праць, як гуманізм, демократизм, народність, природовідповідність і культуровідповідність усього процесу навчання та виховання, які водночас є основоположними принципами народної педагогіки – першооснови національної системи навчання та виховання, що виробляється в домінуючих серед народу поглядах на мету і завдання виховання у сукупності народних засобів, умінь і навичок виховання та навчання. Переважна більшість цих принципів так чи так відображені практично в усіх наукових і науково-популярних працях вченої («Глобальна метода в народних школах Чехословаччини», «Колись і тепер», «Новий план навчання в народних школах в Бельгії», «О. Декролі», «Соціальне виховання: Його значіння в громадському житті», «Стан сучасної освіти в різних краях світа», «Сучасні течії в новій педагогіці», «Воспитательные идеи Г. С. Сковороды», «Жан-Жак Руссо (1712 – 1912)», «П. Лесгафт та його педагогічні ідеї», «Дещо з філософії виховання», «На лекціях Єлачича», «Чепига Я. Проблеми виховання й навчання», «Иностранческая школа и ее запросы», «Виховання і соціологія Дюркгейма», «Рабіндранат Тагор – виховник», «Педагог-ідеаліст Адольф Феррієр» та ін.).

Першим, чії прогресивні виховні ідеї захопили публіцистку, був український філософ, педагог і поет Григорій Сковорода, якому присвячено одну з перших праць – «Странник Григорий Саввич Сковорода: биографический очерк», що вийшла за підтримки Харківського товариства грамотності у 1894 році. Як зазначалося вже у попередніх розділах наукового дослідження, видання настільки зацікавило читацьку аудиторію, що його кілька разів перевидавали багатотисячними тиражами. Згодом, у 1897 році на шпальтах російського журналу «Русская школа» надруковане її дослідження «Воспитательные идеи Г. С. Сковороды». Аналізуючи у своїх працях життєвий і

творчий шлях мандрівного філософа, С. Русова наголошувала на важливості його міркувань про моральний розвиток особистості, ідеї природовідповідного виховання, погляди на світ і місце людини у світі. У своїх ученнях особливого значення філософ надавав релігійному вихованню дітей, заснованому на християнських традиціях та народній мудрості. У подальших педагогічних творах С. Русова неодноразова зверталася до постаті Г. Сковороди, високо поцінуючи його заслуги перед суспільством і підкреслюючи загальнокультурне значення творчої спадщини [245; 246; 308].

Працюючи над розробкою концепції національного виховання та навчання, С. Русова високо оцінювала внесок у дошкільну педагогіку «монтессорівського методу виховання», а саме його основного принципу – вільного розвитку дітей та потребу в забезпеченні умов такого розвитку. Водночас система італійки «дечим і не задовольняла» українського педагога. У своїй праці «Нові методи дошкільного виховання» С. Русова зазначала, що ця система є «неповною», адже у всьому процесі виховання «не досить задовольняти лише психічні потреби дитини», а варто звертати увагу й на її морально-інтелектуальний розвиток, заснований на національних засадах кожного народу і покликаний на формування освіченої, патріотично налаштованої особистості, яка зможе прислужитися рідній Батьківщині [289, с. 86].

У цій же праці С. Русова аналізує й методичку новаторської педагогіки бельгійського педагога-психолога Овідія Декролі («Нове виховання»), й систему організації навчально-виховної роботи в школах, заснованої на принципі індивідуального навчання, що отримала в народі назву «Далтон-план» (розробник – американський педагог Гелен Паркхерст. – *примітка Є.І.*) [289].

У статті «Дещо з філософії виховання», надрукованій на шпальтах «Вільної української школи», С. Русова проаналізувала основні педагогічні ідеї американського філософа і педагога Гареля Горна, який розглядав виховання дітей у біологічному, фізіологічному, соціологічному та психологічному аспектах. Враховуючи погляди професора Горна, авторка закінчила статтю

висновком: «Найкраще пристосувати дітей до нових умов життя нашої вільної самостійної України, умов волі, праці і широкого культурного і морального відродження нашого народу» [251, с. 316].

Тобто, можемо констатувати, що головною метою будь-яких звернень С. Русової до зарубіжного педагогічного досвіду була розбудова української національної педагогіки і школи на прогресивних педагогічних надбаннях світу.

До «зарубіжного досвіду» та реформаторських ідей видатних історичних постатей минулого зверталася С. Русова і у своїх працях на історичну тематику («Карл Великий», «Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии», «Друзья римского народа братья Гракхи» та ін.). Головне завдання таких публікацій, на думку авторки, – яскравими прикладами героїчних подвигів описаних нею персонажів вплинути на свідомість власного народу та наштовхнути його до рішучих дій у боротьбі за власну національну ідентичність.

На широке коло читачів розрахована значна кількість літературно-критичних розвідок С. Русової, у яких йдеться про життя і творчість відомих українських літераторів. У творчості представників українського письменства ХІХ – початку ХХ століть публіцистку цікавили не лише тематична спрямованість і художня цінність їхньої «продукції», а й те, наскільки в житті кожного з них і створених ними образів відбилися моральні та матеріальні утиски тодішнього суспільного ладу і наскільки воно було «осяяно... шуканням великого ідеала» – любові до своєї Батьківщини-України та служінню рідному народові.

Незважаючи на всі утиски та заборону української мови, українського народу як вільної й самостійної нації, найдорожчим скарбом України С. Русова називала письменників та поетів, що «не продали свого творчества ни за славу, ни за известность, ни за свободу творчества и, разделяя страдания своего народа, продолжали писать на преследуемомъ языке и обогатили его неувядаемыми перлами» [347, с. 31]. Саме завдяки їм у найважчі часи національного гніту українське художнє слово врятувало «мысль и духовное творчество наций», тобто розв'язувало завдання, співзвучні з національно-творчими викликами

сучасності. Логічним наслідком аналізу українського літературного процесу ХІХ – початку ХХ ст., важливим для сучасності, є думка, яку вона оприлюднила понад 100 років тому: «Кожний нарід має достоювати свого права говорити, читати та творити на рідній мові, як і кожна людина» [347, с. 31].

Протягом життя С. Русова глибоко вивчала, невтомно пропагувала й прагнула реалізувати найважливіші заповіді «Пророка» і «духовного Проповідника» українців – Тараса Григоровича Шевченка.

Зі спогадів просвітительки та її чоловіка О. Русова довідуємося, що молоде подружжя долучилося до активної роботи щодо популяризації творчості Шевченка ще в 1875 р.: як член «Старої громади» чоловік отримав відповідальне й водночас небезпечне завдання – видати за кордоном, у Празі, «перше суцільне видання «Кобзаря» Шевченка з усіма його російською цензурою забороненими творами» [347, с. 401]. Відтоді постать Т. Шевченка, його поетична творчість опинилися в полі зору С. Русової як громадської та культурно-освітньої діячки, педагога, літературного критика, публіциста, мемуариста. Вона усвідомлювала, що постать Т. Шевченка «є для українців символом, гаслом національного почуття і змагань до незалежності...» [258, с. 4] і заявляла: «Шевченко смело поднял национальное знамя и начертал на нем несмыслимыми чертами свободу народа, национальное возрождение ...» – нові для його сучасників поняття, але такі сповнені любов'ю до багатостраждальної України, що всі захоплювалися ними, «все нашли новый лозунг для работы, для борьбы, для народной жизни» [327, с. 333–334].

Провідні шевченківські ідеї, насамперед із празького видання «Кобзаря», що активно пропагувала і сповідувала С. Русова, у подальшому житті знайшли своє відображення на шпальтах популярних українських, російських та зарубіжних періодичних видань, зокрема «Вестник Европы», «Вільна українська школа», «Жінка», «Жіноча доля», «Літературно-науковий вісник», «Русская мысль», «Світло», «Спудей», «Украинская жизнь» тощо.

Загалом у творчій спадщині авторки можна нарахувати понад 20 окремих праць, присвячених цій видатній постаті української культури та літератури

(«Шевченко и новейшая украинская литература», «Т. Г. Шевченко и его произведения», «Тарасъ Григорьевичъ Шевченко – украинскій народный поэтъ. (Его жизнь и произведения)», «Шевченко – учитель гуманизма», «Т. Г. Шевченко. Маленький Кобзарь», «Шевченко и украинское общество 60-х годовъ», «Федеративна ідея в творах Шевченка» та ін). Крім того, у багатьох публікаціях іншої тематики вона широко використовує Шевченкове слово, оцінює події, факти і явища суспільно-політичного та культурного життя з позицій видатного сподвижника української національної ідеї («Украинская литература въ XIX веке», «Малорусская литература», «Просвітний рух на Україні в 60-х роках», «Современная украинская лирика», «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии» та ін.).

Як педагог С. Русова розуміла, що Шевченкове «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» є фундаментом для морального відродження народу завдяки його просвіті; що дитина, яка «мусить виростати на користь своєму народові», має здобувати освіту рідною мовою в рідній школі, виховуватися на кращих зразках українського письменства. Як літературний критик вона вбачала у творчій спадщині геніального поета спосіб зрозуміти етичні та соціальні погляди народу: «його великий "Кобзар", – стверджувала публіцистка, – є правдивим люстром, в якому чудово відбивається душа українського народу, його історія, життя і духовні настрої» [258, с. 4].

Аналіз праць, присвячених С. Русовою постаті українського поета, дає змогу виокремити найголовніші їх теми, ключовою з яких є окреслення вченою впливу Т. Шевченка на відродження національного життя в Україні, що знайшло всебічне висвітлення у літературно-критичній статті «Шевченко и украинское общество 60-х годовъ», яка була надрукована у московському журналі «Украинская жизнь» за 1913 р. На думку авторки, поет-громадянин дав національному відродженню своєї Батьківщини міцну основу; в ньому українська громадськість знаходила «руководящая начала своей сознательной национальной жизни; в нем находило силу веры в лучшее будущее» [326, с. 35].

Одним із перших таких фактів підтвердження «общественной национальной жизни в Украине» С. Русова вважала похорон Т. Шевченка, адже саме його захоронення в Петербурзі об'єднало між собою українців – «слишком велика была утрата, она действительно отозвалась по всей Украине – и в бедных хатах его родной Киевщины, и в богатых усадьбах украинских помещиков», а вже саме поховання Т. Шевченка під Києвом (м. Канів) «имели грандиозный характер и были выражением той скорби, того горя перед смертью великого человека, которое пробуждает и воспитывает общественное сознание» [326, с. 38].

У низці статей про Т. Шевченка С. Русова також аналізує його літературно-художню спадщину, у якій передусім відзначає єдність простоти й краси форми з істинним трагізмом і висотою ідейного змісту. Всебічно характеризуючи десятки творів поета, авторка особливу увагу читачів звертає саме на ті, у яких поет розкриває долю рідного народу, своєї батьківщини, їхні страждання, героїчну славу, майбутнє («Гайдамаки», «Іван Підкова», «І день іде, і ніч іде...», «Мені однаково...», «Минають дні, минають ночі» та ін.). На її переконання, ці твори великого українського «Пророка» якнайкраще сприяють пробудженню національної самосвідомості українців [250; 313; 319; 320].

Без творчості Т. Шевченка, на думку просвітительки, не розповсюдилися б ідеї Кирило-Мефодіївського братства, яке поєднало українське питання з потребою визволення народу від закріпачення, з національним визволенням усіх слов'янських народів. Авторка також наголошує, що у більшості творів поета «впервые на украинском языке зазвучали заветы братской любви народов, федерализма, ещё пока выраженного чувством, горячим участием к взаимным страданиям, уважением святынь каждого народа» [326, с. 38].

На Шекченковому «Кобзарі», стверджувала С. Русова, виховалося покоління діячів українського відродження 1860-х років: В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, О. Єфименко, П. Чубинський, культурно-освітня праця яких сприяла подальшому національному поступові України [326, с. 52].

Актуальними до сьогодні є думки С. Русової про виховну роль не лише життя і творчості поета, а і його пам'яті, висловлені понад 100 років тому: могила Т. Шевченка в умовах реакційних утисків українства другої половини XIX ст. стала своєрідною Меккою для кожного свідомого українця.

Якщо Т. Шевченко у трактуванні С. Русової був «истинным созидателем» всієї української поезії, то засновником нового літературно-художнього напрямку наприкінці XIX ст. вона вважала Івана Франка [267, с. 53] і була однією з перших жінок – підданих Російської імперії, яка аналізувала його життєдіяльність та творчість. У 1903–1904 рр. часописи «Ежемесячный журнал для всех», «Южная Россия» та «Южные записки» опублікували її статті-рецензії на виданий у Києві двотомний «Збірник творів» видатного галицького письменника та його «обстоятельную» історію української літератури в «Енциклопедичному словнику» Ефрона і Брокгауза. У них С. Русова ставить літературну творчість І. Франка на один щабель із художніми творами Ф. Достоевського та В. Гюго [267].

На її переконання, великий художній дар і талант публіциста в сукупності з невтомною енергією, спрямованою на служіння рідному народові в його просвіті, розвитку національної та політичної свідомості, зробили І. Франка «народником» у найкращому розумінні слова. Поняття «народництва» С. Русова охарактеризувала у своїй статті «Украинская литература 1862–1900 гг.», а основний його зміст підтвердила словами І. Франка: «плугъ – вот наша сила, просвещение – в нем наша будущность» [320, с. 93].

Помітною ознакою літературно-критичних праць С. Русової є їх «тяжіння» до феміністичного дискурсу літературного процесу. Зокрема, вже на початку творчої діяльності в осередку її уваги опинилися жіночі літературні персоналії Грицька Григоренка, Дніпрової Чайки, Лесі Українки, Марка Вовчка, Олени Пчілки («Женщины-писательницы в украинской литературе», «Українські жінки-етнографи», «М. А. Марко Вовчок (1834–1907)», «Христя Алчевська (1882–1932)», «Наші визначні жінки: літературні характеристики-силуети» та ін.). На думку публіцистки, українські письменниці внесли в

літературу не лише «красивое поэтическое вдохновение», а й, аналогічно до великого «Пророка», ідеї широкого «братолюбия», увільнення народних мас від ланцюгів рабства як духовного, так і матеріального, чуйно відгукнулися на страждання народу, зокрема й жінок України.

Характеризуючи та оцінюючи у своїх літературно-критичних працях представників української літератури, С. Русова описувала їх так, що й сьогодні її вислови не втратили актуальності, адже окреслюють найсуттєвіші ознаки творчості й особистісні якості. І. Котляревський – «возродитель новой украинской литературы» і продовжувач народної гумористичної поезії, якому вдалося «возстановить украинскую речь в украинской литературе»; М. Гоголь — «обличитель темных сторонъ русской жизни»; Г. Квітка-Основ'яненко — творець нової української повісті, а І. Нечуй-Левицький — українського соціального роману; І. Карпенко-Карий і Панас Мирний — «таланти, наділені всіма прикметами великих малярів побуту і національних психологів»; М. Коцюбинський — речник «поступової культурної течії української суспільності»; Леся Українка — український Надсон; О. Олесь — талановитий символіст, водночас співець «могутнього завзяття»; В. Стефаник — поет «страшного...економічного положення народа в Галичині»; М. Шашкевич — «поэт с тонкой душевной организацией».

Заслужують на увагу в публіцистичній спадщині С. Русової і невеликі за розміром, але доволі місткі за своїм змістом посмертні згадки про видатних громадських діячів, які, як на думку авторки, також мали неабиякий вплив на формування національної свідомості українців і відіграли значну роль у розбудові української державності («Памяти М. П. Драгоманова», «Пам'яті О. О. Андрієвського», «Олександра Ковальська», «Микола Лисенко: [прмова на концерті, присвяч. пам'яті М. В. Лисенка]», «Михайло Грушевський», «Дмитро Маркевич», «Я. С. Степовий», «Незаступна втрата», «Пам'яті Е. Ренана», «Пам'яті лицарів», «П. І. Холодний», «Картина споминів про Михайла П. Драгоманова», «Микита Шаповал», «Вечір у пана М. Бойченка» та ін.).

Згадуючи про М. Грушевського, С. Русова наголошувала, що він «...мав у своїх руках ту ясну наукову правду про Україну, якої страхаються низькі, підлі її окупанти і вони відокремили його силоміць від життя України, щоб не міг він для неї працювати» [278]. «Славетний український вчений і патріот, політичний емігрант» М. Драгоманов, за її словами, «майбутнє життя українського народу будував на трівких широких підвалинах – освіти, волі, гуманності» [269 а].

Перу С. Русової належить також посмертний спомин про першого президента Чехо-Словацької Республіки Томаша Масарика і спогади про Микиту Шаповала. Не могла не відгукнутися вчена і на річниці від смерті людей, під впливом діяльності або творчості яких вона формувалася як громадська діячка і педагог: три статті присвячені «великому активному громадянину», чулому «на всяку неправду», мужньому у щоденній боротьбі за українську ідею Миколі Лисенку, звертаючи увагу на те, що «велике завдання національного композитора: він працює не тільки для свого власного захоплення — він виявляє одну з найважливіших національних рис свого народу, його музикальну індивідуальність, в діяльності Лисенка з'єднувалися і музикальна творчість і етнографічне знайомство з своїм народом і розуміння його психологічної задачі» [243, с. 284]; дві статті – Марії Заньковецькій; по одній – наддніпрянському та буковинському композиторам Якову Степовому і Миколі Бойченку, діячкам міжнародного жіночого руху Джейн Адамс і Любові Шелухиній, французькому історичу Ернесту Ренану та ін. Однією із перших С. Русова відгукнулася на смерть художника й організатора освіти в Україні періоду Української Народної Республіки Петра Холодного, з яким вона працювала і для якого Україна була «не символом, не теоретичним настроєм, а дорогим та рідним божеством, якому присвятив він усе своє життя, всі творчі сили, та працював чесно – безкорисно, забуваючи при тім особисті інтереси» [347, с. 486].

У 1934 році, з особистою поміткою С. Русової «Пишу лише про тих людей, яких я знала персонально», світ побачила її стаття «Серед ідеалістів 70-х років», у якій досить яскраво простежуються особливості визрівання та способи

поширення національної ідеї в українському суспільстві останньої третини ХІХ століття – в часи, коли «загальний стан соціального і політичного народнього життя був такий жахливий, що вся енергія скерована була перш за усе, щоб розбити, розвалити той режим, ту страшну силу, яка душила, пригноблювала і фізично й духовно усі верстви народу на усій безмежній території царської Росії» [303, с. 13]. Варто зазначити й те, що С. Русова ніколи не належала до жодної політичної партій, але, найбільше «симпатизувала» та морально підтримувала представників партії «Народна воля», за їх «народничий дух» та за ту «шляхетну атмосферу протесту проти всякого поневолення, смілого виступу на оборону прав народу, прав людини» [303, с. 13]. Саме тому, у «Мемуарах» С. Русової знайшли своє відображення й образи народників–революціонерів, тих реальних осіб, яким співчувала і з якими, свого часу, співпрацювала просвітителька: народного вчителя з її рідної Олешні на Чернігівщині Л. Жебуньова, М. Ковалевського, Д. Лизогуба, М. Маковіїва, С. Тупчаєвського і багатьох інших, які за «хожденіє в народ» пішли хто в Сибір, а хто й на смерть [276].

Висновки до другого розділу

Другий розділ дослідження «Національно-патріотична домінанта як основна концепція публіцистичної діяльності Софії Русової» присвячено аналізу публікацій видатної культурно-освітньої діячки, що надруковані на шпальтах українських, російських та зарубіжних періодичних видань ХІХ – ХХ століть.

У першому підрозділі наголошено, що у громадській і культурно-просвітницькій діяльності С. Русова була справжнім борцем за національні права українців. Особливу увагу знаний педагог присвятила формуванню багаторівневої освіти, що мала будуватися на національних і демократичних засадах. На глибоке переконання С. Русової, кожен народ, кожна нація повинні мати право на рідну мову, власну історію, географію, притримуватися власних

звичаїв та традицій. Відстоювання права на існування та функціонування українського слова серед народу С. Русова здійснювала через друк класиків української літератури, складання навчальних посібників, написання низки публікації, а також діяльність у різних міжнародних громадських об'єднаннях, спілках, організаціях, звернення до влади, членство в уряді, публічні виступи тощо. Отже, у часи репресивної політики імперії проти України С. Русова використовувала всі можливі засоби боротьби за національні права та свободи українців.

У другому підрозділі зазначено, що в дослідженнях спадку С. Русової існують кілька позицій, різних підходів, які дають змогу певною мірою систематизувати, організувати вивчення її творчого доробку та громадянської активності, що безпосередньо залежать від фактів біографії. Ці підходи є усталеними і напрацьованими в літературознавстві, дидактиці, тому можуть бути прийнятними з урахуванням певної специфіки і в історії журналістики. Наголошено, коли об'єктом наукового дослідження є публіцистична спадщина, то хронологічні межі життєвого і творчого шляху С. Русової потребують змін. Початком першого періоду публіцистичної діяльності просвітительки варто вважати 1888 рік, коли у світ вийшла перша надрукована стаття авторки, граничною межею останнього еміграційного періоду – 1938 рік (остання прижиттєва публікація). У підрозділі акцентовано: коли йдеться про національно-патріотичну домінанту в публіцистиці С. Русової, необхідно враховувати потужний чинник формування особистості самої С. Русової, як протидія насильству і приниженню в екстремальних умовах. Позбавлення волі не лише загартували характер видатної громадської діячки, вони, безперечно, посилили внутрішній опір, який і реалізувався в концепції національно-патріотичної домінанти в публіцистиці. Оповідання, щоденник, навіть казки є свідомою відповіддю на насильство, оптимальною для людини, яка досягнула вершин в журналістській і письменницькій творчості. У вказаній частині наукової роботи наголошено, що останнім часом вітчизняні дослідники дійшли думки, згідно з якою досліджувати наукову й публіцистичну спадщину

С. Русової лише в якомусь одному, особному аспекті – означає значно звужувати діапазон наукового аналізу і, зрештою, ефективність дослідження. Педагогічні новації С. Русової неможливо уявити без відповідного тлумачення оригінальних педагогічних ідей на сторінках тогочасних журналів і періодики; громадсько-політична діяльність С. Русової також була тісно пов'язана з видавничою, редакторською роботою.

Констатовано незаперечний факт: публіцистичність творів С. Русової – один з головних чинників, що сприяв відродженню культурно-виховних ідей просвітительки у вільній демократичній Україні. Національні, демократичні та патріотичні ідеї, закладені в публіцистичних творах С. Русової, є не лише важливою складовою її творчості, а й головним чинником, що забезпечив їм визнання читачів і актуальність сьогодні. Доведено, що національно-патріотична домінанта є визначальною для стилю й змісту публіцистики С. Русової і може бути досліджена лише з урахуванням обставин життєвого і творчого шляху видатної публіцистки і громадянської діячки. Безперечно, визначення такого поняття як національно-патріотична домінанта має певні особливості, критерії відбору, вимагає зваженої класифікації, неупередженої оцінки. Дефіціяція «науково-патріотична домінанта» передбачає комплексний аналіз творів С. Русової, і, водночас, методів і прийомів, що їх використовувала публіцистка для реалізації ідеї національного виховання, розвитку демократичних засад у сучасному для неї соціумі.

У третьому підрозділі аналізується персоніфікаційна складова публіцистичної спадщини С. Русової, яка є однією з наймасштабніших у творчому доробку авторки – від науково-популярних і наукових розвідок про видатних педагогів, прогресивні ідеї до біографічних і літературних нарисів, посмертних згадок, рецензій на окремі твори та збірки письменників і поетів. Основну увагу зосереджено на утвердженні націєтворчих ідеалів видатних культурно-освітніх діячів.

РОЗДІЛ 3.

КОНСТРУКТИВНІ МОДУСИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-СВІДОМОГО ГРОМАДЯНИНА ЗАСОБАМИ ПУБЛІЦИСТИКИ С. РУСОВОЇ

3.1. Родина як мовно-культурний простір та морально-естетична першооснова особистісного розвитку

Процес демократизації у незалежній Україні з прагненням стати повноправним членом європейської спільноти передбачає всебічне утвердження в суспільному та індивідуальному бутті цивілізованого життя на основі загальнолюдських цінностей та духовних, моральних і культурних засад життя українського народу. Сьогодні стан духовної культури і моралі суспільства як у світі, так і в Україні, викликає занепокоєння. Корозія усталених духовних цінностей є наслідком прагматизації життя, пропаганди насилля, нехтування правових, моральних, соціальних норм і за своїми масштабами становить глобальну соціальну проблему.

Відсутність у частини молоді навичок конструктивного спілкування, загальних принципів розуміння сутності найпростіших соціальних процесів і явищ призводить до конфліктів, стресових ситуацій, неадекватної соціальної поведінки. Як наслідок — «втеча молоді від реальної дійсності» в алкоголізм, наркоманію, віртуальне комп'ютерне середовище. Соціальні умови, що продукують меркантильність і цинізм, призводять до деформації системи цінностей у доволі значній кількості громадян України. Знецінюється одвічне: любов, сім'я, культурні цінності; гіпертрофується матеріальне та культивуються особисті потреби і задоволення. Зниження рівня суспільної та особистої моралі, раннє статеве життя ведуть до формування особистості, котра не здатна створити міцну сім'ю, народити і виховати дітей. Як наслідок – поглиблюється демографічна криза.

Формування духовно розвиненої особистості значною мірою залежить від становлення її ціннісного світогляду, а формування тих чи тих духовних складників свідомості належить вихованню. Зауважимо, що виховання – планомірний, цілеспрямований педагогічний процес, який здійснюється в межах конкретизованої мети.

Одним із найважливіших чинників виховання є сім'я, що стоїть у центрі глобальних економічних, політичних та культурних змін, які відбуваються у державі і є тією найменшою клітиною у житті суспільства, його основою, яка через власну культуру, мову, цінності виявляє значний вплив на виховання підростаючого покоління. Питання сімейного виховання актуалізуються положеннями Конституції України, Сімейного кодексу України, Законів України «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», а також в основоположних міжнародних документах щодо сімейного виховання, захисту прав дітей і батьків – Конвенції ООН про права дитини, Європейській конвенції про здійснення прав дітей, «Гаазькій Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей» та інших [120–122, 341].

Традиції сімейного виховання знайшли відображення в науково-педагогічних поглядах Ж.-Ж. Руссо, Я. Коменського, І. Песталоцці, П. Лесгафта, Л. Толстого, А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, К. Ушинського та ін. Основні аспекти родинного виховання як частини загальної системи національного виховання та освіти висвітлено у працях С. Русової «Дошкільне виховання», «Теорія та методика дошкільного виховання», «Дидактика», «В дитячому садку», «Виховні ідеї Г. С. Сковороди», «Мати в поезії Шевченка», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Про дитячі цяцьки» та ін. Ідея національного виховання – визначальна в педагогічній концепції С. Русової, яка в методологічному плані набуває основної закономірності розвитку теорії і практики освіти, школи, виховання.

Всебічне виховання передбачає формування у людини певних якостей відповідно до вимог морального, розумового, трудового, фізичного й естетичного виховання в їх нерозривному зв'язку, взаємозалежності та взаємозумовленості; кожен з напрямів окреслено змістом і конкретними завданнями.

Моральне виховання – основа духовного розвитку людини. Від простого дотримання загальноприйнятих норм і вимог до глибокого усвідомлення цінностей і потреби підпорядкувати життя духовним засадам пролягає шлях духовного розвитку. Завдання морального виховання – формування моральних понять, суджень, почуттів і переконань, навичок і звичок поведінки, що відповідають нормам суспільства. Розумовий розвиток – процес розвитку розумових сил, здібностей і мислення учнів, що здійснюється в результаті комплексу найрізноманітніших впливів. Завдання розумового виховання: оволодіння знаннями, уміннями та навичками; формування наукового світогляду; розвиток інтелектуальних можливостей; оволодіння методами пізнавальної діяльності. Трудове виховання передбачає вирішення завдань: формування здатності до праці; виховання соціально-психологічної готовності до трудової діяльності; виховання поваги до людей праці та її результатів; оволодіння уміннями й навичками трудової діяльності. Естетичне виховання передбачає формування естетичних понять, поглядів, переконань, виховання естетичних смаків, вироблення вмінь і навичок привносити в життя красу, розвиток в учнів творчих здібностей. Фізичне виховання – виховання здорової зміни, підготовка до фізичної праці, захисту Батьківщини [200].

Надаючи окресленому питанню певної уваги в педагогічних працях, культурно-просвітницькій і громадській діяльності, вчений-педагог С. Русова безпосередньо поєднувала важливість цієї роботи всіма інституціями, що займаються виховною роботою: сім'я – дитячий садок – школа – позашкільна освіта. Вона доводила, що в них має бути створено таке освітньо-виховне

середовище, яке буде сприяти формуванню у дітей та молоді національних почуттів, громадянської позиції, системи громадянських цінностей.

У розробці системи національного виховання та навчання розвитку дошкільного виховання С. Русова приділяла значну увагу, адже, на її думку, «дошкільне виховання – це міст, що перекидається між школою й родиною, а також між селом та дитячим садком. Усе виховання будується на пошані до особи дитини; до неї вихователь підходить не з чимось підготовленим зарані, чужим, штучним та ще й обов'язковим. Ні, дитині дають вільно себе виявляти, так учителі придивляються до усього, що діти принесли з собою з дому, силкуючись розвинути як найкраще все добре й не давати зміцнитися поганому. Навкруги в дитячому садку мусить бути усе рідне, що нагадує їй знайомі хатні обставини з найкращого боку; мусить лунати її рідне слово, рідна музика й поезія» [242, с. 39].

Аналізуючи процес дошкільного виховання, С. Русова надає великого значення родинному вихованню – сімейні цінності є фундаментом громадянського суспільства. У цінностях сімейного виховання закріплюються національні виховні цінності і загальнолюдські – вони розкриваються в контексті єдиного виховного процесу, виконують функцію взаємного зміцнення і виявляються у взаємовпливах, адже кожна людина є представником певної нації, а окрема нація – частка загальнолюдської спільноти. Національні та загальнолюдські цінності, на думку С. Русової, можна формувати за допомогою рідної мови, української історії, національної міфології та фольклору, родинно-побутовою культурою, національними звичаями, традиціями та обрядами, а також – кращими зразками національної творчості.

Розглядаючи родину як головний виховний інститут, що несе відповідальність за виховання дитини – члена демократичного суспільства, виняткового значення у цьому «виховному інституті» С. Русова надавала ролі матері, яка є природною вихователькою своїх дітей. У статті «Роль жінки в

дошкільному вихованні» С. Русова зазначає: «мати – це справді велична постать в історії культури: довгий час без усякої освіти, одним своїм шляхетним інстинктом вона обгортала свою дитину, свого сина такою чарівною сферою ласки й змагання до краси, до правди, до гуманного добра, з якої виходили велетні людської культури...» [299, с. 84].

Розглядаючи стан української літератури ХІХ століття, С. Русова звертала увагу на те, що образ матері поставав у творчості багатьох письменників. Аналізуючи творчість Т. Шевченка (С. Русова особисто захоплювалася Т. Шевченком, вважаючи його виразником кращих творчих сил українського народу, на «Кобзарі» якого виросла новітня українська література – *примітка Є. І.*) С. Русова наголошувала, що низку творів письменника присвячено проблемам материнства й дитинства. Причину цього вона знаходила у його біографії. На думку публіцистки, тільки одинокий сирота, який не зазнав ні материнської ласки, ні ласки коханої дружини, міг так тонко змалювати жіночу душу і до матері ставився з глибокою повагою і любов'ю [313, с. 74].

У статтях «Мати в поезії Шевченка» та «Жінка в поезії Шевченка» автор наголошує, що мати у творчості письменника не тільки дає фізичне життя дитині, а й навчає її усьому: «вона і день і ніч працює, щоб подушне заплатити...», «синови за три копи жупанок купила, щоб і воно – до школи ходило»; щоб був він «і письменний і вродливий» [263, 274]. Педагог висловлювала впевненість у тому, що значення матері як природньої виховательки дитини ніколи не зменшиться, оскільки ніякі громадські інституції не зможуть замінити «її безмірного кохання, ніжної любови, якої дитина не почує ні від кого другого, любови такої щирої, палкої, любови аж до самозречення». Одну з умов сповнення заповіту великого поета: «Нехай мати усміхнеться, заплакана мати» – С. Русова вбачала у просвіті жінки, через яку можна підняти її свідомість, «підняти становище матері» [274].

У статті «Шевченко і малі діти» С. Русова наголошує не тільки на ролі матері у вихованні дитини, а й родинного виховання загалом. Вона проаналізувала поезію Т. Шевченка в контексті висловлених думок про родинне виховання, роль матері у вихованні дитини, шанування матері тощо, зокрема визначила вірші поета для дитячого читання [345, с. 114]. До молодій матері С. Русова висувала вимоги щодо її грамотності, знання психології дитини, усвідомлення ролі материнства: «Найкращим таким керманичем мусить бути рідна мати дитини – «природна вихователька своїх дітей» [241, с. 35]. С. Русова наполягала, щоб виховання розпочиналося з народження дитини – засобами колискової, забавлянок, народних казок, ігор, пісень, лічилок, загадок тощо, адже саме таким чином має здійснюватися прилучення дітей до національної культури та етнізація особистості. Педагог стверджувала: «Нація народжується коло дитячої колиски, лише на рідному ґрунті, серед рідного слова, пісні здатна вирости національно свідома дитина» [245, с. 206].

С. Русова не визнавала альтернативи національному вихованню, вважала, що тільки національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти. «Національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли його творчі сили не будуть покалічені, а навпаки, дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдського поступу; воно через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до інших народів і тим приведе нас не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями».

Важливе місце в системі національного виховання С. Русової належить вихованню рідним словом, адже саме «мова є найголовнішим засобом розвитку розуму. Вона дає певні уявлення, які зливаються з розумінням самої речі. Мова повинна бути простою, ясною, як просте ще мислення дитини...» [239, с. 83]. «Мову можна усякими засобами розвивати, робити ясною, чепурною, щирою, бо вона — творче знаряддя, за допомогою якого виховується думка, серце,

слово правди й краси» [241, с. 113]. Рідномовне виховання, на глибоке переконання С. Русової, повинне розпочинатися з сім'ї, логічно продовжуючись у рідній школі. «Проте, – пише Русова, – школа й родинне життя були такі протилежні, що дитина, мов через безодню, плигала з свого рідного оточення в цілком чужу школу, де усе їй було незрозуміле: й мова, й відносини, й наука. На усе рідне, що зоставалося по той бік безодні, клалося темне тавро – до нього ставилися в офіційній школі з презирством» [241, с. 39].

Особливого значення надається мові рідної казки. «Мова казки мусить бути чиста народня; це коштовна мова, якої не дасть ніяка друга книжка» [241, с. 205]. На думку С. Русової, запорукою успішного національного виховання є звернення до народної літератури та усної народної творчості. «Наше сучасне життя складне, змучене, штучне – воно незрозуміле дитині й хай вона спочатку навчиться орієнтуватися в тих найпростіших умовах життя, які повстають в казках» – зазначає С. Русова у статті «В оборону казки», акцентуючи увагу на народній казці, «яка народилася на зорі свідомого життя в простій хаті, серед пантеїстично зачарованого світогляду» [249, с. 5]. В такій казці мудрість, правда, краса добра і його непереможна сила. «Казка й дитина щось таке споріднене, вони так одне з другим зрослися, що якби педагоги не намагалися вигонити казку з дитячої хати, вона таки там пануватиме, бо вона природно відповідає вимогам дитячого розуму... Казка – дитині вона така приємна, така близька! Чаруючи красою своєю, казка прихиляє дитину до співчуття усім тим людям, звірам, які так мов би живі в ній виступають» [249, с. 5].

Провідним методом виховання С. Русова вважає гідний для наслідування приклад дорослих і тих, з ким спілкується дитина. У зв'язку з цим, вважає вона, треба, щоб вихованці у своєму оточенні бачили якнайбільше добра і краси. Дитина має зростати не пасивним спостерігачем довкілля, а усвідомлювати свої і чужі вчинки шляхом обмірковування, самоаналізу. Батьки повинні

використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром, аби виробити в дітях власні судження, давати змогу в різних обставинах життя виявляти «мужність, добре серце і правдиве поведження».

Вагомим чинником естетичного напрямку родинного виховання є народна іграшка. У статті «Про дитячі цяцьки» просвітниця наголошує, що «...у наше ХХ століття, яке справді можна було б назвати “століттям дитини” не можна не звернути увагу на забавки й іграшки, як на значний фактор розвитку духовних сил дитини», як на важливий засіб виховання дітей в сім’ї [297, с. 57].

Аналізуючи у статті праці Оршанського «В помощь семье и школе» та «Игрушки с точки зрения этнографии, детской психологии и педагогики», С. Русова звертає увагу на виховне значення іграшки в українській родині, і насамперед у селянській: «Скільки безпосереднього почуття естетичного і дитячо-етичного, скільки життєвого реалізму вкладено в кожную іграшку, ті кострубаті ляльки, зроблені з різнобарвних клаптиків, і такі любі й дорогі кожній дівчинці на селі» [297, с. 58]. На думку С. Русової, українські іграшки також є «... дуже цікаві з боку етнографічного й з боку психології нашої української дитини» [297, с. 58].

Ляльки з тканини жили у кожній сім’ї, а в деяких родинах їх було до ста. Діти починали робити ляльки власноруч приблизно з п’яти років. Народна лялька містить у собі і передає наступним поколінням інформацію про основні принципи життєдіяльності українців, особливості ментальності і національного характеру рідного етносу. С. Русова пише: «Торік на виставці “Дитячий труд” у Києві було чимало наших селянських іграшок, вони вражали своєю безпосередньою красою цілком дитячого світогляду і в той же самий час ці іграшки виявляли все трудове життя, серед якого зростає наша селянська дитина: це було переважно хліборобське знаряддя: борони, плуги, граблі та інше» [270, с. 168].

Розглядаючи питання значення іграшки у вихованні дитини, С. Русова звертає увагу на регіональну відмежованість ляльок. Іграшки, привезені з Полтавщини та Херсонщини, «мали зовсім неоднаковий вигляд, дуже яскраво показували сучасну етнографію обох губерній, хоча матеріал, з якого були зроблені ляльки, був майже однаковісінський – клаптики тканини» [297, с. 60]. С. Русова зазначає, що в українських дітей були також «глиняні ляльки, зроблені й розмальовані, як справжні японки – мабуть, зразками для них були якісь газетні ілюстрації, під час війни. Були й деякі технічні іграшки, так звані «мороки»; були крилаті звірі, як у казках, були й традиційні пищалки, сопілки, свистуни» [297, с. 60]. «В кожному святі треба єднати народне, національне, фольклорне із загальнокультурним і давати щось естетичне, красне й радісно-веселе. В radoщах лежить усе світле, що зазнає дитина в своїй молодості, що дає потім втішний спомин дорослому» [240, с. 15].

Духовність народу, його історичне та героїчне надбання зберігається у фольклорі (зокрема казках, легендах, піснях), традиціях і обрядах, рідній мові, творах різних видів мистецтва, закріплюється у народному календарі – вони слугують засобами сімейного виховання і формування національної свідомості та національного характеру, духовними джерелами саморозвитку і самовиховання як батьків, так і дітей різних поколінь. Прилучаючись до духовності рідного народу через традиції, звичаї (національні, регіональні, родинні), а також обряди, ритуали, народні промисли, мистецькі твори, наукові досягнення, шляхом вивчення історії рідного краю і народу, героїчних вчинків захисників Вітчизни, осмислення добродійності по відношенню до інших діти вбирають в себе їх естетичний, аксіологічний і психологічний зміст. Виховний потенціал українських національних духовних цінностей полягає в прив'язаності до землі та філософії серця, чуттєвого сприйняття реальності.

Українські національні традиції орієнтовані на виховання як розвиток душі й тіла дитини та на виховання господаря землі, на такі риси вдачі, що

становили основу здорового родинного життя – вірність, працелюбність, шанобливість. Як підтверджує соціальний досвід, ці дві умови формування патріотичних почуттів були і залишаються головними, оскільки не можна посправжньому бути патріотом, якщо не любиш і не цінуєш своєї землі, малої Батьківщини і великої Батьківщини, не готовий її захищати, не бережеш її культуру.

В умовах сім'ї почуття патріотизму найбільш виражене на емоційно-чуттєвому рівні. У сімейному вихованні почуття патріотизму ненав'язливо і поступово виховується з раннього віку через рідну мову, мамину колискову, народну думу чи пісню, через молитву, спілкування на теми героїчного минулого, свого родоводу, історії рідного краю, шляхом прилучення до національної культури (мистецтва і прикладних ремесел, національного одягу, народних пісень та інших творів фольклору тощо) – не з примусу, а природно: шляхом органічного їх використання у сімейному побуті, вбранні, вияві своїх почуттів та спілкуванні. Прикладом ролі духовних цінностей у сімейному вихованні може слугувати етнопедагогіка будь-якого народу. Сімейні традиції мають різні форми реалізації, але у сімейному вихованні основними з них можна вважати звичай, обряд, свято і мову.

У праці «Теорія і практика дошкільного виховання» С. Русова присвятила значну увагу такій складній проблемі, як «розвиток в дитини релігійного почуття», виокремила шляхи його розвитку батьками. Релігійному вихованню приділяли увагу педагоги зі світовим ім'ям: Д. Каменський, Й. Песталоцці, Ф. Фребель і визнавали його за головне джерело морального виховання. С. Русова наголошує на необхідності розвитку цього почуття у дітей, зокрема звертає увагу «коли батьки самі не мають релігійного почуття, краще нехай вони не втручаються в цю святая святих дитячої душі». Діти мають від батьків дізнатися відповіді на питання, що їх хвилюють: «...вона хоче знати, хто утворив весь цей чудовий світ, в якому вона так кохається, і коли їй скажуть, що

це створено Богом – це не буде брехнею, бо і для найбільших це було те пояснення, далі якого ще не сягали жодні телескопи, хімічні лабораторії тощо» [315, с. 104].

Просвітниця звертає увагу на таку складову «соціального розуміння релігії як участь в релігійних святах, що є цікавими й близькими до душі дитини». Особливими для дітей, переконана авторка, є Святвечір, Великдень, Купала, Зелені Свята, Маковія, Спаса: «Щасливі ті родини, що можуть проводити ці свята за архаїчно-народними звичаями: вони дають своїм дітям глибоке, прекрасне переживання, яке залишає на все життя етичне та естетичне враження і зв'язує дитину з тим народом, що в своїй могутній творчості утворив цей культ. Взагалі ті свята, що зв'язані з давніми, народними релігійними віруваннями і овіяні національною поезією – багато говорить дитячій уяві». При цьому С. Русова наголошує, що було б добре, якби вони і в тогочасних умовах діяльності дитячих організацій мали місце, адже їх соціально-народний характер позитивно впливає на моральне виховання дитини. Проведення цих свят за народними звичаями буде сприяти утвердженню такого настрою дитини: «...в якому об'єднуються і ідеально-релігійне почуття, й естетичне, й національно-патріотичне, може стати гарним ґрунтом для певного розвитку в дитині ідеалізму і прив'язаності до того народу, з якого дитина вийшла» [287, с. 15].

Виокремлює С. Русова й такий засіб (чи може форму), як молитва, до якої можуть природними діями залучати батьки своїх дітей. У підходах до обґрунтування важливості релігійно-народного виховання, як однієї з умов формування соціального інституту, дослідниця переконує, що «релігія для дітей об'єднується з естетичними й етичними переживаннями, складається з чистого деїзму і пантеїзму, такого близького до розвитку дитячого почуття природи» [287, с. 15]. Нею також було виокремлено основні форми релігійного виховання в сім'ї: релігійно-національні свята, молитва, хорове виконання.

Одним із важливих чинників формування соціального інстинкту, на переконання просвітниці, є необхідність громадянського виховання. С. Русова підтримує погляди про виховання Г. Кершенштейнера «державної свідомості». На її думку, соціальне виховання залежить від багатьох чинників, і насамперед, від основ, закладених в сім'ї: «соціальне виховання, починаючи від найпростішого наслідування дитиною свого найближчого оточення, доходить до широких ідеалів, до глибокої свідомості, як громадянина, як члена держави, як сина свого народу» [287, с. 24].

3.2. Інтерпретація «жіночого питання» в публіцистиці С. Русової

С. Русова цікавилася «жіночим питанням» і була однією з фундаторок українського жіночого руху, що розпочався в Україні наприкінці XIX століття. З метою з'ясування актуальності публікацій авторки, написаних для жінок і про жінок, варто звернути увагу на суспільне становище, яке посідали жінки у час, коли жила і творила публіцистка.

У незалежній Україні однією з перших ґрунтовних праць у висвітленні ролі жінок в українській історії була монографія за загальною редакцією Л. Смоляр «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні» 1999 р. Колективом авторів на основі широкого кола історичних джерел проаналізовано становище українських жінок, особливості їх політичного та соціального статусу в певні періоди історії – з найдавніших часів до сьогодення. Монографія складається з шести розділів, кожен із яких присвячено відповідному історичному періоду, а саме: «Матріархатні уявлення в українській культурі», «Русинки княжої доби», «Жінка у козацьку добу», «Жінка України XIX – початку XX століття», «Жінки Радянської України», «Жінка України в умовах трансформації». Дотичним щодо нашого дослідження є четвертий розділ – «Жінка України XIX – початку XX століття» [78].

На думку дослідників, говорячи про соціальний статус українських жінок кінця XIX – початку XX століття, варто враховувати той факт, що в кінці XVIII століття Україна остаточно втратила автономію і була розподілена між двома імперіями – Австро-Угорською і Російською, а отже, і становище жінок було відповідне до правових норм кожної окремо імперії.

Наддніпрянська Україна увійшла до складу Російської імперії і у своєму правовому статусі підпорядковувалася «Зводу законів Російської імперії», що діяв на українських територіях з 1835 року [392]. Відповідно до законодавства Російської імперії більшість прав і свобод особистості були надто обмежені, представницька влада зовсім відсутньою, також заборонялося брати участь у формуванні органів державного управління. Влада російського царя спиралася на вікові звичаї та догмати християнського світосприймання неосвіченої частини населення. Що ж до жіночого населення, то воно було значно обмеженішим у своїх правах, аніж чоловіче. Правове становище жінки в сім'ї підпорядковувалося сімейному законодавству, започаткованому ще в епоху феодалізму. Дійсним визнавався лише релігійний шлюб, за яким чоловіки ставали повноправними господарями жінок, які, своєю чергою, мали цілком і повністю підкорятися. Вирішальна роль при укладенні шлюбу відводилася батькам та опікунам, вони визначали вік, при досягненні якого діти могли створювати сім'ю. Переважно шлюби влаштовувалися, ґрунтуючись не на почуттях, а на певних фактах, які мали практичне значення для міцності майбутньої сім'ї.

Згідно з чинним законодавством жінки, крім того, що мали слухатися і догоджати чоловікові в усьому, повинні слідувати за ним у разі переселення або ж зміни місця служби. Право на окреме проживання та паспорт жінка могла отримати лише з дозволу чоловіка, заборонялося найматися на роботу без дозволу чоловіка. Таке становище деморалізувало та пригнічувало жінку і довгий час слугувало причиною зневажливого ставлення до неї у суспільстві.

Щодо політичних прав та свобод жінки були зараховані до категорії неправоздатних громадян і позбавлені можливості брати участь у державному управлінні та самоуправлінні.

У суспільно-науковому середовищі другої половини XIX століття популяризувалася ідея природної неповноцінності жінки. На думку прихильників цих поглядів, жінки були значно слабшими за чоловіків не лише у фізичному плані, а й у розумовому, адже всі ті функції материнства серйозно виснажують та знесилюють їх організм [167]. Обурливим було те, що такої позиції дотримувалися і деякі жінки. Отож низький правовий статус жінок, до якого приєднувалася й обмеженість права на освіту та неможливість брати участь у творчій суспільній діяльності, стали підґрунтям жіночого руху в Наддніпрянській Україні.

Що ж до з'ясування ролі та місця українських жінок у суспільному житті Західної України, то найґрунтовнішою виявилася монографія Б. Савчука «Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)», що вийшла друком в Івано-Франківську у 1998 році [333]. Дослідник приділив увагу висвітленню такої проблематики: організаційне та ідеологічне становлення жіночого руху, участь українок у національно-визвольних змаганнях, підпільний національний рух, роль жінки в політичному, культурному та соціально-економічному розвитку українського суспільства.

Соціально-правове становище жінок західної частини України визначалося основними законодавчими нормами, прийнятими в Австро-Угорській імперії, що належали до традиційної у той період європейської правової системи. Звичайно, західноукраїнські жінки також були багато в чому обмежені. Вони також підпорядковувалися своїм чоловікам і батькам, також не мали права голосу у вирішенні багатьох суспільно важливих питань, не мали права займати керівні чи управлінські посади, але мали значно ширші права у культурно-освітній галузі. Вони мали право на освіту. Конституційні

перетворення, що відбувалися в імперії Габсбургів, принесли на західноукраїнські землі нові правові цінності, що гарантували розвиток національних, політичних, культурних та соціальних свобод. В Австро-Угорщині український жіночий рух розвивався в руслі легально-правової діяльності, не руйнуючи, а еволюційно змінюючи суспільні засади щодо трактування жінок та їх становища.

Отже, причини залежності жінки від чоловіка і відповідно тими гендерними ролями, які їм відводилися і в Російській, і в Австро-Угорській імперіях, згодом стали ареною гострих дискусій та ідеологічної боротьби, яка набула гострих форм наприкінці ХІХ — початку ХХ століть, коли формувалися перші напрями політичного руху жіноцтва та визначались ідеологічні платформи його розвитку.

Осмилення суспільних проблем жіноцтва в Україні розпочалося ще у першій половині ХІХ століття, на зорі жіночого руху. Значну роль у цьому відіграли публікації історичного, політологічного, художньо-публіцистичного, етнографічного характеру. Першими пам'ятками, які розкривали становище жінки у суспільстві, були фольклорно-етнографічні розвідки, створені багатьма відомими українськими етнографами та істориками на основі тих матеріалів, що були зібрані у народницьких еспедиціях. Завдяки їм українці тривалий час зберігали і передавали наступним поколіннями свої звичаї і традиції родинно-побутової культури, де жінка посідала чільне місце.

Окремі спостереження про роль і місце жінок у творенні національної культури відображені у працях І. Вагилевича («Передговор к народним руським пісням») [11] та Я. Головацького («Руські народні пісні») [29], деякі міркування відносно причин нерівності жінок порівняно з чоловіками і можливостей заміни такої ситуації подав у своєму нарисі «Гостинність у Сербії» М. Шашкевич [384]. М. Максимович, Л. Боровиковський, М. Костомаров, збираючи народні пісні, звернули увагу громадськості на становище жінки, особливості національної

традиції у ставленні до неї. Ґрунтовними в цьому контексті є праці О. Боровиковського «Женская доля по малороссийским песням» [10] і І. Франка «Жіноча неволя в руських піснях народних» [375]. Ці етнографічні дослідження ролі жіноцтва в українській культурі були, насамперед, спробою описати соціальні ролі жінки, її місце у родинно-сімейних відносинах, обґрунтувати виховну та господарську функції. Отож можемо стверджувати, що жінка в тодішньому суспільстві розглядалася переважно як вихователька, годувальниця, господиня, берегиня родинного вогнища тощо.

Жіноча проблема як соціальна, поставала і в ліричній творчості Т. Шевченка. Зображуючи тяжку долю жінки і її скрутне становище, він закликав до протесту проти соціальної несправедливості; і цей протест був почутий демократично настроєними жінками. У кінці 40–50-х років ХІХ століття в середовищі української та російської прогресивно налаштованої інтелігенції все частіше обговорювалися потреби розвитку в жінці не лише «приємних талантів», а й збагачення її розуму, моральних цінностей. Критика освітньо-виховної системи жінок стає доволі поширеним явищем в пресі другої половини ХІХ століття. Проте тільки в результаті ліквідації кріпосного права та певних реформ політичної системи, що поступово відбувалися в Російській та Австо-Угорській імперіях, відбуваються зміни і в політичній свідомості населення, поширюються ідеї рівноправності людської особистості, але без зміни політичної системи жодні ідеї про права та свободи, зокрема жінок, не могли отримати розвитку.

Про емансипацію жінки чимало написано і надруковано в 50–60-х роках ХІХ століття і головним чином тому, що жіноче питання вже набирало самостійного значення, формулювалася проблематика стосовно ролі жінки в нових умовах зародження капіталістичних відносин. В утвердженні тенденції системності й послідовності у висвітленні суспільних проблем жіноцтва вагому роль відіграли жіночі часописи, які в дещо романтичній, ідеалізованій формі

вказували на проблеми, серед них – західноукраїнські часописи «Лада», «Русалка» та «Перемишлянка». Значну роль у висвітленні жіночих проблем відіграв український літературно-науковий місячник «Основа», на сторінках якого продовжував друкуватися з закликами Т. Шевченко, з'явилися прогресивні твори Марка Вовчка та Ганни Барвінок. Чимало статей, де висвітлювалися прогресивні ідеї рівності статей, друкувалося на сторінках загальноросійських демократичних журналів «Отечественные записки», «Русское слово», «Современник». Відіграв певну роль в утвердженні емансипаційної свідомості жінок журнал «Колокол», що друкувався в Лондоні та нелегально поширювався через Польщу до Києва та Одеси. Проблеми емансипації жінки знаходили відображення на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей», «Киевлянина», «Киевского телеграфа», «Новороссийского телеграфа», «Одесского вестника», «Харьковских губернских ведомостей», «Херсонских губернских ведомостей» та ін. газет.

Значним поштовхом до аналізу проблем і потреб жіноцтва, посилення уваги до «жіночого питання» стало заснування перших жіночих організацій, спілок та різних професійних і просвітницьких товариств. Спочатку жіночий рух відстоював переважно право жінок на участь в культурному житті суспільства, право на працю в суспільному виробництві, право на освіту. До кінця XIX століття з'являються власне жіночі часописи, засновані вже організаторками жіночого руху. До найвідоміших належать літературний альманах «Перший вінок», в якому взяли участь письменниці з обох частин України під проводом Олени Пчілки та Наталі Кобринської, та збірник «Наша доля», започаткований в 1893 році Н. Кобринською.

Важливим соціальним явищем першого етапу українського жіночого руху була діяльність народниць. Їхня активна життєва позиція, незалежна поведінка та протест проти феодально-кріпосницької системи і патріархальної сім'ї, що існували у той період, створили ґрунт для зростання авторитету жінки в

суспільстві та формування нового покоління жінок, життєві орієнтири яких відповідали новим соціально-економічним умовам.

У 90-х роках ХІХ століття розпочався другий етап розвитку визвольного жіночого руху, який відзначився участю українських жінок у Міжнародних конгресах, Всесвітніх виставках, що сприяли залученню жінок до загальноцивілізаційних процесів, розширювали коло уявлень та понять про механізми та методи боротьби за виборче право жінок.

Також в 90-х роках поряд з благодійними та професійними організаціями формуються жіночі товариства громадсько-політичного та морально-етичного спрямування. До найбільш помітних варто зарахувати Спілку Рівноправності Жінок – першої політичної жіночої організації, що ставила на меті добитися політичного рівноправ'я. Відділи спілки працювали в дев'яти містах Наддніпрянської України: у Катеринославі (нині м. Дніпро), Києві, Харкові, Херсоні, Олександрівську (нині м. Запоріжжя), Одесі і два в Полтаві. У своїй діяльності такі спілки вдало поєднували боротьбу за інтереси жінок і національні інтереси. У цей час активно формуються організації національного спрямування, українські жіночі громадки, які створювалися на Вищих жіночих курсах, гімназіях, у різних українських товариствах. Важливою подією в історії жіночого руху був Перший Всеросійський жіночий з'їзд, який відбувся у грудні 1908 року в Санкт-Петербурзі. На ньому прийнято рішення про створення Всеросійського Жіночого Союзу. До речі, українські жінки отримали виборчі права ще до жовтневого більшовицького перевороту 1917 року – 1 квітня (19 березня за ст. ст.) того ж року. В Австро-Угорщині жінки не мали права голосу до завершення Першої світової війни і розпаду імперії [153]. Лише тоді новостворені держави законодавчо зафіксували рівні виборчі права для жінок. Закон про обов'язкову трирічну освіту для дівчат діяв з 1872 року, а право на вищу освіту жінки здобули 1890 року [390].

Вказаний період позначився виходом жіночих видань: одеські «Женский альманах» та «Женская политическая газета», київська «Женская мысль», львівський часопис для жінок «Мета» (видавцем і редактором якого була Д. Старосольська), чотири щоквартальні додатки до газети «Діло» під назвою «Жіноче діло» (відповідальним редактором був В. Бачинський, редактором – О. Кисілевська).

У міжвоєнний період у Львові виходили газети, журнали, альманахи та календарі, за допомогою яких до читачів доносили проблеми тогочасного жіноцтва, приверталася увага громадськості: «Громадянка», «Доля», «Жінка», «Жіночий вістник», «Жіноча воля», «Жіночий голос», «Жіноча доля», «Наша мета», «Руска нива», «Світ українки», «Українка» та ін. Одним із найпопулярніших був журнал «Нова хата», з підзаголовком «журнал присвячений модам і справам домашнього жіночого господарства» (редактором була М. Громницька, а потім Л. Бурачинська-Рудик).

Отже, наприкінці ХІХ – початку ХХ століть в культурно-освітньому середовищі з'являються імена, яким український феміністичний рух має завдячувати теоретичним підґрунтям. Серед найбільш діяльних учасниць жіночого руху варто назвати Олену Пчілку, Л. Старицьку-Черняхівську, Л. Яновську, В. О'Коннор-Віленську, С. Вольську, М. Ішуніну, В. Клячкіну, Х. Алчевську, Н. Дорошенко, М. Кучерявенко, О. Андрієвську, В. Дейч-Коцюбинську, З. Мірну, К. Малицьку, М. Рудницьку та ін.

Український жіночий рух неможливо уявити без постаті С. Русової – видатного педагога, громадської та політичної діячки, яка по праву вважається справжнім «феноменом та речником українського і державного відродження в Україні» [78]. Проте у працях відомих вітчизняних феміністок С. Павличко, Н. Зборовської, Н. Чухим серед лідерів жіночого руху прізвище відомої просвітительки відсутнє, що пояснюється, можливо, тим, що вона асоціювалася у свідомості українців радше як видатний педагог, основними зацікавленнями

якої були проблеми освіти й виховання. Про значущість С. Русової в українському жіночому русі вагомо сказав український історик Б. Савчук у монографії «Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)». Епіграфом до розділу «Національний фемінізм: пошук власного шляху» дослідник обирає слова С. Русової: «Визволення жінки є акт фемінізму, а також природний вияв політичної та людської соціальної революції, яким був акт визволення кріпаків» [333, с. 48]. А далі, аналізуючи основні етапи жіночого руху в Україні, наголошує на тому, що «чи не вперше світова громадськість ознайомила з історією та діяльністю українського жіночого руху... Цього було досягнуто головне завдяки широким міжнародним зв'язкам Софії Русової» [333, с. 222].

Проаналізувавши публіцистичну спадщину й громадсько-просвітницьку діяльність мислительки, спробуємо визначити її роль у становленні українського жіночого руху і його розвиток. Перші кроки в жіночому культурно-освітньому поступі Наддніпрянської України С. Русова зробила наприкінці XIX – початку XX ст., коли постало питання поліпшення становища жінок шляхом просвіти і популяризація поглядів тих, які розвивали положення творчої спадщини Т. Шевченка. Виступаючи на Всеросійському жіночому з'їзді, що відбувся в Петербурзі 1908 року в присутності понад 1000 делегатів, вона розповідала про Марка Вовчка і Ганну Барвінок, Олену Пчілку і Наталію Романович, Дніпрову Чайку і Лесю Українку. На її переконання, ці письменниці привнесли в українську літературу не лише «красивое поэтическое вдохновение», а й, аналогічно до великого Пророка, ідеї широкого «братолюбія», звільнення народних мас від ланцюгів рабства як духовного, так і матеріального, а також чуйно відгукнулися на страждання народу, зокрема й жінок України [265, с. 157]. До речі, на цьому з'їзді вона була єдиним представником від України.

Активно співпрацювати з жіночими організаціями С. Русова розпочала під час української революції 1917 року, у березні цього року в Києві виникла Українська Центральна Рада. До першого українського парламенту було обрано одинадцять жінок, серед яких – С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, М. Грушевська, З. Мірна, М. Ішуніна, В. О'Коннор-Вілінська, Л. Яновська та ін. Згодом вона очолила департамент дошкільного виховання та позашкільної освіти Міністерства народної освіти та Всеукраїнську учительську спілку й керувала ними до захоплення України більшовиками. Тоді ж у Києві створено Український жіночий союз і С. Русова стала одним із його керівників.

У 1919 році разом з урядом УНР була евакуйована до Кам'янця-Подільського, де в 1920 році засновано Українську національну жіночу раду. Головним завданням, що ставили члени організації, було об'єднання українських жіночих товариств для проведення національно-пропагандистської акції в міжнародних колах. Її політика визначала насамперед право українців на самовизначення і лише потім – на гендерну рівність. Жінки, члени організації, звертали передусім увагу на питання рівності статей, але в контексті прав українців як нації. Після поразки національно-визвольних змагань майже всі члени УНЖР опинилися за кордоном (переважна більшість у Празі – *примітка Є. І.*). На чолі з С. Русовою рада виступала посередником у налагодженні зв'язків між крайовими й закордонними жіночими товариствами.

Доволі цікавими виявилися її спогади про участь у Всесвітньому жіночому конгресі в Гаазі, що відбувся в 1922 році: «Я мала виконати новий громадський обов'язок – їхати делегаткою українського жіноцтва на збори у Гаазі Інтернаціональної Жіночої Ради, до якої належала й Українська Жіноча Рада. Ще у Вінниці я одержала повідомлення, що мене за кордоном обрано головою Української Національної Жіночої Ради на місце пані Грушевської. Тепер у Гаазі мав зібратись Виконавчий Комітет Міжнародної Жіночої Ради й туди закликали й нашу представницю. Віденська жіноча організація

постановила, що я мушу їхати. Довго я вагалася, але, коли перейшла кордон, мені переказали слова Петлюри: «Треба тепер, щоб Русова цілу Європу об'їхала й розповіла про стан України». Ці слова були для мене наказом людини, яку я високо цінила. Я мало цікавилася жіночим питанням, визнавала й визнаю його за загальнолюдське питання. Що з того, що большевики визнали всі права жінки, коли навкруги всі людські права, а значить і права жінки, потоптані. Поки не запанує в житті людяність, поки не шануватимуть прав людини взагалі, не може й жінка мати жодного забезпечення своїх прав. Отже, мене участь в Інтернаціональній Жіночій Раді цікавила тільки як змога використати широко на увесь світ трибуну, з якої я могла б голосно кричати про недолю України, показати світові несправедливість, від якої вона загибає. Я згодилась їхати до Гааги...» [276, с. 229]. По суті, ці слова зі споминів видатної громадської діячки якнайкраще характеризують громадсько-політичну позицію С. Русової, яка намагалася через активну участь українок у жіночому русі привернути увагу до України та її скрутного становища: «коли інші представниці в своїх промовах вихваляли або успіхи Інтернаціональної Жіночої Ради, або поступ жіночого руху в їх рідній країні, то я стала розказувати про лихо свого рідного краю, про те, що йому принесли большевики економічну руїну, голод, деморалізацію, загибель жінки» [276, с. 230].

У середині 1922 року С. Русова очолила секцію допомоги жінкам і дітям при Українському громадському комітеті, заснованому у Празі 7 липня 1921 року за ініціативи М. Шаповала та Н. Григорієва. Очолювана просвітительською секція займалася матеріальною підтримкою жінок та дітей, що опинилися в складних умовах еміграції, а також опікувалася вихованням та навчанням українських дітей з метою збереження надбань української культури [360, с. 29]. На Римському конгресі Міжнародного союзу суффражисток у 1923 році виступ С. Русової знову привернув увагу преси до українського питання. Згідно з внесеною в Осло заявою, українське галицьке жіноцтво було прийняте до його

членів на «правах вільної нації», але українська делегатка повністю спростувала всі ці оптимістичні радянські заяви про поліпшення умов життя та праці жінок у Радянському Союзі: «Що з того, що большевики визнали всі права жінки, коли навкруги всі людські права, а значить і права жінки, потоптані» [276, с. 230].

Що ж до публікаційної активності С. Русової, то писати про жінок і для жінок вона розпочала на початку ХХ століття. У 1904 році у Санкт-Петербурзі видано її статтю «Малорусские женщины XVI – XVII в.», у якій авторка чітко виокремила значення історичних образів минулого для сучасного їй українського жіноцтва: «На сучасних нам малоруських жінках, що наповнюють юрмами всі аудиторії вищих курсів, на наших сучасних самовідданих сповідувачках кращих ідеалів науки та життя лежить великий обов'язок донести ці ідеали у всій їх чистоті до самої тієї маси знеособленого, притиснутого важкими умовами існування населення того самого Полісся, Придніпров'я й Чорномор'я, де Бондарівна й Маруся Богуславка здійснювали свої подвиги жіночої гордості й кохання, де Гальшка Гулевич, Раїна Могилянська високо підіймали знамено національної незалежності й просвітительства» [275, с. 219].

У статті «Украинская литература 1862–1900 гг.», що опублікована у Санкт-Петербурзі 1910 року, аналізуючи стан української літератури наприкінці ХІХ століття, С. Русова чи не першою з-поміж культурно-освітніх діячів Наддніпрянщини звернула увагу на постать Н. Кобринської, твори якої, на думку авторки, засвідчили про її «недюжинный» літературний таланти. Викликали захоплення С. Русової і погляди української письменниці на становище жінки в сім'ї та в галицькому суспільстві, розділяла її думки щодо потреби повноцінної жіночої освіти, наголошувала, що Н. Кобринська своїми літературними й публіцистичними працями, активною громадською позицією багато зробила для пробудження серед західноукраїнського жіноцтва національної самосвідомості, прагнення до знань, до самостійності [320]. Варто зауважити, що постать Н. Кобринської цікавила С. Русову до останніх років її

життя. У 1930 р. в Празі побачила світ її стаття «Наталія Кобринська», трохи пізніше, з деякими незначними змінами і доповненнями, ця стаття увійшла до збірки «Наші визначні жінки», виданої в Коломиї 1934 року.

У 1914 році у статті «Жінка в поезії Шевченка» С. Русова, аналізуючи жіночі образи ліричних творів автора, наголошує, що «жіноче питання є одно з найскладніших, які ставить перед нами наше культурне життя, яке може розвиватися правдивими шляхами в залежності від багатьох економічних, етичних і культурних умов громадського життя. Воно вимагає зросту почуття правди й волі в людях, воно не вкладається ні в які законодавчі постанови, бо воно цілком залежить від моральних відносин людей між собою, від розвитку пошани людини до людини, від самоутримування своєї розбещеності за ради гуманного почуття до дитини, до жінки» [263, с. 243]. На її думку, «жінка самою природою призначена бути матір'ю, в материнстві розквітчуються найкращі скарби її розуму, волі, серця. ...ніколи не забувайте, що кожна жінка перш усього – майбутня мати. ...батько дає життя, мати викохує се життя, уся йому належить, вона має право, щоб громадянство її захищало, як матір, щоб чоловік шанував в ній матір» [263, с. 247]. У статті «Мати в поезії Шевченка», що вийшла у 1914 році, С. Русова зосереджується на винятковій ролі матері у процесі виховання дітей та акцентує увагу читачів на тому, що «треба поширити освіту жінки на селі, треба поширити книжку, щоб справді підняти свідомість жіноцтва на селі, підняти становище матері, щоб сповнився один з заповітів великого поета: Нехай мати усміхнеться, Заплакана мати!» [274, с. 29].

Найбільш активним у висвітлені «жіночого» питання є еміграційний період творчої діяльності С. Русової. Пояснюється це безпосередньою участю просвітительки в українському жіночому русі. Переважна більшість її публіцистичних статей, портретних замальовок, різноманітних спогадів, звернень та відозв цього періоду написані про жінок і адресовані жіноцтву. У публікаціях цієї тематики представлені різні аспекти національного й

морального відродження українського жіноцтва, аргументовано його дидактично-виховну роль у суспільстві та в сім'ї, а також вимальовується ідеал жінки-українки нової доби. Головною ідеєю, що окреслює низку праць С. Русової еміграційного періоду, можуть бути слова з її замальовки «Легенда»: «на нас, жінках, лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служіння йому» [273, с. 1]. На її глибоке переконання, ідеал, якому має віддано служити жінка-українка, є незалежна Українська держава. До речі, схожі думки наснажують її виступи на міжнародному конгресі «Союзу Українок» у Станіславі 1934 року, на його загальних з'їздах у Львові 1936 та 1937 рр., а також на сторінках численних публікацій, розміщених у галицьких періодичних виданнях.

У статті «Сучасна українка», що вийшла у львівському журналі «Жіночий голос» за 1936 рік, С. Русова, звертаючись до жінок, наголошує, що «Жінка має велике значіння в народнім змаганні і вона мусить до цього готуватися, а першим ділом добре знати свій народ. Далі вона мусить розуміти високі моральні і соціальні закони, і на цих двох основах виховувати довірену їй молоду українську генерацію. Українська жінка мусить змагати, щоб якнайтісніше зорганізувати працюючих жінок, слідкувати за усіма виявами гніту й поневолення українського народу в його економічному і національному життю, в його організації політичній, морально-побутовій. Українська працююча, поступова жінка мусить постійно в широкому світі давати про те правдиві інформації і слідкувати за всесвітнім політичним і моральним життям, щоби в свій вигідний час голосно і розумно сказати своє українське слово», а у підсумку дає настанови, покладаючи на жінок обов'язки не тільки «матері-виховательки», а й «свідомих борців за права народу», в душі яких має бути «велике гасло – вільне життя Українського Народу!» [311, с. 4].

Стаття «Українські жінки-етнографи» присвячена «талановитій письменниці» Марії Маркович (Марко Вовчок) та не менш талановитій

чернігівській співачці українських народних пісень Меланії Ходот-Загорській. Головна заслуга цих жінок, на думку С. Русової, – їх праця у збиранні народного фольклору. Завдяки таким пильним етнографічним дослідям «український народ у творах Марка Вовчка виступає в повній правді, – і чужинці, захоплені талановитими оповіданнями нашої письменниці, наче вперше побачили наш народ: усю його духову красу, а разом і його тяжку долю» [318, с. 8]. Що ж до М. Ходот-Загорської, то «слава їй велика за те, що позбирала цих пісень, зачарувала ними видатних того часу українців і в обробці Лисенка пустила їх у широкий світ. І дуже бажане, щоб сучасні наші жінки теж потрудилися, як і вона, поназбирали б тих пісень і старих і ново-складених, бо в кожній пісні брентить душа народу, нашої жінки» [318, с. 6].

У статті «Жіночі постаті в совітській літературі» авторкою проаналізовано «жіночі постаті, які яскраво виступають у творах талановитих письменників» [264, с. 4]. Ця доволі розлога праця нагадує радше переказ творів радянських письменників, прочитаних С. Русовою, а вже на основі прочитаного авторка намагалася встановити новий тип української жінки, вихованої вже в умовах соціалізму. У підсумку читаємо: «що всі ці жіночі типи енергійні, сміливі, здатні на всякі жертви для ідеї, в яку беззастережно вірять. ...вони й надалі зберігають ту іскру ідеалізму, святого пориву, яким горіли великі жіночі постаті нашого минулого. Правда, ті нові жінки, ...ввесь час тільки говорять про нове комуністичне будівництво, вони так само, як усі провідники та ради совітського режиму, повторяють фрази про комунізм, пролетаріят, Маркса, Леніна, Сталіна, бо – мусять повторяти. Письменник, що виводить своїх героїв на доказ, яке сильне це нове будівництво і яка світла будучина перед ним, мусить якнайчастіше обсипати свій твір офіційною фразеологією. А проте те тепло, яким надихані деякі жіночі постаті – не завсігди штучне; воно запозичене з життя, узятє із живих сердець тих жінок, які письменники бачать довкола себе при праці, серед злиднів, голоду і в хвиликах, коли неодне чоловіче серце не

має сил до дальшої боротьби. Нова жінка на Україні творить нове життя всупереч усьому матеріалістичному світоглядові, який в неї вщеплено» [264, с. 7].

У статті «Тихі героїні» головну увагу зосереджено на постаті В. Бабенко – «непримітній» учасниці національних визвольних змагань 1917–1920 рр., що при «першому натискові більшовиків ... зуміла забути про своє особисте, про себе саму й усією душею віддалася боротьбі за батьківщину. ...Вона яскравий тип, що вилонився з нашого патріотичного жіноцтва. Вона з тих, що віддавали своє життя так просто, так безпосередньо, що умирали з усмішкою на устах, з передсмертним «Слава Україні» [314, с. 5–6]. На думку С. Русової, таких героїчних жінок є доволі багато в історії українського народу.

На окрему увагу заслуговують публікації С. Русової останнього десятиліття її життя, насамперед статті «Дещо про український моральний тип. Де шукати його зразків?», «Наталка Полтавка і її правнучка» та ін. У них вона не тільки аналізувала мистецьку цінність творів жінок чи про жінок, прагнула не лише показати «героїнь», які вірно служили означеному нею ідеалові, а й створити сталий, за її словами, тип «духово розвиненої жінки, бодай з одною з тих великих прикмет, якими бувають: розум, любов, мужність...» [346].

Однією з найпопулярніших праць С. Русової є збірка «Наші визначні жінки», про яку вже згадувалося раніше. Вперше вона вийшла друком 1934 року з нагоди ювілейного Українського жіночого конгресу (1884–1934). Авторка, аналізуючи літературну творчість та громадську діяльність славетних українських жінок, часто змальовує складні життєві обставини письменниць та показує їх незламний дух. Серед постатей, які представлені на сторінках публікації, – Леся Українка, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, Уляна Кравченко, Марко Вовчок та ін. Головний задум і водночас значення цього збірника «силуетів-характеристик» відтворюють слова із передмови до нього О. Кисілевської: «Вчіться на прикладах минулого, як жити й працювати для

майбутнього» [285]. Серед них на перше місце публіцистка ставила жінок, які «високо пронесли в Україні ідею соціального і політичного визволення народних мас», і чи не самовідданіше, ніж чоловіки, «йшли на муки, на фізичні страждання» в ім'я справжнього ідеалу. У статті «Серед ідеалістів 70-х років» до таких «ідеалістів» С. Русова зараховує народоволок останньої третини ХІХ ст. – Марію Ковалевську і Людмилу Волькенштейн, які загинули на засланні в Сибіру за свої ідейні переконання [303]. До когорти жінок-героїнь ХХ століття, що віддали своє життя за краще майбутнє народу, С. Русова зараховує і галичанку Ольгу Басараб (уроджена Левицька) [346].

На глибоке переконання С. Русової, не єдиною політичною боротьбою здобувається воля народу, є ще шлях освіти, адже «народ конає в неволі, поки він темний» [346]. Особливе захоплення у просвітительки викликали жінки, які боролися за власну освіту, а здобувши її, займалися і просвітою народу. Першою вченою жінкою в Україні С. Русова вважала Олександру Єфименко, яка власними наполегливими зусиллями здобула ступінь доктора історії та працювала професором на Бестужевських курсах у Петербурзі.

Аналіз публіцистичних праць С. Русової засвідчує, що в жінках вона шанувала не тільки відданість національним ідеям та високий рівень освіченості, а й таку суто жіночу рису, як самовіддана любов до своєї родини, чоловіка, дітей. Передусім жінка – це матір, берегиня роду. Прикладом такої жінки-дружини, помічниці та соратниці свого чоловіка, лагідної матері стала для неї Людмила Драгоманова [293].

Отож можна зробити висновок, що у публікаціях С. Русова прагнула показати образи не тільки жінок-героїнь, які вірно служили і вмирили за свою Батьківщину, а й створити стійкий тип «духовно розвиненої жінки, бодай з одною з тих великих прикмет, якими бувають: розум, любов, мужність...» [347]. Аналіз публікацій дає змогу стверджувати, що порушені в них питання виходять за межі суто «жіночої» тематики. Оскільки їх писала жінка-

громадський діяч і педагог, то вони мають яскраво виражену соціальну спрямованість, містять відповідний педагогічний потенціал.

3.3. Параметри громадянського виховання в контексті формування інтегративних якостей особистості

Ефективний розвиток української демократії нерозривно пов'язаний із кореляцією параметрів громадянського суспільства, адже сучасні тенденції культурно-освітнього життя передбачають проблематику формування інтегративних якостей особистості. Для нашої країни, яка є доволі багатоетнічною державою, громадянське виховання має сприяти формуванню соборності України, її об'єднаності та цілісності, що є серцевиною української національної ідеї. На основі демократичних цінностей, що закладені в основі громадянського виховання, можливе об'єднання різних народностей і регіонів України задля розбудови й вдосконалення суверенної, демократичної держави, громадянського суспільства.

Слушними в цьому контексті є слова відомого українського письменника-публіциста І. Багряного, висловлені ним в середині ХХ століття, що не втратили актуальності і в сьогоденних реаліях життя: «Стоячи перед безперечним фактом, що між українським «сходом» і «заходом», у тім числі й між молоддю Великої України та інших українських земель, вирита глибока прірва – вирита ворогами й безмірно поглиблена своїми безвідповідальними «політиками» – та здаючи справу, що без координації дії всіх політичних і фізичних сил, а насамперед без мобілізації всієї молоді до боротьби за українську ідею, ніяке успішне завершення тої боротьби немислиме, – ми підносимо проблему, що її висуває час, про кардинальне зачачення тої прірви» [4, с. 32]. Пріоритетним напрямом громадянського виховання молоді в сучасних умовах має бути особистісне прийняття цінностей демократичного суспільства. Кризова ситуація

в Україні, пов'язана, насамперед, зі зміною пріоритетів основних цінностей, і не може бути вирішена ні примусом, ні компромісом. Активізація розвитку демократичного гуманістичного суспільства відбудеться тільки тоді, коли здійсниться відповідна переорієнтація ціннісних орієнтирів всіх його громадян [17, с. 34–35].

Вказані процеси вимагають формування громадянської культури, важливу роль мають відігравати всі ланки системи освіти загалом і громадянська освіта та виховання зокрема, адже вони не тільки підтримують, а й закладають основи демократичної ментальності, формують у громадян ідеї та поняття про права і обов'язки людини, виховують здатність до критичного мислення, уміння відстоювати свої права, інтереси, переконання, усвідомлювати свої обов'язки та виявляти толерантність до поглядів іншої людини, керуватися у вияві соціальної активності демократичними принципами.

Як освітній предмет «громадянське виховання» з'явилося в Україні ще на початку 2000-го року. Розробка першої Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності здійснювалася на виконання завдань, зазначених у Національній програмі патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, прийнятій постановою Кабінету Міністрів України в 1999 р. Відповідальність за розробку Концепції була покладена на Академію педагогічних наук, яка представила її у 2000 р. Постанова втратила чинність у 2002 році. Сучасна Концепція розвитку громадянської освіти в Україні була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року [214].

Постулати, розроблені в Концепції, є основою для формування планів розвитку громадянської освіти в Україні, містять докази актуальності питання, пояснення того, як автори визначають громадянські компетентності та громадянську освіту, бачення кінцевого результату (розвиненої громадянської

освіти) та дорожню карту розвитку громадянської освіти на найближчі роки. Згідно з Концепцією поняття громадянської освіти розуміється як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей. Громадянські компетентності разом із соціальними включені до восьми основних компетентностей для навчання протягом усього життя згідно з Рекомендаціями Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 18 грудня 2006 року.

Стратегічними напрямками громадянської освіти є правова освіта громадян, насамперед в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки, а також посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівнях.

Виховний процес має бути невід'ємною складовою освітнього процесу та орієнтуватися на духовні цінності українського народу: національна самосвідомість, ідентичність, самобутність, гідність, соборність, свобода; загальнолюдські цінності (морально-етичні): гідність, чесність, справедливість, повага до інституту сім'ї, турбота, повага до себе та інших людей; соціально-політичні: свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови та культури, патріотизм, шанобливе ставлення до навколишнього природного середовища, повага до закону, відповідальність та солідарність тощо. Метою громадянської освіти є передусім формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади.

Основні завдання, що поставлені перед громадянською освітою, полягають у формуванні громадянської (державної), національної та культурної

ідентичності; сприянні розвитку державної (української) мови, збереженні духовності та моральності українського народу; формуванні поваги до честі та гідності кожної людини, її прав та свобод, здатність їх захищати; формуванні та розвитку громадянської відповідальності за суспільно-політичні процеси та виробленні навичок демократичної участі та управління державою; формуванні та розвитку критичного мислення та медіаграмотності громадян та вмінні їх практичного застосування; впровадженні ідей інклюзії та їх соціального входження; формуванні активної життєвої позиції, здатності до громадських ініціатив та волонтерства; формуванні навичок конструктивної міжособистісної та суспільної взаємодії, яка ґрунтується на взаємоповазі, обміну досвідом і співпраці; впровадження принципів солідарності та турботи про спільне благополуччя.

Громадянські компетентності формуються на основі вказаних вище ціннісних орієнтирах, принципах верховенства права і демократії, і дають можливість кожному брати активну участь у житті суспільства, ефективно діяти та відчувати власну приналежність до країни / суспільства / громади / спільноти.

До основних громадянських компетентностей належать:

- розуміння власної громадянської ідентичності, державної приналежності, національної, етнічної та культурної ідентичностей, повага до інших культур та етносів;

- здатність плекати українські традиції та духовні цінності, володіти відповідними знаннями, вміннями та навичками, поділяти європейські цінності, спроможність реалізувати свій потенціал в умовах сучасного суспільства;

- розуміння значення національної пам'яті, особливості її розвитку, впливу на суспільно-політичні процеси;

- знання принципів демократії та здатність застосовувати їх у повсякденному житті; розуміння та сприйняття цінності прав та свобод людини, вміння відстоювати свої права та права інших;

- розуміння та сприйняття принципів рівності та недискримінації, толерантності, соціальної справедливості, доброчесності, вміння втілювати їх у власні моделі поведінки, здатність запобігати конфліктам і вирішувати їх;

- знання та розуміння державного устрою, принципів і шляхів формування державної політики у всіх сферах суспільного життя на національному, регіональному та місцевому рівнях;

- знання механізмів участі у суспільному, суспільно-політичному та державному житті та вміння їх застосовувати разом з прийняттям рішень на місцевому, регіональному і національному рівнях; відповідальне ставлення до своїх громадянських прав і обов'язків, пов'язаних з участю в суспільно-політичному житті;

- здатність формувати та аргументовано відстоювати власну позицію, поважаючи відмінні думки / позиції, якщо вони не порушують прав та гідності інших осіб;

- здатність критично аналізувати інформацію, розглядати питання з різних позицій, приймати обґрунтовані рішення;

- здатність до соціальної комунікації, солідарних дій та вміння співпрацювати, формувати групи задля вирішення проблем спільнот різного рівня, зокрема шляхом волонтерської діяльності.

Система громадянської освіти українців має охоплювати всі складники освіти, рівні і ступені освіти, стандарти освіти, заклади освіти та інші суб'єкти освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органи управління у сфері освіти, а також нормативно-правові акти, що регулюють відносини між ними [214]. Нормативно-правові основи громадянської освіти в Україні також закладені у Конституції України, Законі України «Про освіту», Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на

2016–2020 роки та Національній стратегії у сфері прав людини та інших державних документах.

Проблеми громадянського виховання завжди цікавили як зарубіжних, так і вітчизняних діячів культури та освіти. Про важливе значення громадянського виховання, його суть та основні шляхи і методи його реалізації говорили у своїх працях ще стародавні мислителі (Аристотель, Платон, Сократ). Ці ідеї знайшли подальший розвиток у дослідженнях А. Адлера, Г. Гегеля, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо, З. Фрейда. На особливому значенні формування громадянської свідомості підростаючої особистості наголошували видатні українські діячі – В. Антонович, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, Я. Чепіга та багато інших. Варто зазначити авторів сучасних досліджень концептуальних засад національного виховання, які здійснено у працях В. Андрущенка, М. Бабкіної, І. Бега, В. Болгаріної, М. Боришевського, М. Євтуха, В. Іванчука, П. Кононенка, В. Кременя, В. Кузя, О. Любара, М. Рагозіна, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської, В. Струманського, І. Тараненка, Г. Філіпчука, К. Чорної, М. Шимановського та інших. Проте незважаючи на значну кількість наукових досліджень, тема громадянського виховання завжди залишатиметься на часі.

Поняття «громадянськість», що в сучасному одинадцятитомному словнику української мови тлумачиться як «усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства» [342, с. 677], першими почали вживати античні філософи, які широко використовували поняття поліса, близького до поняття «громадянське суспільство», розглядаючи громадянське суспільство і політичну державу як взаємозалежні терміни. Словом «політика» на той час позначали всі найважливіші сфери життя суспільства та людини: родину, релігію, освіту, художню культуру, мистецтво тощо. Бути членом «політики» у той час означало бути повноправним членом

держави і, тим самим, жити та діяти відповідно до її законів, не завдавати шкоди іншим громадянам.

Сократ, а потім і Платон наголошували, що пріоритетною метою виховання має бути саме виховання громадянина. У своєму філософському трактаті «Діалоги» Платон вказував на першочерговість інтересів держави, а не особистості: «Ні спокуса, ні насильство не можуть примусити громадянина зрадити інтереси держави» [199, с. 39]. Певну увагу питанням державного устрою та виховання громадян приділяв у працях Аристотель. Виконання громадянських обов'язків він тісно пов'язував із моральністю людини та її вихованням у дитинстві. На його думку, виховання дитини потрібно здійснювати з урахуванням усіх законів держави.

Багато постулатів, висловлених давньогрецькими філософами щодо громадянського виховання, знайшли продовження в розробках філософів Нового часу. На думку Дж. Локка, поняття «громадянське суспільство» і «держава» є тотожними, взаємозамінними. Розглядаючи проблему державного устрою, філософ вказував на необхідності цілеспрямованого виховання громадянина [127, с. 14]. Надихнувшись міркуваннями Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, розвиваючи ідеї народного суверенітету та демократії, зазначав, що законну силу може мати тільки та система правління, яка ґрунтується на участі кожного громадянина у владі, на безумовному повновладді народу. Для того щоб громадянин міг виконати свій громадянський обов'язок, писав Ж.-Ж. Руссо у романі «Еміль, або про виховання», його необхідно виховувати з дитинства [331].

Значну роль у розвитку методологічних засад громадянського виховання молоді належить українським мислителям, діяльність яких припадає на період просвітницького руху в Україні. І хоча українські землі на той час перебували у складі Російської чи Австро-Угорської імперій, представники української демократичної думки (О. Духнович, М. Костомаров, П. Куліш, М. Пирогов,

Г. Сковорода, Т. Шевченко, К. Ушинський та інші) наполегливо відстоювали ідею незалежної й самостійної України. Проблема громадянського виховання розглядалась ними в контексті національної гідності, свободи, патріотизму особистості, збереження рідної мови, поваги до історії, культурних надбань, традицій та звичаїв українського народу і непереборного прагнення власної державності.

У розвитку ідей щодо громадянського суспільства неабияку роль відіграє постать Т. Шевченка. Незважаючи на те, що він не залишив наукових чи публіцистичних праць з проблем навчання та виховання, його поетичні твори є свідченням глибокого знання психології українського народу, побуту, вірувань, звичаїв, народного мистецтва, фольклору, виховних традицій тобто, всього того, що становить основний зміст громадянського виховання. Чільне місце у розвитку теорії і практики громадянського виховання посідають праці К. Ушинського, який стверджував, «... як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до Батьківщини, і ця любов дає вихованню вірний ключ від серця людини і могутню опору для боротьби з його поганими природними особливостями» [367, с. 89].

На початку ХХ століття громадянське виховання молоді формулювалося в контексті потреб суспільного розвитку. Перед педагогічною спільнотою (адже основне навантаження лягало саме на педагогів) гостро постало питання громадянського формування особистості в аспекті реформування освітньо-виховної політики. Акцент робився на формулюванні мети і завдань громадянського виховання з урахуванням усіх суспільних перетворень, що відбувалися в країні. Нові соціально-економічні умови вимагали як демократизації суспільства загалом, так і демократизації школи зокрема, а найширшу демократизацію освіти покликане зробити національне виховання.

Фундатором концепції національного виховання, національної школи та національного дошкільного закладу по праву може вважатися С. Русова. У

творчій спадщині видатного українського педагога розроблені основні положення оригінальної концепції, які можна вважати фундаментом для розбудови освіти громадянського суспільства в Україні. Питання громадянського виховання порушувалося у працях: «Воспитательные идеи Г. С. Сковороды», «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии», «Биография Дж. Гарibaldi, освободителя Италии», «Современные школьные нужды на Украине», «К национализации школы у вотяков, якутов и татар», «Национализация школы у разных народностей России», «Первые шаги к национализации народного просвещения в Украине», «Проект новой свободной школы для Украины», «О национальной украинской школе прежде и теперь», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Дитячий сад на національній ґрунті», «Просвітній рух на Вкраїні в 60-х роках», «Націоналізація дошкільного виховання», «Нова школа соціального виховання», «Дошкільне виховання», «Ідейні підвалини школи», «Дидактика» та ін. Майже в кожній праці С. Русової, присвяченій проблемам освіти чи виховання підростаючого покоління, акцентувалося питання громадянського виховання. Одним із провідних завдань у національній концепції виховання просвітителька вважала виховання громадянина, що не втратило актуальності і в наш час.

Важливість громадянського виховання вона пов'язувала з думкою, що школа й виховання мають функціонувати в повній відповідності з особливостями й потребами своєї країни, нації.

Методологічною основою педагогічних поглядів С. Русової була вимога «націоналізації» усього процесу виховання та навчання. Автор пояснювала це тим, що кожна дитина належить до певного народу, нації, характеризується певними соціально-етнографічними ознаками і психічними рисами, саме тому справу виховання «бажано поставити якнайближче до природних нахилів дитини і до вимог життя, в якому дитина перебуває, в зв'язку з світоглядом того народу, з психологією тієї нації, з яких походить дитина» [241, с. 43].

Обстоюючи питання національного виховання, педагог виступає за створення української нової школи, завдання якої полягає у вихованні нової людини, якій притаманні були б демократичність і гуманістичність світогляду, непідробний патріотизм, високий рівень національної свідомості, громадянські якості, толерантне ставлення до всіх людей.

С. Русова була переконана, що саме школа відіграє важливу роль у підготовці свідомих членів суспільства, сприяє формуванню національної свідомості та громадянської позиції. «З перших виявів культурних досягнень народів школа стає не лише головним засобом для поширення народної освіти, а й тим осередком, де зароджується, виховується та найкраще зміцнюється народна свідомість, де кладеться основа державного об'єднання всіх мешканців однієї території й де будується їх національна свідомість» [240, с. 105]. Той народ, на думку С. Русової, який не має своєї рідної школи, приречений на пригноблене, безславне існування, повний культурний занепад та потерпає від економічних злиднів. «На яким же ґрунті заснується наша майбутня українська школа, якими принципами вона має керуватися? Мусить вона... вбирати в себе поступові погляди закордонних реформаторів, але одночасно будувати свою нову форму на національному ґрунті, відповідаючи на перші потреби краю, на національні вимоги люду» [268, с. 38]. Основний акцент ставився просвітительською саме на тому, що будь-яка школа, для якого б народу вона не відкривалася, має формуватися на національних особливостях цього народу.

У системі національного виховання та навчання особливе місце має відводитися вихованню мовою, адже «мова є дзеркалом народного духу, психології кожного народу: це й надає їй великого значення» [287, с. 63]. Спираючись на наукову спадщину О. Потебні, відомого українського мовознавця та члена-кореспондента Петербурзької академії наук, С. Русова розглядає рідне слово, мову як джерело неповторного, національного світобачення, як систему, у якій фіксуються особливості сприймання і

відображення дійсності. «Рідна мова, – твердить С. Русова, – це є перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, який скидає з себе ланцюги, скидає кригу байдужості, якою було вкрите його серце за часів утисків і пригноблення його вільної думки, його національної свідомості. Тільки рідна школа, з рідною мовою у навчанні може формувати правильну громадянську свідомість, почуття своєї людської гідності. Раби утворювалися в тій чужій школі, яка до сього часу панувала у нас в Україні, раби-учні, які в стінах школи мали зрікатися усього рідного, нехтувати усім тим, що вони поважали в рідній хаті, забувати материнську мову і ставати перевертнями, зрікатися рідного краю, рідного люду.

Рабами ставали в тій школі учителі, раби формули, чужої, нав'язаної їм мови, якої вони і самі добре не знали, раби екзамена ...а не навчання, раби інспектора, волосного писаря, урядника...» [282, с. 6–7].

У 1906 році С. Русова видає «Український буквар», в основу якого покладено розробки О. Потебні. Це був досить сміливий крок у становленні національної самосвідомості у громадському вихованні учнів початкових класів. Фундаментом національної школи, як зазначалося, мають бути викладання рідною мовою, введення до навчальних програм тих наук, які б сприяли розвитку громадянської свідомості, а саме: української мови та літератури, історії й географії рідного краю, природознавства, народного мистецтва – музики, співів, орнаменту. Якщо для С. Русової мова – це увесь народ, то українська література є тією лабораторією, в якій провадиться переробка елементів загальнолюдської культури відповідно до моральних потреб народу, в неї «вселюдські елементи» зливаються з початками рідної культури.

Щодо народного мистецтва, то особливого значення у процесі навчання й виховання набуває музика, адже вона «проймає душу тонкими відтінками почуття», і краще будь-якого слова виявляє різноманітні почуття людського

серця. Також музика є найбільш демократичною формою мистецтва, яка захоплює народ і завжди йде у супроводі величних подій історичного життя, в супроводі розвитку релігійних ідеалів [243]. З приводу історії і географії рідного краю, то, на думку педагога, тільки навчившись любити і свідомо ставитися до свого народу, до свого рідного краю, діти навчаться шанувати й інших людей, що живуть поруч з нами, формувати з ними дружні стосунки [241, с. 296].

Громадянське суспільство має бути побудоване на взаємній підтримці, взаємодопомозі, співпраці між його членами. Без спільності людей суспільство є неможливим, а отже, формування колективізму у дітей є важливим чинником розвитку громадянського суспільства. Колективізм є властивістю особистості, що відображає рівень соціального й духовно-морального розвитку людини і виявляється в особистій відповідальності за колектив, постійних діях на користь колективу. Переймається С. Русова і питаннями взаємодії індивіда і суспільства, переконливо доводячи, що в результаті цих взаємодій і відбувається розвиток особистості. «Людина не росте ізольовано і не росте просто обік одна з другою, але росте в купі з людьми під різноманітними впливами, постійно реагуючи на них. Усякий контакт з суспільством є поширення свого «я», усе, чому ми навчаємось від других, то й є та спільність, на ґрунті якої виховується розум і воля. І тут утворюється не однобоке сприймання чужого, а обмін – хто бере, той і дає; навчаючи, ми самі даємо, виховуючи, ми й самі виховуємось» [241, с. 49].

Значне місце у системі виховання відводиться формуванню вольових якостей особистості. Як зазначає С. Русова, «виховання ґрунтується на психології дитини, вимагає більш за все розвитку волі, розвитку активності й самодіяльності. Громадянство й держава також вимагають від людини більш за все твердої волі та самостійної діяльності» [262, с. 11].

Педагог виступає за органічне поєднання в особистості рис загальнолюдського та національного. Головне завдання кожного педагога –

сформувати з учня «вільну людину, готову до реалізації гуманного ідеалу, що панує в громадянстві» [241]. Основними рисами характеру авторка визначає патріотизм, доброту, людяність, вимогливість, правдивість. І саме сучасне виховання покликане «розвинути в дітях добродійність, однаково потрібні й для дитини, як майбутнього громадянина, і для самого громадянства, як окремої національної спільності» [287, с. 6]. С. Русова радить розвивати в дітях працелюбство, сумлінність, відповідальність, охайність, скромність, гордість і доброзичливе ставлення до інших людей. Такі якості мають вагоме значення в людському спілкуванні, дають змогу людині досягнути найвищі моральні блага

Готовність дитини до праці відіграє одну з найголовніших ролей у становленні і формуванні повноцінної особистості, якої потребує сучасне суспільство. «Вільна творча праця – це триумф життя. Жити – значить працювати. Громадське життя, добробут рідного краю потребують активних і працездатних людей із творчою ініціативою. Праця має перебороти в дитині шкідливий елемент пасивності. Виховання через працю є вихованням волі й активної творчості» [312].

Отже, головна мета виховання за С. Русовою – виховати передусім справжнього громадянина, патріота своєї країни, підготувати його до активної участі у соціально-політичному та культурному житті, дати широкий, вільний розвиток усім його духовним силам та здібностям. Якщо ми потребуємо справжньої демократії, то маємо для неї виховувати молодь. І не тільки для того, щоб підтримувати в країні соціальну єдність та порядок, а й для того, щоб ця молодь, у майбутньому, могла утворити новий, кращий гуманний світ. Варто розвивати в кожній дитині самосвідомість, саморозуміння, самооцінку, адже це значно полегшить дитині прилаштуватися до того чи того соціального колективу. Потрібно виховати в дитині бажання бути завжди «чесною з собою», шукати найкращих зразків для наслідування і з цим зразком органічно з'єднуватися.

Почуття симпатії та справедливості мають бути поширені й охоплювати не тільки найближчі до дитини кола, а й ширші – націю, людство, весь живий світ, до якого маємо ставитися з любов'ю і шаною. Симпатія, мужність, правдивість і працездатність, освітлені високо розвиненою інтелектуальністю і науковими знаннями, – це той індивідуальний тип, якого потребує сучасне демократичне суспільство [266]. Праці С. Русової – наша культурна спадщина й водночас ті джерела, де ми шукаємо й знаходимо відповіді на численні запитання, що постають перед нами сьогодні. Та які б науково-методичні положення освіти й виховання не розробляла С. Русова, вона завжди думала про формування національно свідомого громадянина своєї держави.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі «Конструктивні модуси формування національно-свідомого громадянина засобами публіцистики С. Русової» досліджено питання кореляції категорії «родина» в контексті особистісного розвитку, засадничі елементи продукування «жіночого питання», параметри громадянського виховання в контексті формування інтегративних якостей особистості.

Вагомим внеском у розробці проблеми стосунків батьків і дітей є праці С. Русової, яка надавала виняткового значення вихованню в сім'ї, і особливо, ролі матері – природної виховательки дітей. Педагог наголошувала, що сім'я має свідомо перетворитися на кооператив, у якому в батька, матері, дітей є свій обов'язок, своя праця і своя воля, але всі об'єднані спільним шуканням добра і правди. Вона глибоко переконана: відродження нації починається з виховання дитини в сім'ї і наполягала, щоб виховання розпочиналося з народження дитини засобами колискової, забавлянок, народних казок, ігор, пісень, лічилок, загадок тощо; має здійснюватися прилучення дітей до національної культури та етнізація особистості. Педагог стверджувала: «Нація народжується коло дитячої

колиски, лише на рідному ґрунті, серед рідного слова, пісні здатна вирости національно свідома дитина». Найкращим керманичем мусить бути мати дитини, яка інший раз і без наукової підготовки, одним інстинктом вміє читати в дитячій душі й добре розуміти її. Головним у педагогічній і науковій діяльності С. Русової є твердження, що «родинне виховання найкраще, бо в його основі лежить ласка матері».

Одним із дієвих засобів національного виховання, на думку С. Русової, є рідне слово, адже через слово дитина сприймає духовні цінності народу, його світобачення, здійснюється її художньо-образне мислення, засвоюються мораль, історичний досвід народу тощо.

Окресливши беззаперечну роль матері у родинному вихованні дітей, С. Русова наголошує, що це не єдине призначення жінки у суспільстві. У публікаціях автор розглядала різноманітні аспекти національного й морального відродження українського жіноцтва, обґрунтовуючи його дидактично-виховну роль у суспільстві та в сім'ї, і на цій основі репрезентувала ідеал жінки-українки нової доби. Ці твори написані про жінок і адресовані насамперед жіноцтву. Проте аналіз публікацій дає змогу стверджувати, що порушені в них питання виходять за межі «жіночої» тематики, оскільки їх писала жінка – громадський діяч і педагог, то вони мають яскраво виражену соціальну спрямованість, містять відповідний педагогічний потенціал. Лейтмотивом праць вказаної тематики можуть бути слова: «На нас жінках лежить обов'язок зміцнити в усіх поколіннях пошану до ідеалу та закликати до служіння йому». На переконання С. Русової, тим ідеалом, якому сміливо й безкомпромісно має служити жінка-українка, постає незалежна Українська держава.

Створений С. Русовою моральний тип жінки-українки, окреслені його риси та шляхи формування, визначені завдання щодо участі жіноцтва у вирішенні національно-суспільних, а особливо освітньо-виховних проблем, – це, з одного боку, взірець для наслідування. Водночас, це своєрідна програма

діяльності жінок сучасної незалежної України, нехай дещо схематична, викладена в популярній формі, але цінна тим, що її створила жінка «з високою поетичною прекрасною душею і незломною волею ... яка не знала компромісів там, де була поганьблена честь Народу ... яка всі сили свої і своє щастя віддавала на виховання нового, активного, вільного духом покоління, свідомо відданого своїй Нації, своїй Батьківщині».

Серцевиною національного виховання в новій українській школі і водночас його метою у вузькому значенні С. Русова вважала формування національно-патріотичної свідомості, що передбачає етнічне, національно-політичне, державно-патріотичне самоусвідомлення особистості. Нова школа має дати дітям національне виховання, метою якого в широкому значенні виступає «відбудова Батьківщини», відродження й утвердження незалежної України. Цей національний виховний ідеал, на переконання педагога, не конфліктує з ідеалами культури й гуманності, тобто має загальнолюдський характер. Саме така школа, за висновком педагога, – не лише головний засіб для поглиблення знань, а й важливий чинник соціально-економічної і культурно-освітньої самореалізації народу, формування свідомого громадянина, джерело вільного розвитку дитини, виявлення її самостійних творчих сил.

ВИСНОВКИ

Активізація інтересу до наукової обсервації публіцистичної спадщини С. Русової зумовлена зміною соціально-економічної парадигми, духовної сфери і суспільної свідомості. Сьогодні українська культура опирається зовнішній ідеологічній експансії; дається взнаки внутрішній саботаж і спроби ревізії моральних критеріїв – насамперед патріотизму. Дослідження публіцистики С. Русової, однієї із яскравих постатей нашої минувшини, у системі національних маркерів, аналіз концептуальних парадигм та виявлення конструктивних модусів формування національно-свідомого громадянина в контексті її громадсько-політичної, культурно-освітницької діяльності дає можливість усвідомлення національної ідентичності, спадковості боротьби за національні ідеали.

Окреслення та актуалізація проблеми вивчення та системного аналізу характерних особливостей творчої спадщини С. Русової можливе лише за умов врахування низки об'єктивних і суб'єктивних чинників: специфіки соціально-економічних умов, в яких жила і творила громадська та культурно-освітня діячка; можливості її реалізації як публіциста залежно від своєрідних особливостей і стилю кожного друкованого видання; врахування обставин особистого життя, творчої допомоги і наукової консультації друзів і старших колег тощо. Завдяки комплексному аналізу цих та інших чинників, залученню методів журналістикознавчого, літературознавчого, історичного дослідження зроблено висновки щодо публіцистичної спадщини С. Русової. Русовознавство відтепер можна характеризувати як теоретичний розділ і емпіричне джерело журналістикознавства та історії журналістики. Інтерпретація та екстраполяція на сьогодення оригінальних методів і прийомів публіцистичного стилю С. Русової допомагає практичному освоєнню головних засад науки про історію журналістики, оскільки немає нічого більш практичного за теорію.

У висновках синтезовані основні положення та результати дослідження:

1. Аналіз широкого кола публікацій, об'єктом яких є життєпис С. Русової та її творча спадщина, дав змогу з'ясувати, що публіцистична діяльність просвітительки ще не була предметом спеціального комплексного дослідження. Якщо життєвий шлях і науковий та творчий доробок С. Русової, особливо в педагогіці, досліджені досить вичерпно, то її діяльність, пов'язана з друкованим словом, засобами масової комунікації, досліджені лише фрагментарно.

У роботі проаналізовано основні наукові, науково-популярні праці, присвячені діяльності С. Русової. Це, зокрема, наукові розвідки О. Джус, Л. Гонюкової, І. Зайченка, О. Фролової, О. Пеньковець, О. Проскури та ін. Окремі аспекти наукової спадщини С. Русової відображено у працях Г. Дацюк, Т. Ківшар, А. Королькової, М. Мельничук, З. Нагачевської, С. Наріжного, О. Пшеврацької, О. Таран та ін. У працях Л. Гонюкової та О. Мельник досліджено теоретичну спадщину С. Русової в царині педагогічних новацій та запропоновано ґрунтовну історіографію питання.

Встановлено, що певну групу досліджень охоплюють статті, присвячені окремим періодам життя і діяльності видатного педагога на Чернігівщині, Слобожанщині, Полтавщині. У цьому контексті вказані публікації Г. Груць, О. Джус, І. Зайченка, Є. Коваленко, В. Пащенко та ін. З метою поглибленого вивчення емпіричного матеріалу в науковому дослідженні було використано публікації науковців і літераторів, що свого часу також цікавилися особливостями функціонування української періодики початку ХХ ст., зокрема праці таких науковців як: О. Богуславський, Ю. Бідзіля, А. Волобуєва, А. Животко, І. Зайченко, І. Крупський, О. Мукомела, Н. Остапенко, О. Сидоренко, Н. Сидоренко, Л. Сніцарчук та ін.

Напрацюванню загальної методології, окремих методик вивчення публіцистичної спадщини С. Русової сприяли наукові праці відомих українських дослідників у галузі журналістикознавства та соціальних

комунікацій, зокрема К. Горської, М. Женченко, В. Іванова, Н. Костенко, В. Корнєєва, Т. Крайнікової, Л. Пономаренко, В. Різуна, О. Ромаха, Т. Скотникової, М. Хилька, О. Холода, О. Чекмишева та ін.

Методологічна основа дослідження визначається підходом, який спирається на принципи об'єктивності і цілісності, а також комплекс загальноісторичних, філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що дало змогу забезпечити обґрунтованість і достовірність наукових результатів. Основним методом дослідження виступає порівняльно-історичний, за допомогою якого здійснено аналіз друкованих текстів С. Русової, присвячених проблемі національно-патріотичної домінанти у публіцистичних творах. Біографічний метод допоміг у з'ясуванні життєвих фактів, що впливали на формування націєтворчого дискурсу публіцистки; метод аналізу офіційних документів використано щодо паралелі між концепцією національно-патріотичного виховання й навчання С. Русової та сучасної законодавчої бази у галузі освіти та виховання. Герменевтичний метод сприяв продукуванню сутності задуму, уподобань і прагнень авторки у процесі публіцистичної роботи.

За допомогою бібліографічно-описового методу зібрано джерельну базу дослідження та укладено бібліографічний покажчик «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями», що містить 357 назв публікацій у 65 часописах. Покажчик розроблено за матеріалами біобібліографічного покажчика «Софія Русова – вчитель, державний діяч, педагог», укладеного фахівцями ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського у 2010 р., бібліографією публікацій С. Русової, вміщеною в науково-методичному посібнику О. Джус «Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940)» та власними бібліографічними джерелами, зібраними у процесі роботи. Аналіз історико-бібліографічних досліджень «Українська преса в Україні та у світі ХІХ–ХХ ст.» у чотирьох томах, «Українські часописи Львова» в трьох томах М. Романюка та

М. Галушко, багатотомної «Історія української журналістики в іменах» та «Періодичні видання Києва (1835–1917)» у трьох томах сприяли процесу творення характерних ознак періодичних видань, де друкувалася публіцистика. Періодичні видання у покажчику розташовані в алфавітному порядку. Хронологічні межі – з 1888 р., тобто з часу виходу першої статті, до 1938 р., коли вийшла друком остання прижиттєва публікація С. Русової. Бібліографічний показник «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями» подано у додатку В.

Проблемно-тематичний метод використано для упорядкування публіцистики С. Русової за певними жанрово-тематичними напрямками. Метод моніторингу використано при кількісних розрахунках публікаційної активності авторки. Всі кількісні розрахунки знайшли своє відображення у графіках та діаграмах, поданих у додатках до наукового дослідження.

Використано соціальнокомунікаційний та міждисциплінарний підходи, адже досліджувати публіцистичну спадщину видатної діячки неможливо без використання наукової та науково-популярної літератури з суміжних галузей знань (педагогіка, філософія, політологія, психологія).

2. З'ясовано, що більшість запропонованих науковцями різних підходів і позицій до вивчення творчої спадщини культурно-освітньої діячки не є доцільними у вивчення публіцистики. А отже, в процесі аналізу фактів життя і творчості С. Русової, зокрема її публіцистичної активності в українській, російській і зарубіжній пресі, були конкретизовані хронологічні межі кожного періоду відповідно до теми та об'єкта дослідження.

Відлік періодизації публіцистичної діяльності С. Русової почався з першого виступу в пресі, тобто з 1888 р., коли в журналі «Киевская старина» був опублікований історичний нарис «Село Ивановка: (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новоросии)»; граничною межею цього періоду став 1905 р., коли в Російській імперії, до складу якої входила

Наддніпрянська Україна, відбулась демократична революція, що вплинула на розвиток духовно-політичних і культурно-освітніх засад, появу української національної преси.

Другий період – 1906–1916 рр., коли С. Русова намагалася втілити свої педагогічні ідеї в життя, брала участь у різних громадських організаціях і товариствах, вчительських спілках і з'їздах; друкувалася на сторінках не тільки російської, а й української преси. Важливу роль у зростанні публікаційної активності авторки відіграв журнал «Світло» – єдиний до 1917 року педагогічно-освітнянський місячник Наддніпрянської України, що виходив у Києві з 1910 по 1914 рік. За твердженнями дослідників творчої спадщини С. Русової, на шпальтах журналу вийшло понад 100 її публікацій (О. Джус, І. Зайченко, О. Проскура та ін.). Водночас публіцистка приділяла значну увагу літературно-художній критиці, виступала як історик літератури. Цей період, що завершується 1916 роком, сповнений свідомою підготовкою до буремних подій революції та громадянських конфліктів.

Третій період – 1917–1921 рр. збігається з важливими історичними подіями в житті України, що позначені революційними подіями, національним пробудженням українського народу. С. Русова стала державною діячкою як член Української Центральної Ради, голова Всеукраїнської учительської спілки, увійшла до складу Міністерства освіти УНР й очолила два відділи: позашкільної освіти та дошкільного виховання. Публікаційна діяльність переважно була зосереджена на сторінках часопису «Вільна українська школа» – журналу Всеукраїнської учительської спілки, що висвітлював педагогічну проблематику та організацію шкільництва в Україні. Журнал виходив у Києві з 1917 по 1919 роки, поки не був заборонений більшовицькою владою.

Найбільш плідним у публіцистичній праці С. Русової виявився період еміграції до Чехо-Словацької Республіки (1921–1938), куди вона змушена була

емігрувати після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Її публікації найчастіше з'являлись на сторінках західноукраїнських часописів («Жінка», «Життя і знання», «Жіноча доля», «Нова хата», «Рідна школа», «Шлях виховання й навчання»), а також періодичних видань Чехо-Словаччини («Нова Україна», «Суспільство», «Українська кореспонденція»), Франції («Тризуб»), Польщі («Українська трибуна», «Трибуна України»), США («Жіночий голос», «Жіночий світ»). Завершити період пропонується 1938 роком, коли вийшла її остання прижиттєва публікація «Чи потрібна жінкам освіта?». Вищезазначену періодизацію вважаємо досить умовною, адже вимагають додаткових уточнень дати публікаційних матеріалів.

3. Детальний розгляд специфіки публіцистичних виступів С. Русової у пресі дав можливість зробити кількісні підрахунки, щоб сформулювати висновки про публікаційну діяльність авторки. Кількісний аналіз здійснено за бібліографічним показником «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями» відповідно до означеного періоду. З'ясовано, що впродовж 1888–1905 рр. С. Русова надрукувала 50 різножанрових матеріалів, у 1906–1916 рр. – 165, у 1917–1921 рр. – 57, на еміграційний період припадає 193 публікації. За весь час вийшло в світ 465 праць С. Русової, зокрема 85 – це окремі видання, 380 виступів з'явилися на сторінках преси. До кількісних підрахунків зараховано окремі праці авторки, що надруковані не у періодичних виданнях, а випущені за підтримки різних товариств грамотності та приватних видавництв. Доцільність запропонованої вибірки пояснюється тим, що такі публікації за формою радше нагадують нариси на гострі суспільно-важливі теми чи у них закладені певні просвітницькі настанови публіцистки. Графічне зображення публікаційної активності авторки подано в додатку Ж.

Визначено частотність публікацій С. Русової у періодичних виданнях кінця XIX – початку XX століття, зокрема в українській, російській та закордонній пресі. Найбільше матеріалів надруковано в часописах «Світло»

(Київ) – 80, «Русская школа» (Санкт-Петербург) – 27, «Жіноча доля» (Коломия) – 24, «Шлях виховання й навчання» (Львів) – 24, «Вільна українська школа» (Київ) – 20, «Нова Україна» (Прага) – 16, «Жінка» (Львів) – 15, «Украинская жизнь» (Москва) – 10, «Літературно-науковий вісник» (Львів-Київ) – 9, «Вестник воспитания» (Москва) – 8, «Южные записки» (Одеса) – 8. Вибір періодичних видань залежав від кількох чинників: місця перебування публіцистки в певні періоди життя, спрямування видання, суспільно-політичних подій у країні. Графічне зображення частотності публікацій С. Русової подано в додатку 3.

4. Проаналізовано основні віхи публіцистичної діяльності С. Русової через становлення і розвиток національно-патріотичної домінанти в її публікаціях, що найвиразніше виявлялась у висловленні авторкою ідейно-теоретичних поглядів, спрямованих на формування національної ідентичності українців, просвітницьку діяльність інтелігенції, розвиток освіти, національної літератури, мови, громадянських прав і свобод українців. Національно-патріотична складова присутня у всіх творах С. Русової незалежно від їх жанрового втілення чи тематичного спрямування. Із 357 назв публікацій, зафіксованих у бібліографічному покажчику «Публіцистична спадщина С. Русової за періодичними виданнями», 127 використовують словосполучення національностямованого звучання – *«національна школа», «націоналізація школи», «народна освіта», «вільна школа для України», «українська література», «малоросійська література», «українські дитячі книжки», «українські видання», «дослідження з українознавства», «книги українською мовою», «народна мова в народній школі», «заперечення двомовності», «національне мистецтво», «український театр», «наше відродження», «наша справа», «народний учитель», «народні бібліотеки», «український політичний клуб», «українські національні партії», «українська спілка», «українське жіноцтво», «союз українок», «український моральний тип», «національне питання», «на національнім ґрунті»,*

«українське громадянство» тощо. Ця домінанта була або яскраво вираженою й акцентованою в тексті публікацій (переважно наприкінці життєвого шляху авторки), або ж ледь помітною і завуальованою (як це простежується на початках творчої діяльності культурно-освітньої діячки).

5. Систематизовано публіцистичну спадщину С. Русової за жанрово-тематичним принципом: літературно-критичні огляди, рецензії, замітки («Гарас Григорьевич Шевченко: украинский народный поэт (Его жизнь и произведения)»), «М. П. Драгоманов, його життя і твори», «Украинская литература 1862–1900 гг.», «Народник в українській літературі: [І. Котляревський]», «Современная провансальская литература», «Старое и новое в современной малорусской литературе», «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии»); мистецтвознавчі статті («К двадцатипятилетию украинского театра (посвящается глубокоуважаемой М. К. Заньковецкой)»), «Спомини про перший театральний гурток у Києві», «Рылеев, певец и мученик свободы», «Микола Лисенко: [промова на концерті, присвяч. пам'яті М. В. Лисенка]»); проблемні та аналітичні статті, звіти на педагогічну тематику, що становлять найбільший пласт творчого доробку С. Русової («Хроника национальной школы», «Позашкільна освіта», «Влияние окружающей среды в деле воспитания», «Дитячий сад на національнім ґрунті», «До сучасного становища народного вчителя», «Думки М. Драгоманова про освіту», «Ідейні підвалини школи», «Лесгафт і його педагогічні ідеї», «Нова школа»); біографічні, історичні та подорожні нариси («Виховник Г. С. Сковорода: біогр. нарис», «Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии», «В стране вольного крестьянства (о Норвегии)», «Швейцария – свободная республика», «Как болгары добыли себе свободу»); праці, написані для жінок і про жінок – статті, характеристики-силуети, замальовки, есе («Жіночі постаті в совітський літературі», «Тихі героїні», «Сучасна українка»,

«Дещо про український моральний тип: Де шукати його зразків?», «Чи потрібна жінкам освіта?») (додаток Д).

6. Охарактеризовано публікації С. Русової за виховним спрямуванням. Це праці, в яких розкривалися питання родинного виховання та його впливу на формування національно-патріотичної свідомості підростаючого покоління, адже, на переконання С. Русової, «нація народжується біля дитячої колиски, тільки на рідному ґрунті...».

Відзначивши беззаперечний вплив матері в родинному вихованні дитини як «природної виховательки своїх дітей», С. Русова наголошувала і на потребі національного та морального відродження українського жіноцтва. У багатьох публікаціях вона намагалася з'ясувати суть суспільного призначення жінки, її роль у державотворенні, її соціальне становище й основне покликання.

Особливу увагу в своїх публікаціях С. Русова звертала на громадянське виховання як найголовніший чинник у формуванні української державності. На думку авторки, успішній реалізації громадянського виховання сприяють такі орієнтири і засоби, як толерантне ставлення до інших народів, любов до рідного краю, знання власної історії, народних звичаїв, традицій, українськомовне середовище (від родини, дошкільного закладу, школи та вишів), а також моральне та духовне збагачення особистості.

Майбутні дослідження з русовознавства покликані корелювати і систематизувати новації, запропоновані С. Русовою в контексті суспільно-політичної парадигми, а також творчо екстраполювати досягнення в науку про соціальні комунікації і сучасну видавничу, журналістську практику. Розвиваючи русовознавство, фахівці з історії журналістики мають змогу розширити уявлення сучасного читача про здобутки видатних громадсько-політичних діячів, використавши постать С. Русової як класичний взірець полум'яної публіцистки і патріота. Актуальним видається спеціальне дослідження, в якому проаналізовані фахівцями з теорії науки про соціальні

комунікації та історії журналістики «Мемуари» та «Щоденник» С. Русової. Йдеться про комплексний аналіз творів С. Русової крізь призму історичної науки, філософії, соціальної психології з масштабними висновками і широкими узагальненнями.

Теоретичні положення дисертації доцільно використати в дослідженнях, що стосуються діяльності освітньо-педагогічних медіа в Україні як в історичному, так і в сучасному аспектах; поглибленого вивчення публіцистичної спадщини С. Русової. Практичне значення роботи полягає в тому, що вона може бути розділом посібника з «Історії української публіцистики», частиною книги, що досліджуватиме першоджерела у журналістикознавстві. Результати дослідження варто залучити у практику діяльності сучасної освітньо-педагогічної преси в Україні, а також в освітній процес при викладанні курсів «Історія української журналістики», «Основи журналістики», «Сучасна публіцистика», підготовки спецкурсу «Освітня педагогічна публіцистика в Україні».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бауман Ю. Міфологія в суспільній свідомості України (аналіз української преси). *Історична міфологія в сучасній українській культурі* : матеріали досліджень. Київ, 1998. С. 5–67.
2. Біловол Ю. Мотиви державотворення в письменницькій публіцистиці кін. ХХ – поч. ХХІ ст.: еволюція, поетика, прагматика : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунік. : 27.00.04. Запоріжжя, 2010. 24 с.
3. Бідзіля Ю. Преса Закарпаття ХІХ–ХХ століть: посіб. для журналістів. Ужгород: Ліра, 2001. 80 с.
4. Багрянний І. Публіцистика : доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. Київ : Смолоскип, 1996. 854 с.
5. Богуславський О. Преса міжвоєнної Української еміграції у боротьбі за незалежність України: моногр. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 452 с.
6. Богуш А. Біологічне та соціальне у поглядах С. Русової на виховання. *Дошкільне виховання*. 1996. № 9. С. 8–10.
7. Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90 роках ХІХ ст. Київ : Наук. думка, 1980. 155 с.
8. Борисов В. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 76–82.
9. Бурма І. Джерела освітньої роботи з дітьми дошкільного віку в педагогічній системі М. Монтесорі та С. Русової. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2000. Вип. 7. С. 63–70.
10. Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням : очерк из малорос. поэзии А. Боровиковского. СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1879. 64 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=315> (дата звернення: 25.11.2020).
11. Вагилевич І. Передговор к народним руським пісням. *Твори*. Київ, 1982. С. 186–187.

12. Вартанов Г. Засоби масової інформації : короткий словник термінів і понять / за ред. проф. А. Чічановського. Київ : Грамота, 2005. 64 с.
13. Василенко М. Динаміка розвитку інформаційних та аналітичних жанрів в українській пресі : моногр. Київ, 2006. 236 с.
14. Василик Л. Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності: моногр. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. 416 с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Бусел. Ірпінь : Перун, 2004. 1440 с.
16. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. Вип. V. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 187 с.
17. Вітвіцька С. Педагогічний аспект проблеми цінностей та ціннісних орієнтацій молоді. *Теорія і практика формування громадянських цінностей старшокласників* : зб. наук.-метод. праць / за ред. Л. Корінної. Житомир : ЖДЦНТЕІ, 2004. С. 34–35.
18. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.) історико-бібліограф. дослідження / наук. ред.-консульт. М. М. Романюк. Львів, 2002. 480 с.
19. Владимиров В. Історія української журналістики (1917–1991): навч. посіб. Київ: МАУП, 2007. 174 с.
20. Волобуєва А., Сидоренко Н., Сидоренко О., Школьна О. Періодичні видання Києва (1835–1917): покажчик: у 3 т. Київ: Темпора, 2011. Т. 1–4.
21. Волобуєва А., Сидоренко Н. Формування преси Києва (1835–1918): [наук. вид.]. Київ: Темпора, 2011. 208 с.
22. Галич В. Дефиниція поняття «писательская публіцистика». *Журналістыка – 2008 : стан, праблемы, перспектывы* : матэрыялы 10-й міжнар. навук.-практ. канф. Мінск : БДУ, 2008. Вип. 10. С. 69–71.

23. Галич В. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності: моногр. Київ : Наук. думка, 2004. 816 с.
24. Гармаш М. Роздуми про українську освіту. *Українознавство*. 2006. № 4. С. 195–197.
25. Гевків Г. Публіцистика і поезія : вивчення підстав взаємодії. *Вісник Львівського ун-ту. Сер. Журналістика*. 2009. Вип. 32. С. 95–105.
25. Георгієвська В. Преса політичних партій України (кінець XIX – початок XX ст.): від витоків до сьогодення: моногр. Київ: Талком, 2018. 270 с.
27. Генік С. 150 видатних українок. Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2003. 236 с.
28. Гнатенко П. Український національний характер. Київ : ДОК-К., 1997. 116 с.
29. Головацький Я. Руські народні пісні. *Твори*. Київ. 1982. С. 294.
30. Гонюкова Л. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870-ті рр. – 1940 р.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 14 с.
31. Гонюкова Л. Софія Русова і український жіночий рух. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 46–49. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2000_7_12 (дата звернення : 25.11.2020).
32. Гонюкова Л. Спогади Софії Русової (1937 р.). *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 133–148.
33. Гордієнко М. Мовно-культурні та політичні чинники виховання патріотичної особистості в умовах кризи національної свідомості. *Українознавство*. 2006. № 4. С. 265–271.
34. Городенко Л. Політична культура: до визначення понять. *Українське журналістикознавство*. 2014. Вип. 15. С. 19–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzhz_2014_15_6 (дата звернення: 25.11.2020).

35. Горський В. Історія української філософії. Київ : Наук. думка, 1996. 286 с.
36. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ : Генеза, 1995. 608 с.
37. Гриценко О., Кривошея Г., Шкляр В. Основи теорії журналістської діяльності. Київ, 2000. 203 с.
38. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х років ХХ століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції) : автореф. дис. ... канд. філол. Наук : 10.01.08. Київ, 2004. 20 с.
39. Грінченко Б. [Б. Г.] Рецензія на: Русова С. Божа іскра: Оповідання про Рафаеля. *Літературно-науковий вісник*. 1905. Т. 30. С. 98.
40. Грінченко Б. Якої нам треба школи. *Українська мова і література в школі*. 1993. № 9. С. 40–53.
41. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. Київ : Веселка, 1991. 46 с.
42. Грушевський М. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк ; Львів ; Київ ; Торонто ; Мюнхен, 1992. 278 с.
43. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість : методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 580 с.
44. Губко О. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей Софії Русової. *Рідна школа*. 1992. № 1. С. 13–15.
45. Гураш Л. Виховувати малят на засадах педагогіки Софії Русової. *Дошкільне виховання*. 1998. № 4. С. 22–23.
46. Гураш Л. Софія Русова – «апостол правди і науки». *Дошкільне виховання*. 2001. № 2. С. 10.

47. Гутковський В., Крупський І., Федоришин П. Українська преса Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.) : генезис, проблематика виступів, державотворча функція. Львів: Піраміда, 2001. 196 с.
48. Дацюк Г. Софія. Бо мудра. *Початкова школа*. 1992. № 1. С. 59–62.
49. Деркач Л. Націєтворчі ідеї в публіцистиці Івана Франка: роль інтелігенції. *Образ*. Вип. 3 (21). 2016. С. 34–43.
50. Дей О. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). Київ : Наук. думка, 1969. 558 с.
51. Джус О. Берегиня роду Ліндфорс Русових. *Обрії*. 2004. № 1. С. 13–18.
52. Джус О. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856-1940) : наук.-метод. посіб. Івано-Франківськ : НАІР. 2016. 216 с.
53. Джус О. Образотворче мистецтво в концепції естетичного виховання Софії Русової. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2001. № 1. С. 178–184.
54. Джус О. Софія Русова – репрезентант українського вчительства на міжнародній арені. *Джерела*. 2004. № 3/4. С. 3–10.
55. Джус О. Соціально-педагогічні аспекти діяльності Софії Русової в еміграції. *Шлях освіти*. 2001. № 2. С. 52–55.
56. Джус О. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції: моногр. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 258 с.
57. Дичек Н. С. Ф. Русова і зарубіжна педагогіка. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 3. С. 169–177.
58. Довбня В. Вплив Г. Сковороди на філософську основу вчення про освіту С. Русової. *Сіверянський літопис*. 2002. № 1. С. 93–97.
59. Довгаль С. Софія Русова. *Пчілка*. 1931. № 4-5. С. 13–14.
60. Доманицький В. Українська преса в 1906 р. *Україна*. 1907. № 1. С. 48–65.

61. Дорошенко Н. Софія Русова як педагог. *Шлях виховання і навчання*. 1936. № 2. С. 35.
62. Дробноход М. Українська вища школа : стан, проблеми, перспективи. *Українознавство*. 2006. № 4. С. 162–169.
63. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / пер. з англ. М. Олійник. Львів : Літопис, 2001. 32 с.
64. Євдокименко І. Публіцистика Софії Русової : питання історіографії та джерельна база дослідження. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2012. Т. 47. Квіт.–черв. С. 108–113.
65. Євдокименко І. Публіцистика Софії Русової на шпальтах «Літературно-Наукового Вістника» (1904–1918 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2014. Вип. 4 (22). С. 496–506.
66. Євдокименко І. Публіцистична і педагогічна майстерність Софії Русової. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 8. С. 25–28.
67. Євдокименко І. Публікації Софії Русової на сторінках журналу «Світло» з погляду журналістської та редакторської майстерності. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2014. № 1/ 2 (17/18). С. 76–81.
68. Євдокименко І. Принципи національно-патріотичного виховання за Софією Русовою. *Журналістика*. 2019. Вип. 17/18 (42/43). С. 144–154.
69. Євдокименко І. Публікаційна активність С. Русової як запорука популяризації прогресивних ідей кін. ХІХ – поч. ХХ ст. *Молодий вчений*. 2020. № 9.1 (85.1). С. 36–40.
70. Євдокименко І. Українська емігрантська преса про творчий доробок Софії Русової. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2012. № 1027. Вип. 4. С. 115–119.
71. Євдокименко І. «Нація народжується біля дитячої колиски ...». *Наше життя (Союз українок Америки)*. 2016. Ч. 11. С. 8–10.

72. Євдокименко І. Мистецькі засади дошкільної та шкільної освіти у публіцистиці Софії Русової. *Роль митця і традиційних інститутів мистецтва за умов всезростаючого впливу культурних індустрій*: зб. матеріалів всеукр. наук.–теорет. конф. (Київ, 23–24 грудня 2009 р.). Київ : Вид. Центр «КНУКіМ», 2009. Ч. 2. С. 256–257.

73. Євдокименко І. Проблеми виховання педагогічної культури у публіцистиці Софії Русової. *Українська культура XXI століття: стан, проблеми, тенденції*: зб. матеріалів всеукр. наук.–теорет. конф. (Київ, 22 грудня 2010 р.). Київ : Вид. Центр «КНУКіМ», 2010. Ч. 2. С. 157–158.

74. Євдокименко І. Гендерні питання у публіцистичній творчості Софії Русової. *Перспективні напрямки дослідження українського медійного контенту: фундаментальні та прикладні аспекти* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 7 квітня 2016 р.). Київ, 2016. С. 299–304.

75. Євдокименко І. Гендерні аспекти в контексті виховання дітей на початку ХХ століття (на прикладі життєвої і творчої діяльності Софії Русової). *Актуальні проблеми медіапростору* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 18 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 295–299.

76. Єржабкова Б. Творчий доробок Софії Русової періоду еміграції повертається в Україну. *Визвольний шлях*. 2004. № 5. С. 125–130.

77. Єрмоленко С. Мова й етнос. *Українознавство в системі освіти*. міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 28 – 30 березня 1996 р.). Київ : Освіта, 1996. С. 54–65.

78. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: моногр. / за заг. ред. Л. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.

79. Желіховська Н., Різун В. Сучасна українська публіцистика: теорія і практика: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Київ. ун-т, 2016. 158 с.

80. Животко А. Історія української преси : навч. посіб. для студ. ф-тів жур-ки вищих закладів освіти / упоряд. М. Тимошик. Київ: Наша наука і культура, 1999. 360 с.
81. Житарюк М. Соціокультурна модель журналістики : традиції і новаторство : моногр. Львів, 2008. 416 с.
82. Жук А. Михайло Русов і його батьки. *Сучасність*. 1963. № 9 (33). С. 102–112; № 10 (34). С. 79–93.
83. Завальнюк О. Софія Русова: кам'янецькі сторінки біографії (1919–1922 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 8. С. 61–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_8_16 (дата звернення 25.11.2020).
84. Зайченко І. Деякі проблеми розвитку української національної школи в педагогічній спадщині С. Ф. Русової. *Вісник АН України*. 1993. № 1. С. 60–90.
85. Зайченко І. Педагогічна концепція С. Ф. Русової: навч. посіб. для студентів педагогічних спеціальностей вузів. 3-є вид., доп. і переробл. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2006. 264 с.
86. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Львів, 2002. 344 с.
87. Залізник Л. Історичні витоки українців. *Історія в школі*. 1996. № 1. С. 36–42.
88. Залізник О. З давно минулого. Спогади про Софію Русову. *Наше життя*. 1957. № 5–6. С. 3–4.
89. Залізник О. Київські газети 1838–1940 років у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського: наук. каталог. Київ: НБУВ, 2015. 608 с.
90. Заричевська М. Педагогіка Софії Русової. *Український освітній журнал*. 1994. № 1. С. 6–11.
91. Здоровега В. Іван Франко і українська публіцистика. *Дзеркало тижня*. 2006. № 23 (601). С. 19.

92. Здоровега В. Мистецтво публіциста : літературно-критичний нарис. Київ, 1966. 175 с.
93. Здоровега В. Слово тоже есть дело : некоторые проблемы теории публицистики. Москва, 1979. 230 с.
94. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості : підруч. 2-ге вид., перероб. і допов. Львів : ПАІС, 2004. 268 с.
95. Здоровега В. У майстерні публіциста : проблеми теорії, психології, публіцистичної майстерності. Львів, 1969. 180 с.
96. Зелінська Н. Поетика приголошеного слова: українська наукова література XIX – початку XX ст.: моногр. Львів : Світ, 2003. 352 с.
97. Зикун Н. Сатирична публіцистика Наддніпрянщини в інформаційному просторі України: становлення, розвиток, жанрово-тематичні форми : моногр. Київ : Алерта, 2015. 409 с.
98. Иванов В. Массовая коммуникация: моногр. Киев : Академия Украинской прессы, Центр Свободной прессы, 2013. 902 с.
99. Иванов В. Основи теорії масової комунікації і журналістики : навч. посіб. / за наук. ред. В. Різуна. Київ : Центр Вільної Преси, 2010. 258 с.
100. Иванов В. Соціологія і журналістика : тексти лекцій. Київ, 1994. 198 с.
101. Иванов В., Костенко Н. Досвід контент-аналізу : моделі та практики : моногр. Київ: Центр вільної преси, 2003. 200 с.
102. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси, 1816– 1916. Харків; Київ: Держвидав України, 1930. 288 с. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000312> (дата звернення : 25.11.2020)
103. Ігнатієнко В. Українська преса 1816–1923 рр.: істор.-бібліограф. етюд. Київ: Держвидав України, 1926. 76 с.
104. Калениченко Н., Копиленко П. Софія Русова. *Рідна школа*. 1991. № 12 С. 68–71.

105. Качкан В. Просвітницький вогонь Софії Русової. *Українське народознавство в іменах* : навч. посіб. : у 2 ч. / за ред. А. Москаленка ; передм. А. Погрібного. Київ, 1994. Ч. 1. С. 151–159.
106. Квіт С. Основи герменевтики: навч. посіб. Київ : «КМ Академія», 2003 192 с.
107. Ківшар Т. Недруковані матеріали автобіографії Софії Русової. *Київська старовина*. 1994. № 1. С. 105–108. URL : https://shron3.chtyvo.org.ua/Kyivska_starovyna/1994_N1_304.pdf (дата звернення : 25.11.2020).
108. Коваленко Є. Повернення Русової. *Старожитності*. 1991. № 11. С. 3.
109. Коваленко Є. С. Ф. Русова – видатний педагог України. *Русова С. Вибрані педагогічні твори* : у 2 кн. / за ред. Є. Коваленко ; упорядн., передм., прим. Є. Коваленко, І. Пінчук. Київ : Либідь, 1997. Кн. 1. С. 7–43.
110. Коваленко К. Сильова домінанта як літературознавча проблема. *Філологічні науки*. 2010. Вип. 1. С. 94–99. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fil_Nauk_2010_1_17 (дата звернення : 25.11.2020).
111. Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Укр. центр духовної культури, 1993. 256.
112. Колесніченко У. Домінантні мотиви у християнських дитячих журналах сучасної України : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунік. : 27.00.04. Київ, 2009. 15 с.
113. Коломієць Т. Українська видавнича справа харківського товариства поширення в народі грамотності. *Культурологічний вісник*. 2004. Вип. 13. С. 13–17.
114. Комаровських Г. Мова рідна – слово рідне. *Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта* : наук.-метод. посіб. / за ред. В. Слюсаренка, О. Проскури. Київ : ІЗМН, 1998. С. 97–99.

115. Коновець О. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина ХХ ст.) : моногр. Київ : Хрещатик, 1992. 120 с.
116. Кононенко П. Ad fortes. *Українознавство*. 2003. Ч. 4. С. 6–19.
117. Кононенко П. Національна ідея, нація, націоналізм: монограф. Київ : МАУП; Міленіум, 2006. 356 с.
118. Кононенко П., Кононенко Т. Українська освіта у світовому просторі : моногр. Київ, 2007. 591 с.
119. Конончук Т. Софія Русова : антропологічні аспекти педагогіки. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогіка*. 2013. № 5. С. 7–14.
120. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення : 25.11.2020).
121. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року). Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення : 25.11.2020).
122. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей. Про приєднання до Конвенції із заявами та застереженням додатково див. Закон № 136-V (136-16) від 14.09.2006, *ВВР*, 2006, № 43, ст. 417. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text (дата звернення 25.11.2020).
123. Копиленко Н. Участь С. Русової у роботі громадсько-просвітницьких об'єднань кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта* : наук.-метод. посіб. / за ред. В. Слюсаренка, О. Проскури. Київ : ІЗМН, 1998. С. 37–43.

124. Корнеєв В. Дослідження комунікаційного простору в науці про соціальні комунікації. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2015. Т. 59. С. 45–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizh_2015_59_10 (дата звернення 25.11.2020).

125. Костомаров М. «Закон божий»: Книга буття українського народу. Київ : Либідь, 1991. 39 с.

126. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування) : моногр. Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2006. 514 с.

127. Кошолар О., Сметанський М. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої роботи. Вінниця. 2007. 271 с.

128. Кравченко П. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти). Київ : Генеза, 2001. 332 с.

129. Кремень В. Формування особистості в умовах розвитку української державності. *Педагогічна газета*. 1999. № 2. С. 1–2.

130. Кремсал Л. Розвиток мови дитини у працях С. Русової. *Педагогічна спадщина Софії Русової і сучасна освіта* : наук.-метод. посіб. / ред.: В. Слюсаренко, О. Проскура. Київ : ІЗМН, 1998. С. 43–47.

131. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України : (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). Львів: Світ, 1995. 184 с.

132. Кужел Р., Чекмишев В. Методологія проведення моніторингу ЗМІ. Методологія моніторингу представлення внутрішньо переміщених осіб у ЗМІ. URL: <http://www.prostir-monitor.org/upload/reports/final-reporst-wave-1/metodology-ua.pdf> (дата звернення: 25.11.2020).

133. Кузнєцов В. Про стан та перспективи розвитку методологічних досліджень науки. *Філософська думка*. 2005. № 6. С. 3–31.

134. Кузьменко М. Система освіти в УРСР у 1920-х рр. : історико-теоретичний аспект. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 66–80.
135. Коцур В., Коцур Н. Українізація і освіта в 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. : деякі методологічні та історіографічні аспекти. *Рідна школа*. 1997. № 11. С. 77–80.
136. Лаврик О. Проблема патріотичного виховання українців у публіцистиці Гната Хоткевича. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер.: Соціальні комунікації*. 2011. № 968. Вип. 3. С. 99–104.
137. Лазебник Ю. Проблеми літературної майстерності в журналістиці. Київ : Держполітвидав України, 1963. 266 с.
138. Лазебник Ю. Публіцистика в літературі : літ.-крит. дослідж. Київ : Рад. письменник, 1972. 320 с.
139. Лизанчук В. Журналістська майстерність: підруч. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 376 с.
140. Лильо Т. Світоглядна журналістика: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2010. 152 с.
141. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
142. Літературно-Науковий Вісник : покажчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / упоряд. Б. Ясінський. Київ ; Нью-Йорк, 2000. 544 с.
143. Лопушанська Г. Галичина у житті Софії Русової. *Українознавство*. 2006. № 2. С. 51–53.
144. Лось Й. Публіцистика й тенденції розвитку світу (львівська школа журналістики): навч. посіб. Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 376 с.
145. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Т. XII. Ч. 2. 488 с.
146. Лукачова О. Софія Русова як педагог. *Наша школа*. 1936. № 2. С. 3.

147. Лутай В. Філософія сучасної освіти : навч. посіб. Київ : Центр «Магістр – S» Творчої спілки вчителів України, 1996. 256 с.
148. Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 7. С. 66–104.
149. Лятуринська О. Софія Федорівна Русова. *Наше життя*. 1957. № 2. С. 3.
150. Мазаник М., Бурина И., Ефимова Н. Методология и методы исследования коммуникации: учеб.-метод. комплекс для студ., обучающихся по спец. 1-23 01 15 «Социальные коммуникации». Минск : БГУ, 2016. 159 с.
151. Мазур Г. Педагогічну спадщину С. Ф. Русової в масову практику роботи національної школи. *Початкова школа*. 2001. № 5. С. 51–53.
152. Мазур В., Розовик Д. Перші кроки національної школи. Про освітянський аспект у діяльності Української Центральної Ради. *Наука і суспільство*. 1993. № 2. С. 18–20.
153. Маланчук-Рибак О. Типологічна ідентичність українського емансипаційного руху жінок. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 93-96. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2001_11_22 (дата звернення: 25.11.2020).
154. Малиновська Н. Концепція мовної освіти і мовленнєвого розвитку дітей у педагогічній спадщині Софії Русової. *Педагогіка і психологія*. 1999. № 1. С. 129–135.
155. Мамалига А. Галузі функціонально-комунікативного вивчення тексту. *Вісник Київського ун-ту. Серія: Журналістика*. 1995. Вип. 2. С. 177–188.
156. Мартинюк І. Національне виховання : теорія і методологія : метод. посіб. Київ : ІСДО, 1995. 160 с.

157. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття. / уклад. Н. Сидоренко, О. Сидоренко. Київ : Дослідницький центр історії української преси, 2001. 448 с.
158. Мельник О. Погляди С. Русової на особистість: історіографія питання. *Українознавство*. 2010. № 2 (35). С. 53–56.
159. Мельничук М. Світ правдивий і чистий : духовність дитини очима Софії Русової. *Дошкільне виховання*. 1997. № 6. С. 14–15; № 8. С. 8–9.
160. Мельничук М. С. Ф. Русова про виховання працею. *Дошкільне виховання*. 1992. № 8. С. 18.
161. Мелещенко О. Журналістикознавчі уявлення про світовий і національний інформаційний простір, його безпеку. Київ : Задруга, 2006. 64 с.
162. Мелещенко О., Чічановський А., Шкляр В. Інформація, інформаційний : словник термінів і понять для журналістів і політологів. Київ : Грамота, 2007. 72 с.
163. Мирончук Н. Софія Русова про роль школи у національно-громадянському вихованні особистості. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»* / за заг. ред. проф. Є. Коваленко. 2009. № 4. С. 142–145.
164. Михайлин І. Основи журналістики : підруч. для студентів вищих навч. закладів. 5-е вид., переробл. та допов. Київ : Центр учб. л-ри, 2011. 494 с.
165. Михайлин І. Історія української журналістики. Період становлення : від журналістики в Україні до української журналістики. 3-тє вид., допов. і поліпш. Харків : Прапор, 2004. 320 с.
166. Михайлин І. Журналістика як всесвіт : вибр. медіадослідж. Харків : Прапор, 2008. 512 с.
167. Мижуев П. Женский вопрос и женское движение. *Образование*. 1904. № 12. С. 1–44.
168. Міщенко Т. Статті Софії Русової актуальні і сьогодні. *Освіта України*. 1998. № 16. С. 10.

169. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе. Москва, 1922. 52 с.
170. Москаленко А. Теорія журналістики : навч. посіб. Київ : Експрес, 2002. 334 с.
171. Москаленко А., Губерський Л., Іванов В. Основи масово-інформаційної діяльності : підруч. Київ, 1999. 634 с.
172. Москаленко В. Соціальна психологія : підруч. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
173. Мукомела О. На зламі століть : українська журналістика на поч. ХХ ст. : навч. посіб. Київ : Грамота, 2010. 240 с.
174. Нагачевська З. Проблема національно-патріотичного виховання дітей і молоді у творчій спадщині К. Малицької. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2007. № 12. С. 41–42.
175. Нагачевська З., Нагачевська О. Софія Русова про мету і зміст початкового навчання та виховання. *Сучасна початкова школа : проблеми, пошуки, знахідки* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Тернопіль. С. 15–17.
176. Нагачевська, О. Софія Русова про сутність, завдання і джерела естетичного виховання. *Ідея національної школи у педагогічній спадщині Софії Русової та Степана Сірополка* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Івано-Франківськ, 1996. С. 108–109.
177. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933): навч. посіб. / за ред. О. Сухомлинської та ін. Київ : Заповіт, 1996. 304 с.
178. Непийвода Н., Скотникова Т. Психолінгвістичні методи аналізу текстів. *Стиль і текст*. 2003. № 4. С. 244–248.
179. Нечиталюк М. Зачинатель теорії публіцистики. Деякі питання теорії публіцистики в інтерпретації Івана Франка. *Збірник праць кафедри української преси*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. Вип. 3. С. 211–219.

180. Нечиталюк М. Методологічні проблеми історико-журналістських досліджень. *Українська періодика: історія і сучасність: тези доп. і повід. всеукр. наук.-теорет. конференції*. Львів, 1993. С. 17–22.
181. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Киев: Тип. 1-й Киев. артели печат. дела, 1914. 42 с.
182. Омельченко М. Українські жіночі організації в ЧСР. *Жіноча доля*. 1926. № 2. С. 3–6.
183. Омельченко М. З життя дітей української еміграції у Празі. *Нова Хата*. 1926. № 2. С. 8–10.
184. Омельченко М. Ювілей проф. С. Ф. Русової. *Нова Хата*. 1931. № 6. С. 4.
185. Омельченко М. Софія Русова. *Нова Хата*. 1931. № 7–8. С. 1.
186. Опанасенко Н. Софія Русова про формування національної свідомості дитини у початковій школі. *Рідна школа*. 2000. № 10. С. 57–59.
187. Остапенко Н., Сидоренко Н. Від «Ради» і «Світла» до «Вільної української школи проблеми національної освіти на сторінках перших українськомовних чаописів Східної України початку ХХ століття. *Образ*. 2001. Вип. 2. С. 72–80.
188. Партико З. Теорія масової інформації та комунікації : навч. посіб. Львів : Афіша, 2008. 292 с.
189. Пащенко В. Національна ідея в поглядах Софії Русової. Полтавський період її формування. *Витоки педагогічної майстерності. Серія : Педагогічні науки*. 2009. Вип. 6. С. 87–90. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpm_2009_6_21 (дата звернення : 25.11.2020).
190. Перепелюк І. Особистісні та професійні риси жінки-вихователя : історико-педагогічний аспект. *Вісник Львівського університету. Сер. : Педагогічна*. 2012. Вип. 28. С. 167–178. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Ped_2012_28_21 (дата звернення : 25.11.2020).

191. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917 рр.) : список / уклад. Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна. Львів; Київ, 1995. 154 с.
192. Періодичні видання Подільської губернії (1838–1917) : список / уклад. Н. Сидоренко, О. Сидоренко, В. Фінклер, О. Школьна. Львів; Київ, 2002. 112 с.
193. Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1838– 1917) : список / уклад.: Н. Сидоренко, О. Сидоренко, О. Школьна Львів; Київ, 1996. 126 с.
194. Пеньковець О. Соціально-філософські основи педагогічного вчення С. Русової. *Сіверянський літопис*. 2000. № 6. С. 124–129.
195. Пеньковець О. Філософсько-освітні погляди С. Русової (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Дніпропетровськ, 2001. 18 с.
196. Пеньковець О. Філософія особистої самотворчості С. Русової. *Філософські обрії*. 2000. Вип. 4. С. 169–177.
197. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Київ : ПП Сергійчук М., 2006. Т. IV. 704 с.
198. Пінчук І. Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової (1856–1940) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1994. 201 с.
199. Платон. Диалоги. *Философское наследие*. Москва. 1986. Т. 98. 349 с.
200. Подласний І. Педагогіка. Теоретична педагогіка : підруч. 2013. URL: https://stud.com.ua/17942/pedagogika/pedagogika_teoretichna_pedagogika (дата звернення: 25.11.2020).
201. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен, 1969. С. 125, 133, 136, 145-147.
202. Полянченко Ф. «...Скарб найкращий кожного народу» : педагогічні погляди Софії Русової. *Жінка*. 1994. № 4. С. 8–9.

203. Пономарів О. Культура слова : мовностилістичні поради : навч. посіб. Київ : Либідь, 2001. 240 с.
204. Попович М. Національна культура і культура нації. Київ : Наук. думка, 1991. 64 с.
205. Потужна сила рідного слова : до 100-ліття виходу в світ перших українськомовних видань Східної України / упоряд. Н. Сидоренко. Полтава : Рік, 2005. 444 с.
206. Потятиник Б. Медіа : ключі до розуміння. Львів : ПАІС, 2004. 312 с.
207. Почепцов Г. Теорія комунікації. Київ: ВЦ «Київський університет», 1999. 308 с.
208. Преса в системі засобів масової комунікації: навч. посіб. / Т. Приступенко, М. Василенко, М. Воронова, О. Глушко та ін.; за ред. В. Різуна. Київ: ТАЛКМ, 2017. 320 с.
209. Привалова С. Журнали «Українська хата» (Київ, 1909–1914) та «Нова Україна» (Прага, 1922–1928) як головні репрезентанти ідейного наповлення та особливостей публіцистики Микити Шаповала» : дис. ... канд. наук із соц. комунік : 27.00.04. Київ, 2011. 198 с.
210. Прилюк Д. Теорія і практика журналістської творчості (проблеми майстерності) : посіб. Київ : Вища школа, 1983. 279 с.
211. Про Державну національну програму «Освіта (Україна XXI століття)» : Постанова Кабінету Міністрів України від 3.11.1993 р. № 896. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-п> (дата звернення: 25.11.2020).
212. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді : Наказ Міністерства освіти і науки України № 641 від 16. 06. 2015 р. URL : <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/06/16/nacziionalno-patriotichne-vixovannya/> (дата звернення: 25.11.2020).

213. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення : 25.11.2020).

214. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 25.11.2020).

215. Прокойченко А. Поняття «домінанта» та підходи до його розуміння. *Філологія і лінгвістика в сучасному суспільстві*: матеріали міжнар. наук.-практ. конфер. (м. Одеса, 18-19 квітня 2014 року). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2013. С. 82–83

216. Проскура О. С. Ф. Русова і концепція українського дитячого садка. *Дошкільне виховання*. 1991. № 10. С. 16–18.

217. Проскура О. Софія Русова – талановита дочка України. *Початкова школа*. 1993. № 3. С. 44–46.

218. Проскура О. Софія Русова – вчений, педагог, громадський діяч (до 140-річчя з дня народження). *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С. 171–180.

219. Проскура О. Софія Русова : про педагога, історика, письменницю. *Витоки*. 1992. № 5. С. 1.

220. Проскура О. Софія Русова – літературознавець : життя і творчість. *Дивослово*. 1995. № 9. С. 53–59.

221. Проскура О., Пшеврацька О. Повертаємося до джерел. Втілення ідей С. Ф. Русової у практику роботи дошкільних закладів. *Дошкільне виховання*. 1994. № 7. С. 8.

222. Публіцистика. Масова комунікація : медіа-енциклопедія ; за загал. ред. В. Іванова. К. : Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2007. 780 с.

223. Пшеврацька О. Проблема дитячої гри та іграшки у психолого-педагогічній спадщині С. Ф. Русової. *Актуальні проблеми дошкільного виховання* : міжвуз. зб. наук. пр. / за ред.: А. Богущ, Т. Поніманської. Рівне, 1997. С. 26–29.

224. Пшеврацька О. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С. Ф. Русової : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Київ, 2002. 185 с.

225. Пшеврацька О. С. Ф. Русова про програми для дитячого садка та сьогодення. *Наука і освіта*. 2003. № 4. С. 103–107.

226. Рацул А. Софія Федорівна Русова – організатор і теоретик національно-освітньої системи України. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2016. Вип. 55. С. 216–222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2016_55_29 (дата звернення 25.11.2020).

227. Рибак О. Русова Софія Федорівна. *Довідник з історії України (А-Я)* : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / заг. ред.: І. Підкова, Р. Шуста; упоряд. І. Підкова. Вид. 2-ге, доопрац. і допов. Київ : Генеза, 2002. С. 504. URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001570> (дата звернення : 25.11.2020).

228. Рисіна М. Місце і роль вчителя в педагогічній концепції С. Русової. *Творча особистість вчителя : проблеми теорії і практики* : зб. наук. праць. Київ, 1999. Вип. 2. С. 127–129.

229. Різун В. Зі статті «Соціальнокомунікаційний підхід у науці та галузі соціальної інженерії». URL: http://journalib.univ.kiev.ua/Socialniy_pidhid.pdf (дата звернення: 25.11.2020).

230. Різун В. Теорія масової комунікації : підруч. для студ. галузі 0303 «журналістика та інформація». Київ : ВЦ «Просвіта», 2008. 260 с.

231. Різун В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій. *Психолінгвістика*. 2012. Вип. 10. С. 305–314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2012_10_44 (дата звернення: 25.11.2020).

232. Різун В., Скотникова Т. *Методи наукових досліджень у журналістикознавстві: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп.* Київ : Преса України, 2008. 144 с.
233. Різун В., Скотникова Т. *Методи соціальнокомунікаційних досліджень. Наукові записки Ін-ту журналістики.* 2013. Т. 52. С. 49–53.
234. Романчук О. *Історична публіцистика як складова системи державотворення та самоорганізації суспільства в Україні : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08.* Київ, 2001. 242 с.
235. Романюк М. *Українське пресознавство на порозі ХХІ століття.* Львів. 2000. 110 с.
236. Ромах О. *Настільний посібник з методології досліджень соціальних комунікацій.* Львів. : ПАІС, 2020. 404 с.
237. Русова С. *Божа іскра. Оповідання про Рафаеля.* СПб. : Благотвор. О-во изд. общепольных и дешевых книг, 1904. 48 с.
238. Русова С. *Братства в Юго-западной Руси : ист. очерк.* Харьков : Изд-во Харьк. о-ва распространения в народе грамотности, 1895. 47 с.
239. Русова С. *Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред. Є. Коваленко ; упоряд.: Є. Коваленко, І. Пінчук.* Київ : Либідь, 1997. Кн. 1. 271 с.
240. Русова С. *Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред. Є. Коваленко ; упоряд.: Є. Коваленко, І. Пінчук.* Київ : Либідь, 1997. Кн. 2. 318 с.
241. Русова С. *Вибрані педагогічні твори.* Київ : Освіта, 1996. 304 с.
242. Русова С. *Вибрані педагогічні твори : у 4 кн. Кн. 3 / заг. ред. Є. Коваленко ; упоряд., прим.: Є. Коваленко, О. Таран.* Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2008. 240 с.
243. Русова С. *Вибрані педагогічні твори : у 4 кн. Кн. 4 / заг. ред. Є. Коваленко ; упоряд., прим.: Є. Коваленко, О. Таран.* Чернігів: КП «Чернігівські обереги», 2009. 328 с.

244. Русова С. Визначні наші жінки. *Неопалима купина*. 1995. № 1–2. С. 65–80.
245. Русова С. Виховник Г. С. Сковорода : біогр. нарис. Харків : Т-во поширення грамотності, 1894. 32 с.
246. Русова С. Виховні ідеї Г. С. Сковороди. *Дивослово*. 1996. № 8. С. 42–45.
247. Русова С. Від відділу позашкільної освіти при Генеральному секретаріаті. *Вільна українська школа*. 1917. № 1. С. 42–47.
248. Русова С. Влияние окружающей среды в деле воспитания. *Вестник воспитания*. 1915. № 3. С. 162–177.
249. Русова С. В оборону казки. *Світло*. 1913. Кн. 7 (март). С. 3–8.
250. Русова С. Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии. *Русская мысль*. 1904. № 8. С. 83–93.
251. Русова С. Дещо з філософії виховання. *Вільна українська школа*. 1918. № 10. С. 306–316.
252. Русова С. Дещо зо сучасної педагогіки: про психологічні і педагогічні заперечення двомовності. *Шлях виховання й навчання*. Львів, 1936. Ч. 1. С. 4–10.
253. Русова С. Дещо про сучасне французьке красне письменство. *Літературно-науковий вісник*. 1913. Т. 62. С. 486–499.
254. Русова С. Дещо про сучасну дитячу книжку. *Рідна школа*. 1925. Ч. 2. С. 21–22.
255. Русова С. Дидактика. Прага : Сіяч, 1925. 191 с.
256. Русова С. Дитячий сад на національному ґрунті. *Світло*. 1910. Кн. 3. (ноябрь). С. 44–45.
257. Русова С. Днепр и Приднепровье. Київ : Изд-во С. Кульженко, 1898. 47 [3] с.
258. Русова С. До 71-х роковин з дня смерти Т. Шевченка. *Жіноча доля*. 1932. Ч. 9. С. 3–4.

259. Русова С. До вчительської української спілки у Петербурзі. *Громадська думка*. Київ. 1906. 19 трав. (№ 114). С. 1–2.
260. Русова С. Дошкільне виховання. Катеринослав : Укр. вид-во, 1918. 162 с.
261. Русова С. Думки португальського диктатора про виховання. *Рідна школа*. Львів, 1937. Ч. 15-16. С. 224–225.
262. Русова С. Єдина діяльна (трудова) школа. Лейпциг – Катеринослав. 1924. 153 с.
263. Русова С. Жінка в поезії Шевченка. *Літературно-науковий вісник*. 1914. Т. 65. Кн. 2. С. 242–247. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1914_Tom_65_Knyha_02/ (дата звернення : 25.11.2020).
264. Русова С. Жіночі постаті в совітській літературі. *Жінка*. Львів, 1935. Ч. 10. С. 4–7.
265. Русова С. Женщины-писательницы в украинской литературе. *Труды 1-го Всероссийского женского съезда при Русском Женском Обществе в С.-Петербурге. 10-16 декабря 1908 г.* С.-Петербургъ. 1909. С. 157.
266. Русова С. Значення соціальної психології для виховання. *Шлях виховання й навчання*. Львів, 1931. Ч. 1. С. 8–11. Ч. 2. С. 46–50. Ч. 3. С. 86–89. Ч. 4. С. 128–131; Ч. 5. С. 166–168.
267. Русова С. И. Франко. Збірник творив. Т. I и II. В Поті Чола. 1903 р. *Южная Россия*. 1904. № 6. С. 53.
268. Русова С. Ідейні підвалини школи. *Світло*. 1913. Кн. 8 (апріль). С. 33–38.
269. Русова С. Карл Великий. 2-е изд. Харьков : Изд-во Харьк. о-ва распространения в народе грамотности, 1901. 48 с.
- 269 а. Русова С. Картина споминів про Михайла П. Драгоманова. *Праці Українського Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі / за ред. В. Сімовича*. Прага : Сіяч, 1934. Т. 3. С. 135–143.

270. Русова С. Киевская выставка «Детский труд». *Вестник воспитания*. 1910. № 5. С. 166–174.
271. Русова С. К национализации школы у вотяков, якутов и татар. *Русская школа*. 1907. № 12. Т. 2. С. 30–35.
272. Русова С. Колись і тепер. *В 25 роковини української захоронки* : збір. праць. Львів, 1927. С. 15–21.
273. Русова С. Легенда. *Нова хата*. 1938. № 8. С. 1.
274. Русова С. Мати в поезії Шевченка. *Світло*. 1914. Кн. 6 (февраль). С. 25–29.
275. Русова С. Малорусские женщины XVI и XVIII века. *К свету*. Спб., 1904. С. 205–219.
276. Русова С. Мемуари. Щоденник / упорядкув., вступ. ст. В. Сергійчук ; ред. М. Іщенко. Київ : Поліграфкнига, 2004. 539 с.
277. Русова С. Микола Вороний [в 25-ліття його творчості]. *Літературно-науковий вісник*. 1918. Т. 72. Кн. 10–11. С. 28–30. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovy_i_vistnyk/1918_Tom_72_Knyha_10-11/ (дата звернення : 25.11.2020).
278. Русова С. Михайло Грушевський. *Жінка*. 1935. Ч. 1. С. 2–3.
279. Русова С. Мої спомини. Київ : Україна-Віта, 1996. 208 с.
280. Русова С. «Мої спомини». *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 134–135.
281. Русова С. На день реформи шкільних округ. *Вільна українська школа*. 1917. № 3–4 (листопад–грудень). С.178–179.
282. Русова С. Націоналізація школи. *Вільна українська школа*. 1917. № 1. С. 3–7.
283. Русова С. Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні. «*Наш Світ*» : альманах «Жіночої Долі» з додатком календаря на рік 1928. Коломия, 1927. С. 55–58.

284. Русова С. Наша дитяча література. *Наша Україна*. 1922. Ч. 16–18. С. 96–100.
285. Русова С. Наші визначні жінки : літ. характеристики-силюети. Коломия, 1934. 92 с. URL : <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9307> (дата звернення : 25.11.2020).
286. Русова С. Нова школа в Українській Республіці (1917). *Вільна українська школа*. 1917. № 3–4 (листопад–грудень). С. 130–131.
287. Русова С. Нова школа соціального виховання. Катеринослав ; Лейпциг : Укр. вид-во в Катеринославі, 1924. 150 с.
288. Русова С. Новини французької педагогічної літератури. *Світло*. 1911. № 3. С. 77–79.
289. Русова С. Нові методи дошкільного виховання. Прага : Сіяч, 1927. 112 с.
290. Русова С. О национальной школе. *Украинская жизнь*. 1916. № 1. С. 10–13.
291. Русова С. О. Олесь. Книжка третя. Київ, 1911, ст. 128. *Літературно-науковий вісник*. 1911. Т. 56. Кн. 12. С. 614–616. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovy_i_vistnyk/1911_Tom_56_Knyha_12/ (дата звернення : 25.11.2020).
292. Русова С. Освіта на Україні в большевицькiм освітленнiю. *Нова Україна*. 1923. Ч. 5. С. 146–153; Ч. 6. С. 146–151.
293. Русова С. Памяти М. П. Драгоманова. *Русская мысль*. 1905. № 8. С. 50–71.
294. Русова С. Позашкільна освіта. *Вільна українська школа*. 1917. № 2. С. 89–91. № 3–4. С. 166–169. 1918. № 8–9. С. 226–227.
295. Русова С. Поезія самотності (з приводу п'ятої книжки поезій О. Олесья). *Літературно-науковий вісник*. 1917. Т. 68. Кн. 4. С. 92–95. URL :

https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovy_i_vistnyk/1917_Tom_68_Knyha_04/ (дата звернення : 25.11.2020).

296. Русова С. Проект новой свободной школы для Украины. *Народный учитель*. 1907. № 9. С. 5–9.

297. Русова С. Про дитячі цяцьки. *Світло*. 1911. Кн. 9 (май). С. 56–60.

298. Русова С. Рассказы про Киев и его прошлое. Херсон : Изд. О. Д. Аспер. 1888. 61 с.

299. Русова С. Роль жінки у дошкільному вихованні. *Рідна школа*. Львів, 1936. № 6. С. 84–86.

300. Русова С. Ручна праця в національній школі. *Світло*. 1914. Кн. 6 (февраль). С. 61–62.

301. Русова С. Система Монтессорі. *Нові методи дошкільного виховання*. Прага, 1927. С. 83–86.

302. Русова С. Село Ивановка : (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новоросии). *Киевская старина*. 1888. № 11. С. 51–68.

303. Русова С. Серед ідеалістів 70-х років. *Трудова Україна*. 1934. Ч. 5. С. 13–16; Ч. 6. С. 9–12; Ч. 7. С. 15–18; Ч. 8. С. 5–8.

304. Русова С. Сорок літ!.. *Жар*. 1935. Ч. 1. С. 2.

305. Русова С. Спогад про М. Лисенка. *Жіноча доля*. 1937. Ч. 23. С. 12.

306. Русова С. Спомини про перший театральний гурток у Києві. *Літературно-науковий вісник*. 1918. Т. 70. Кн. 4–6. С. 104–107. URL :

https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovy_i_vistnyk/1918_Tom_70_Knyha_04-06/ (дата звернення : 25.11.2020).

307. Русова С. Стан сучасної освіти в різних краях світа. *Світло*. 1922. Ч. 7–12. С. 137–143.

308. Русова С. Странник Григорий Саввич Сковорода: биографический очерк С. Р. Харьков : Электр. Типо-Литограф. С. А. Шмерковича, 1903. 32 с. URL :

https://nibu.kyiv.ua/elfond/strannik_grigorij_savvich_skovoroda/strannik_grigorij_savvich_skovoroda.pdf (дата звернення : 25.11.2020).

309. Русова С. Суспільні питання виховання. *Життя і знання*. 1929. № 2. С. 161–163.

310. Русова С. Сучасна мрія виховання. *Життя і знання*. 1930. №. 6. С. 165–166.

311. Русова С. Сучасна українка. *Жіночий голос*. Львів, 1936. Ч. 1. С. 3–4.

312. Русова С. Сучасні течії в новій педагогіці. *Шлях виховання й навчання*. 1932. Ч. 1. С. 1–12. Ч. 2. С. 65–76. Ч. 3. С. 129–139. Ч. 4. С. 185–202.

313. Русова С. Тарас Григорьевич Шевченко. Украинский народный поэт. (Его жизнь и произведения). СПб. – Киев : Сотрудник, 1911. 80 с.

314. Русова С. Тихі героїні. *Жіноча доля*. 1936. Ч. 18. С. 5–6.

315. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Львів ; Краків ; Париж, 1993. 125 с.

316. Русова С. Французькі «Національні Анналі» кн. VII–X за 1913 р. і III за 1914 р. *Літературно-науковий вісник*. 1914. Т. 65. Кн. 3. С. 602–607. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Literaturno-naukovyi_vistnyk/1914_Tom_65_Knyha_03/ (дата звернення : 25.11.2020).

317. Русова С. Український буквар / по підруч. А. Потебні. Вид. 3-тє. Київ : Всеувиито, 1918. 32 с. URL : <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9312> (дата звернення : 25.11.2020).

318. Русова С. Українські жінки-етнографи. *Жіноча доля*. 1933. Ч. 4. С.7–8.

319. Русова С. Украинская литература в XIX веке. Первый период с 1798 по 1862 г. *История России в XIX веке*. Т. 4, отд. 2. СПб. : Изд. Т-ва Бр. А. и И. Гранат и К°. СПб. С. 289–317. URL : <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=4294> (дата звернення : 25.11.2020).

320. Русова С. Украинская литература 1862-1900 гг. *История России в XIX веке*. Т. 7. Ч. 3. Отд. 3. СПб, 1909. С. 71–109. . URL : <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14703-t-7-ch-3-epoha-reaktsii-1866-1892-otd-3-1909>

(дата звернення : 25.11.2020).

321. Русова С. Рец. : Золотарев С. А. Очерки по истории педагогики на Западе и в России. СПб, 1910. *Світло*. 1913. № 7 (март). С. 3–8.

322. Русова С. Рец. : Т. Г. Шевченко. Маленький Кобзар. Вид. Благодвор. о-ва из общепольных и дешевых книг, 1911. № 62. *Світло*. 1911. Кн. 9 (май). С. 90.

323. Русова С. Рец. : Черкасенко С. Маленький горбань та інші оповідання. К. : Укр. учитель, 1911. *Світло*. 1911. Кн. 4 (декабрь). С. 63.

324. Русова С. Українські дитячі книжки. *Світло*. 1913. Кн. 4 (декабрь). С. 43–47.

325. Русова С. Хроника национальной школы. *Русская Школа*. 1907. № 11. С. 44– 47.

326. Русова С. Шевченко и украинское общество в 60-х гг. *Украинская жизнь*. 1913. Кн. 2. С. 35–53.

327. Русова С. Шевченко и новейшая украинская литература. *Вестник Европы*. 1909. № 7. С. 333–334.

328. Русова С. Шкільні свята : [відгук на ст. Х. Д. Алчевської «Школьные праздники»]. *Світло*. 1911. Кн. 9 (май). С. 85–86.

329. Русова-Базилевська О. Через Збруч. *Наше життя*. 1960. № 2. С. 7–8.

330. Русова-Базилевська О. Моя Бабуня. *Жіночий світ*. 1960. № 5. С. 5.

331. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. *Педагогические сочинения*: в 2-х т. Т. 1 / под ред. Г. Джибладзе; сост. А. Джурицкий. Москва: Педагогика, 1981. 656 с. URL: http://lib.uni-dubna.ru/search/files/phil_russo/1.pdf. (дата звернення: 25.11. 2021).

332. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20– 30-ті рр. ХХ ст.) : іст.-бібліогр. дослідж. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Н.-д. центр періодики. Львів, 2002. 306 с.
333. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ ст. – 1939р.). Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1998. 279 с.
334. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : моногр. / за ред. В. Різуна. Київ, 2002. 392 с.
335. Серажим К. Семіотичний аспект аналізу тексту. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2007. Т. 27. С. 86–90.
336. Сергеєва В. Проблеми дошкільного виховання в педагогічній спадщині Софії Русової : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1997. 209 с.
337. Сергійчук В. Прийняла назавжди Україну в серце (передмова). *Русова С. Мемуари. Щоденник*. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
338. Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919–1924). Київ, 2000. 88 с.
339. Сидоренко Н. Історія української журналістики. Особистості ХІХ – ХХ століть : навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / наук. ред. В. Різун. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2012. 159 с.
340. Сидоренко Н. Пробудження національного духу. *Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття* / уклад. Н. Сидоренко, О. Сидоренко. Київ : Дослідницький центр історії української преси, 2001. С. 5–16.
341. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення 25.11.2020).
342. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І. Білодід, А. Бурячок, В. Винник та ін. К. : Наук. думка, 1977.

343. Сніцарчук Л. Українська преса Галичини (1919–1939 рр.) і журналістикознавчий дискурс: моногр. Львів, 2009. 416 с.
344. Софія Русова і Галичина : зб. ст. і матеріалів / упоряд. текстів, вступ. стаття, примітки й додатки З. Нагачевська. Івано-Франківськ : Вік, 1996. 126 с.
345. Софія Русова : з маловідомого і невідомого. Ч. 1 : Несторка української педагогічної літератури / упоряд. О. Джус, З. Нагачевська. Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. 456 с.
346. Софія Русова : з маловідомого і невідомого. Ч. 2 : Сеньйорка українського жіноцтва... / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. 364 с.
347. Софія Русова : з маловідомого і невідомого. Ч. 3 : «Я не поетеса... Я не вчена... Я громадянка...» / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ : Прикарп. над. ун-т ім. В. Стефаника, 2012. 604 с.
348. Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітител ь : до 155-річчя від дня народження : біобібліогр. покажч. / упоряд.: А. Доркену, Т. Лога. Київ, 2010. (Серія «Видатні педагоги світу» ; Вип. 6). 175 с.
349. Степико М. Консолідація українського суспільства : феномен та чинники. *Українознавство*. 2006. № 2. С. 189–193.
350. Ступарик Б. Національна школа : витоки, становлення : навч.-метод. посіб. Київ : ІЗМН, 1998. 336 с.
351. Сухомлинська О. Софія Русова в контексті розвитку педагогічної думки. *Початкова школа*. 1996. № 6. С. 54–56.
352. Таран О. Обґрунтування С. Русовою принципу національної єдиної дільної (трудової) школи. *Наукові записки [Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя]*. Сер.: Психолого-педагогічні науки. Ніжин, 1998. С. 150–153.
353. Таран О. Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С. Русової: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2003. 248 с.

354. Титаренко М. Феномен публіцистики : проблеми дефініцій. *Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістика*. 2007. Вип. 30. С. 41–50.
355. Ткачова Н. Роль і місце цінностей в освіті. *Виховна робота в школі*. 2005. № 1. С. 2–11.
356. Тлумачний словник української мови / укл. Н. Кусайкіна, Ю. Цибульник ; за заг ред. В. Дубічинського. Харків. : Книжковий клуб, 2010. 608 с.
357. Токар Л. Українство: проблеми становлення і розвитку науки. *Українознавство*. 2000 (2001). Т. 4. Ч. 1–2. С. 30–48.
358. Токар Л. Мова в самопізнанні й самотворенні народу. *Українознавство*. 2006. № 3. С. 173–178.
359. Трачук Т. Українське журналістикознавство (історичний аспект) : навч. посіб. Київ : Поліграфіст-2, 2013. 239 с.
360. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ : Інтел, 1994. 260 с.
361. Україномовна преса Росії 1905–1907 рр. : анот. покажчик періодичних видань / укл. О. Сидоренко. Київ, 1987. 138 с.
362. Українська преса в Україні та світі XIX– XX ст.: іст.-бібліограф. дослідж. Т. 1 : 1812–1890 рр. / НАН України. Львів. наук. біб-ка ім. В. Стефаника; уклад. : М. Галушко, М. Романюк (керівник проекту), Л. Сніцарчук. Львів : Оріяна-Нова, 2007. 560 с.
363. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : іст.-бібліограф. дослідж. Т. 2 : 1891–1905 рр. / НАН України. Львів. наук. біб-ка ім. В. Стефаника; уклад.: М. Галушко, М. Романюк (керівник проекту), Л. Сніцарчук. Львів: Б.в., 2009. 480 с.
364. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: іст.-бібліограф. дослідж. Т. 3 : 1906–1910 рр. / НАН України. Львів. наук. біб-ка ім.

В. Стефаника; уклад.: М. Галушко, М. Романюк (керівник проекту), Л. Сніцарчук. Львів: Б.в., 2011. 496 с.

365. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : іст.-бібліограф. дослідж. Т. 4 : 1911–1916 рр. / НАН України. Львів. наук. біб-ка ім. В. Стефаника; уклад.: М. Галушко, М. Романюк (керівник проекту), Л. Сніцарчук. Львів: Б.в., 2014. 568 с.

366. Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : історико-бібліограф. дослідження: у 3 т., 4-х кн. / упоряд. М. Романюк, М. Галушко. Львів : Світ, 2003. Т. 1–3. Кн. 1–4.

367. Ушинський К. Про народність у громадянському вихованні. *Вибрані пед. твори: у 2 т.* / за ред. О. Пискунова. Київ : Радянська школа, 1983. Т. 1. С. 43–108.

368. Философский словарь логики, психологии, этики, эстетики и истории философии / под ред. Э. Радлова. СПб. : Тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1903–1904. 284 с.

369. Фігурний Ю. Український етнос як один із важливих концентрів українознавства. *Збірник наукових праць НДІУ*. 2003. Т. 1. С. 341–365.

370. Філіпчук Г. Філософія розвитку освіти України та ідеал суспільного буття. *Філософія освіти XXI ст. : проблеми і перспективи* : зб. наук. праць. Київ : Знання, 2000. Вип. 3. С. 62–68.

371. Філіпчук Г., Чижевський Б. Українська національна ідея – основа стратегії розвитку держави і громадянського суспільства. *Українознавство*. 2003. Ч. 1 (6). С. 162–166.

372. Філософський словник. 2-е вид. ; перероб. і доп. / за ред. В. Шинкарука. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

373. Фінклер Ю. Проблематика ЗМК територіальних соціумів : аудиторний контекст. *Вісник Сумського державного ун-ту. Серія: Філологічні науки*. 2003. № 1. С. 100–105.

374. Фінклер Ю. Мас-медіа та влада: технологія взаємин : моногр. Львів : Аз-Арт, 2003. 212 с.
375. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних. *Іван Франко. Енциклопедія життя і творчості*. Веб-сай. URL: <https://www.i-franko.name/uk/Folklore/1882/ZhinochaNevoljaVPisnjah.html> (дата звернення : 25.11.2020).
376. Фролова О. Концепція особи в освітньому вченні С. Ф. Русової : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.12. Київ, 2009. 183 с.
377. Хилько М. Методологічні основи дослідження журналістикознавства. *Філософські проблеми гуманітарних наук (До 175-ї річниці Київського національного університету імені Тараса Шевченка)*. Київ, 2008–2009. № 14/15. С. 172–177.
378. Хилько М. Методологічні основи соціальнокомунікаційних досліджень в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. 2013. Вип. 37. С. 84–93. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/viewFile/5052/5078> (дата звернення : 25.11.2020).
379. Холод О. Методологія досліджень соціальних комунікацій : підруч. Львів : ПАІС, 2014. 280 с.
380. Холод О. М. Соціальні комунікації: тенденції розвитку: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Білий Тигр, 2018. 370 с.
381. ЦДАВОВУ України, ф. 3563, оп. 1, спр. 75, арк. 26-28, 30-37.
382. ЦДАВОВУ України, ф. 3889, оп. 1, спр. 20.
383. ЦДАВОВУ України, ф. 3889, оп. 1, спр. 21.
384. Шашкевич М. Гостинність у Сербії. *Твори*. Київ. 1973. С. 124.
385. Шебеліст С. Особливості розвитку сучасної української есеїстики в системі журналістських жанрів : дис. ... канд. наук із соц. комунік.: 27.00.04. Київ, 2009. 187 с.

386. Шевченко В. Філософсько-освітній потенціал українознавства. *Українознавство*. 2005. № 1. С. 69–74.
387. Шинкарук В. Культура і освіта. Світоглядні аспекти. *Філософія освіти в сучасній Україні* : зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., (Київ, 1–3 лютого 1996 р.). Київ : ІЗМН, 1997. 544 с.
388. Чередниченко Д. Софія Русова і сучасна школа. *Українська мова і література в школі*. 1992. № 1. С. 25–42.
389. Чернявська Л. Теорія та історія публіцистики : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. 90 с.
390. Черчович І. Жіноча освіта в Україні: історичний огляд. *Гендер в деталях*. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/osvita-i-prosvita/zhinocha-osvita-v-ukraini-istorichniy-oglyad-134122.html> (дата звернення: 25.11.2020).
391. Чума О. Публіцистично-наукова спадщина Софії Русової. *Збірник праць Наук.-дослід. центру періодики*. 2004. Вип. 12. С. 459–470.
392. Ясь О. Звід законів Російської імперії. *Енциклопедія історії України* : Т. 3: Е-Й / редкол. : В. Смолій та ін. К.: Наукова думка, 2005. 672 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Zvid_zakoniv_Ros_imp (дата звернення : 25.11.2020).
393. Яценко Г. (Синичич). Націєтворча концепція в публіцистиці Івана Франка. *Діалог. Медіа-студії*. 2007. Вип. 7. С.98–107.
394. Яценко Г., Яценко А. Роль Івана Франка як публіциста у формуванні медіакартини світу галицького суспільства кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2013. Т. 53. С. 200–206.
395. Яценко Г. Українська національна свідомість у контексті публіцистики Івана Франка. *Діалог : Медіа-студії*. 2014. Вип. 18–19. С. 137–149.
396. Yevdokymenko I. M. The idea of national education in deciding Ukrainian national identity. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2015. III(9). Issue 53. P. 53–57.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Євдокименко І. Публіцистика Софії Русової : питання історіографії та джерельна база дослідження. *Наукові записки Інституту журналістики* : наук. зб. / за ред. В. Різуна ; КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2012. Т. 47. Квіт.–черв. С. 108–113.

2. Євдокименко І. Публіцистика Софії Русової на шпальтах «Літературно-Наукового Вістника» (1904–1918 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства* / відп. ред. М. Романюк ; НАН України, ЛННБ ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства. Львів, 2014. Вип. 4 (22). С. 496–506.

3. Євдокименко І. Публіцистична і педагогічна майстерність Софії Русової. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 8. С. 25–28.

4. Євдокименко І. Публікації Софії Русової на сторінках журналу «Світло» з погляду журналістської та редакторської майстерності. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації* : наук.-вироб. жур. Запоріжжя, 2014. № 1/2 (17/18). С. 76–81.

5. Євдокименко І. Принципи національно-патріотичного виховання за Софією Русовою. *Журналістика* : наук. журнал / за ред. Н. Сидоренко. 2019. Вип. 17/18 (42/43). С. 144–154.

Статті у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз

6. Yevdokymenko I. The idea of national education in deciding Ukrainian national identity. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. Budapest, 2015. III(9). Issue 53. P. 53–57.

7. Євдокивенко І. Публікаційна активність С. Русової як запорука популяризації прогресивних ідей кін. ХІХ – поч. ХХ ст. *Молодий вчений* : наук. журн. Херсон, 2020. № 9.1 (85.1). Вересень. С. 36–40.

Статті в інших виданнях

8. Євдокименко І. Українська емігрантська преса про творчий доробок Софії Русової. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Соціальні комунікації». 2012. № 1027. Вип. 4. С. 115–119.

9. Євдокименко І. «Нація народжується біля дитячої колиски ...». *Наше життя* (Союз українок Америки). 2016. Ч. 11. С. 8–10.

Опубліковані праці апробаційного характеру

10. Євдокименко І. Мистецькі засади дошкільної та шкільної освіти у публіцистиці Софії Русової. *Роль митця і традиційних інститутів мистецтва за умов всезростаючого впливу культурних індустрій*: зб. матеріалів всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 23–24 грудня 2009 р.). Київ: Видавн. Центр «КНУКіМ», 2009. Ч. 2. С. 256–257.

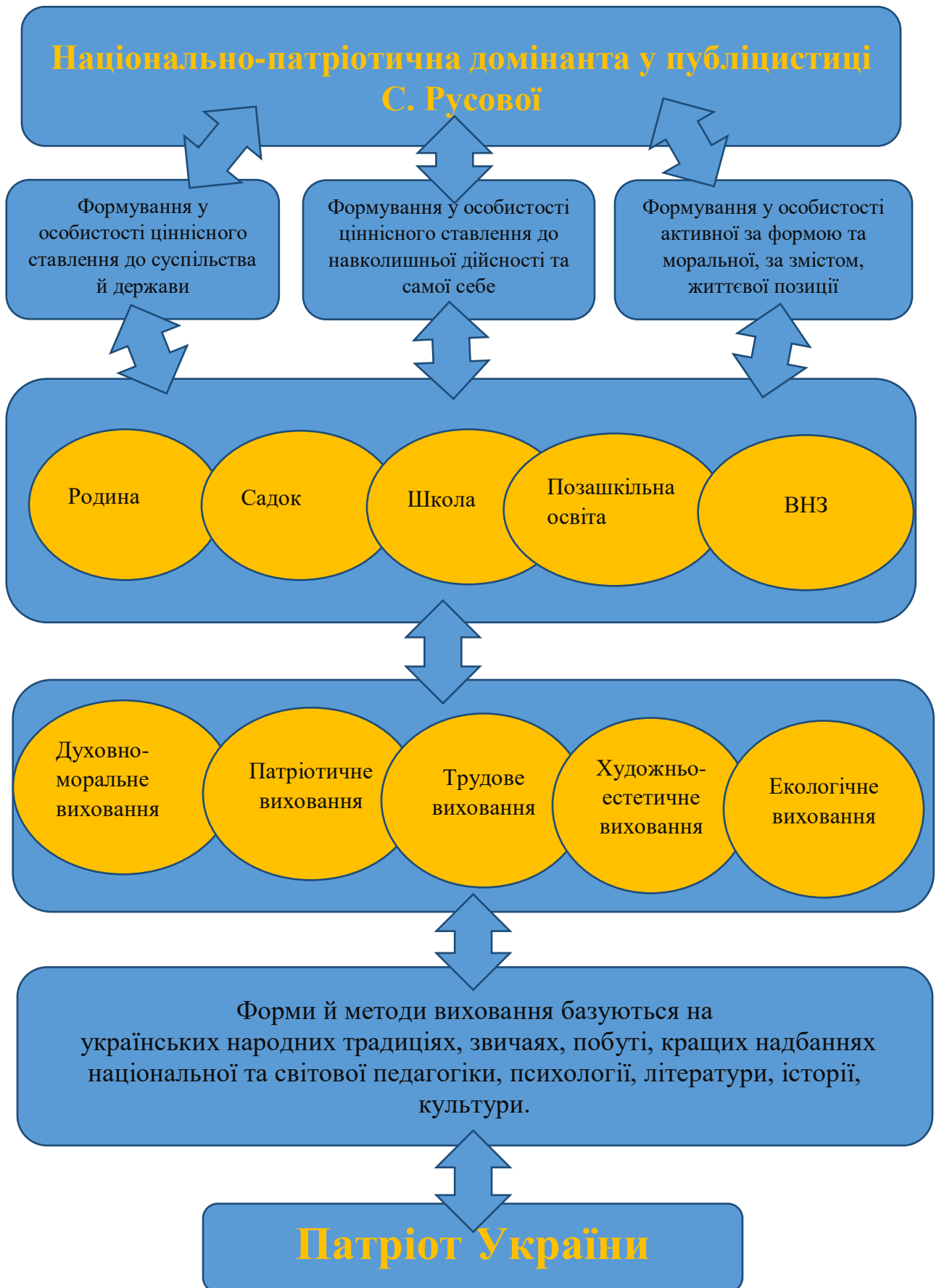
11. Євдокименко І. Проблеми виховання педагогічної культури у публіцистиці Софії Русової. *Українська культура ХХІ століття: стан, проблеми, тенденції*: зб. матеріалів всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 22 грудня 2010 р.). Київ: Видавн. Центр «КНУКіМ», 2010. Ч. 2. С. 157–158.

12. Євдокименко І. Гендерні питання у публіцистичній творчості Софії Русової. *Перспективні напрямки дослідження українського медійного контенту: фундаментальні та прикладні аспекти* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 7 квітня 2016 р.). Київ, 2016. С. 299–304.

13. Євдокименко І. Гендерні аспекти в контексті виховання дітей на початку ХХ століття (на прикладі життєвої і творчої діяльності Софії Русової). *Актуальні проблеми медіапростору* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 18 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 295–299.

ДОДАТОК Б

Національно-патріотична домінанта у публіцистиці С. Русової				
<i>(Спрямована на що?)</i>				
Формування у особистості ціннісного ставлення до суспільства й держави	Формування у особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе	Формування у особистості активної за формою та моральної, за змістом, життєвої позиції.		
<i>(Де має формуватися?)</i>				
Родинне виховання	Дошкільні заклади освіти	Шкільні заклади освіти	Позашкільна освіта	ВНЗ
<i>(Орієнтована на?)</i>				
Духовно-моральне виховання	Патріотичне виховання	Трудове виховання	Художньо-естетичне виховання	Екологічне виховання
<i>(Яким чином?)</i>				
Форми й методи виховання базуються на українських народних традиціях, звичаях, побуті, кращих надбаннях національної та світової педагогіки, психології, літератури, історії, культури.				
<i>(Хто має вийти?)</i>				
Патріот України, який готовий самовіддано розбудувати її як суверенну, демократичну, правову і соціальну державу, виявляти національну гідність, знати і цивілізовано відстоювати свої громадянські права та виконувати обов'язки, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, бути конкурентоспроможним, успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, сім'янин, професіонал, носій української національної культури.				

ДОДАТОК В

ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА С. РУСОВОЇ ЗА ПЕРІОДИЧНИМИ ВИДАННЯМИ: БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	
1. «ВЕСТНИК ВОСПИТАНИЯ»	
Російський педагогічний науково-популярний журнал, що видавався у Москві (1890–1917). Щороку виходило 8–9 номерів (книг). Заснований лікарем Є. Покровським. Друкувалися матеріали про розвиток народної освіти, дошкільного й фізичного виховання, шкільної гігієни, дитячої психології. Подавалася бібліографія педагогічної літератури, критика, існував відділ «Педагогічна хроніка».	
за п/н	
1909	
1	О национальной школе в России // № 2. С. 167–176.
1910	
2	К национализации начальной школы на окраинах России. // № 2. С. 193–201.
3	Киевская выставка «Детский труд» // № 5. С. 166–174.
1911	
4	Шевченко – учитель гуманизма // № 2. С. 84–94.
5	Два новых исследования по украиноведению // № 8. С. 35–39.
1913	
6	К национализации начальной школы на окраинах России // № 2 (октябрь). С. 193–201.
1915	
7	Влияние окружающей среды в деле воспитания // № 3. С. 163–177.
1916	
8	Сказка и ее роль в детской жизни // № 5. С. 146–165.
9	Дошкольное воспитание в деревне // № 7 (октябрь). С. 133–145.
2. «ВЕСТНИК ЕВРОПЫ»	
Літературно-політичний щомісячник ліберального спрямування, видавався в Петербурзі (1866 – 1918), тривалий час редактором-видавцем був М. Стасюлевич. Друкувалися статті з історії та політики, художні твори, критика тощо. Серед авторів – письменники І. Гончаров, М. Салтиков-Щедрін, І. Тургенєв та ін.; вчені й публіцисти – А. Коні, І. Мечников, Д. Овсяннико-Куликовський, І. Сеченов, К. Тимірязєв та ін. Існували рубрики «Літературний огляд», «Новини іноземної літератури», «Із суспільної хроніки» тощо.	
1909	
10	Шевченко и новейшая украинская литература // № 7. С. 328–338.

3. «ВІЛЬНА СПІЛКА»

Неперіодичний орган літератури, науки та громадського життя (Львів, 1921; Прага, 1923). Співробітниками часопису були: М. Шаповал, Н. Григоріїв, А. Животко. У 1927–1929 рр. (Львів, Прага) вийшов третій збірник як неперіодичний орган Української партії соціалістів-революціонерів, присвячений 25-літтю громадської й революційно-соціалістичній діяльності М. Шаповала. В цьому випуску опубліковано нариси про М. Шаповала (Н. Григоріїв, М. Мандрика, К. Станіславський), його виступи на конференціях, а також матеріали про УПСР (програма, резолюції, хроніка діяльності партії, історичний нарис А. Животка тощо). Окремі повідомлення подано в рубриках «Загальна хроніка», «З життя української еміграції»).

1927–1929

11	До Верховного Комісаріату в справах еміграції при Лізі Націй [С. Русова та ін.] // Зб. 3. С. 166–168.
12	Резолюція Н.У. Ради 28 Червня 1929 р. про безправне становище укр. народу [С. Русова та ін.] // Зб. 3. С.168–169.
13	Текст меморандуму, надісланого на ім'я президента ЧС Республіки [С. Русова та ін.] // Зб. 3. С. 161–164.

4. «ВІЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА»

Педагогічний і громадсько-політичний часопис; орган Всеукраїнської учительської спілки продовжував традиції українського педагогічного журналу для сім'ї та школи «Світло». Видавався в Києві (вересень 1917 – січень 1920). Серед редакторів – С. Черкасенко, О. Дорошкевич. Різного часу в редакції працювали: Л. Білецький, Г. Голоскевич, О. Грушевський, В. Дурдуківський, М. Зеров, І. Огієнко, С. Русова, С. Сірополко, І. Стешенко, П. Холодний, Я. Чепіга та ін. Основне завдання – українізація всіх освітніх сфер (початкової, середньої та вищої освіти) в Україні, перебудова освіти на засадах європейської педагогіки. Поточний матеріал подавався у рубриках «З життя вчительських спілок», «З діяльності Секретаріату народної освіти», «Шкільна хроніка», «Нові книги», «Критика» тощо. Друкувалися розпорядження Українського уряду та галузеві настанови, рішення вчительських спілок та організацій, обговорювалися питання теорії і практики освітньої діяльності в Україні та світі. Додатками до окремих номерів видавалися брошури в серії «Бібліотека вчителя» з загальноосвітніх та методичних питань («Навчання історії в початкових класах» П. Клименка, «Огляд української дитячої літератури» В. Родникова у 1918 р.).

1917

14	Націоналізація школи // № 1 (вересень). С. 3–7.
15	Від відділу позашкільної освіти при генеральному секретаріаті // № 1

	(вересень). С. 42–45.
16	Головна Управа // № 1 (вересень). С. 46–47.
17	Рец.: Дітські пісні, казки й загадки / зложив М. Лободовский, рисунки П. Холодного. Вид. Укр. Тов. Шкільної Освіти // № 1 (вересень). С. 58.
18	Видання Педагогічного Бюро Полтавського Губернського Земства // № 2 (жовтень). С. 119.
19	Рец.: В. Чередниченко. Захистки для селянських діток улітку. Укр. видавництво в Катеринославі // № 2 (жовтень). С. 122.
20	Передмова до читанки «Дзелень-Бом» // № 2. С. 89–91; № 3/4. С. 166–169.
21	Позашкільна освіта // № 2. С. 89–91; № 3/4. С. 166–169; № 8/9. С. 226–227.
22	На день реформи Шкільних Округ // № 3/4. С. 178–179.
1918	
23	Рец.: Данилевский и Богомоллов. Народные Дома, как культурно-просветительные центры. Изд. «Союз». Харьков. 1918 г. (3-е издание) // № 2 (вересень). С. 132–133.
24	Центральне Бюро В.У.С. подало до ради Професорів Українського Державного Університету таку докладну записку // № 3. С. 173–174.
25	Микола Лисенко // № 4 (листопад). С. 233–235.
26	Привітання д. Кащенко // № 4. С. 240.
27	Про юнацькі спілки // № 4. С. 240.
28	Рец.: Е. Шарлеман. Охороняте рідну природу! Вид. «Союз» в Харкові, під ред. проф. Талієва // № 4 (листоп.). С. 262–263.
29	Рец.: Н. Романович-Ткаченко. Життя людське. Оповід. Вид. «Сіяч» 1918 р. // № 6/7 (січень/лютий). С. 80.
30	Федеративна ідея в творах Шевченка // № 7. С. 97–101.
31	Шевченко і малі діти // № 7. С. 114–115.
32	Дещо з філософії виховання // № 10. С. 306–316.
5. «ГРОМАДСЬКА ДУМКА»	
Щоденна українська політична, економічна і літературна газета. Виходила в Києві (31 грудня 1905 р. – 18 серпня 1906 р.), закрита місцевою владою з політичних міркувань. Видавцями були В. Леонтович та Є. Чикаленко; редакторами – В. Леонтович і Ф. Матушевський. В редакції газети працювали С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Грінченко (Загірня), В. Козловський, М. Левицький; до співробітництва були запрошені В. Самійленко, О. Русов, А. Тесленко, А. Кримський, В. Доманицький, А. Ніковський та ін. Друкувалися різноманітні повідомлення (телеграми, хроніка, дописи), актуальні статті суспільно-політичної тематики, сатиричні й гумористичні твори (зокрема, фейлетони), історично-пізнавальні й	

літературно критичні статті, художня проза й поезія тощо. Безпосереднім продовженням після закриття «Громадської думки» стала газета «Рада» (1906–1914).	
1906	
33	Український політичний клуб в Петербурзі // 24 січн. (№ 20). С. 1–2.
34	«Страна»: (відповідь С. Русової на ст. Лукашевича „Украинские национальные партии“) // 9 трав. (№ 105). С. 1–2.
35	До вчительської української спілки у Петербурзі // 19 трав. (№ 114). С. 1–2.
6. «ГРОМАДЯНКА»	
Двотижневик, виходив у Львові 1938 р. (всього 6 чисел) як видання Жіночого товариства кооперативу «Союзу українок», замість закритого польською владою часопису «Жінка» (1935–1938), відновленого у 1939 р. Головна редакторка – М. Рудницька, відповідальна редакторка – О. Федак-Шепарович. Часопис мав чітке політичне спрямування в руслі організації «Дружина Княгині Ольги». Друкувалися матеріали про історичні жіночі постаті й видатних жінок світу (публікації Ю. Косача, А. Курдидика, Г. Чикаленко, Г. Лазаревського та ін.). Подавалися художні твори українських і зарубіжних літераторів, літературно-критичні праці, анонси.	
1938	
36	Українське жіноцтво вітає Д.К.О. // Ч. 1. С. 3.
37	Наталка Полтавка і її правнучка // Ч. 5. С. 2–3.
38	Чи потрібна жінкам освіта? // Ч. 6. С. 7.
7. «ДІЛО»	
Перший і тривалий час єдиний український щоденник, що виходив у Львові (1880–1939, з деякими перервами і змінами назви та періодичності). Редакторами газети були: В. Барвінський, А. Горбачевський, І. Белей, Ф. Федорців, В. Панейко, Д. Левицький, О. Кузьмович, В. Мудрий, І. Кедрин, І. Німчук, В. Кузьмович та ін. Часопис відгукувався на різні полії свого часу – економічні, політичні, релігійні, літературні, освітні, але основна увага завжди належала формуванню української національної ідеології, єднанню нації та утвердженню державних пріоритетів. Від перших рубрик («Господарство і торгівля», «Справи краєві», «Останні відомості і телеграми», «Перегляд часописей» тощо) редколегія перейшла до загальноукраїнських справ («Перегляд політичний», «Справи парламентарні», «З руху виборчого», «З краю»), до широкої публіцистичної аналітичності у 1917–1919 рр. та розгляду складної суспільно-політичної ситуації після поразки Української революції («З хроніки лихоліття», «З польських справ», «Велика Україна», «З українського життя на чужині. Серед авторів газети – М. Грушевський, К. Левицький, Є. Олесницький, Ф. Федорців, І. Франко та ін.	

У 30-х рр. ХХ ст. газета подавала тематичні сторінки – правничу, літературну, жіночу, електротехнічну, музичну, мистецьку, спортивну, «Сторінку без політики», «З природи і життя». Різного часу існували окремі додатки: «Неділя», «Жіноче діло», «Бібліотека найзнаменитіших повістей», «Бібліотека „Діла“».	
1924	
39	Лист з Копенгаги: з'їзд жіночих інтернаціональних рад // Ч. 163. С.1–2.
1929	
40	Конгрес Освітніх Товариств // Ч. 172. С. 1–2.
1931	
41	Свято однієї з піонерок нашого відродження : подяка С. Русової // Ч. 143. С. 4.
1933	
42	До Українського Національного Конгресу // Ч. 316. С. 1.
1938	
43	Дещо з давнього минулого // Ч. 9. С. 8.
8. «ДЛЯ НЕЇ – ВСЕ!»: АЛЬМАНАХ «ЖІНОЧОЇ ДОЛІ» З ДОДАТКОМ КАЛЕНДАРЯ НА РІК 1930.	
Вийшов у Коломиї (1929) накладом редакції часопису «Жіноча доля». Надруковано художні твори К. Гриневичевої, О. Кобилянської, У. Кравченко та ін.; спогади та нариси про видатних українських жінок. Висвітлювалися різні аспекти жіночого руху в публікаціях І. Блажкевич, З. Мірної, М. Струтинської та ін.	
1929	
44	Бойовничий нахил // С. 36–38.
9. «ДНІПРО: КАЛЕНДАР-АЛЬМАНАХ»	
Щорічний календар-альманах виходив у 1923–1939 рр. у Львові як видання «Українського т-ва допомоги емігрантам з України» (усього 16 випусків). Редакторами були Л. Білецький, В. Завадський, В. Дорошенко. Надруковано низку спогадів про українські визвольні змагання (В. Дорошенко, Д. Дорошенко, А. Жук, Б. Лазаревський, С. Сірополко та ін.), дослідження з історії й політології (Д. Донцов, С. Наріжний, В. Садовський), художні твори (С. Гординський, Ю. Клен, В. Королів, М. Левицький, Є. Маланюк, О. Ольжич, В. Самійленко, М. Черемшина та ін.).	
1929	
45	Пам'яті лицарів (спогади) // С. 8–10.
10. «ДЛЯ НАРОДНОГО УЧИТЕЛЯ»	
Орган народного вчительства, виходив у Москві (1907–1910). Завдання журналу – повідомляти про всі явища в сфері «звільнення школи»,	

бути посередником між теоретиками в культурних центрах і працівниками народної освіти, підтримувати їхній авторитет. Ідеалом було визначено «вільну школу з вільним учителем», гаслом – «через нову школу до нового життя». Існували рубрики «Шкільна практика», «Різні повідомлення», «Бібліографія» тощо.

1908

46 | Українские учебные и популярные издания // № 13. С. 22–24.

47 | Популярно-народная украинская литература и учебники // № 14. С. 18–20.

11. «ДОШКОЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ»

Щомісячний науково-методичний та інформаційно-публіцистичний журнал, призначений для матерів і виховательок. Видавався у Києві (1911–1917) Київським товариством народних дитсадків 9 разів на рік. Редакторкою була Н. Лубенець. Серед основних питань, що порушувалися на сторінках видання, – особливості дошкільного виховання, психологія дитинства й експериментальної педагогіки, принципи заснування дитячих садків, гігієна дитячого віку, фізичне виховання тощо. Існували рубрики «Педагогічна хроніка», «У Росії», «За кордоном», «Критика і бібліографія» тощо.

1911

48 | Рец.: Вінок. Перша читанка : хрестоматія для дітей мол. дошкіль. віку О. Білоусенка // № 5. С. 454–456.

1912

49 | Издания «Украинского учителя» (о книгах для самых маленьких на украинском языке) // № 1. С. 62–63.

12. «ЖИТТЯ І ЗНАННЯ»

Науково-популярний ілюстрований місячник у Львові (1927–1939). Засновником і видавцем було товариство «Просвіта», серед відповідальних редакторів журналу – М. Галущинський, І. Брик, В. Сімович. Друкувалися науково-популярні статті з різних галузей історії, географії, археології, етнографії, мистецтва, правознавства, астрономії, анатомії, біології, медицини та гігієни, репортажі про культурно-мистецькі заходи, літературно-критичні нариси про творчість українських і закордонних письменників. Порушувалися питання національного виховання й освіти української молоді, фізичної культури та спорту. Подано статті про відомих українських діячів (В. Антоновича, Д. Багалія, С. Васильченка, Л. Глібова, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Кобилянську, М. Коцюбинського, Б. Лепкого, М. Лисенка, О. Огоновського, В. Стефаника, І. Франка, С. Черкасенка, Є. Чикаленка). Існували постійні рубрики: «Освіта й виховання», «З життя філій», «Бібліографія», «Бібліотекознавство», «Нові журнали й книжки», «Всячина», «Загадки». Серед активних авторів – О. Бочковський, М. Возняк,

М. Голубець, Я. Гординський, Д. Дорошенко, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, С. Парфанович, С. Русова, В. Садовський, С. Сірополко, Д. Яворницький та ін. Художнє оформлення здійснювали митці М. Бутович, Е. Козак, Р. Кронфельд.	
1929	
50	Суспільні питання виховання // Ч. 2. С. 161–163.
1930	
51	Сучасна мрія виховання // Ч. 6. С. 165–166.
52	Спиридон Черкасенко, поет-педагог (3 нагоди 25-ліття письменницької діяльності) // Ч. 10/11. С. 298–299.
1931	
53	Рец.: В. Винниченко. Намисто // Ч. 4. С. 148–149.
54	Валерія О'Коннор-Вілінська // Ч. 5. С. 143.
1932	
55	Микита Шаповал. (Посмертна згадка) // Ч. 8. С. 251.
56	Микола Лисенко // Ч. 14. С. 422–423.
1935	
57	На емігрантському кладовищі в Празі // Ч. 6. С. 186–187.
13. «ЖІНКА»	
<p>Двотижневик, орган центрального українського жіночого товариства «Союз українок», що виходив у Львові (1935–1939). Редакторами журналу були: О. Федак-Шепарович та М. Рудницька. Видання мало служити «поширенню... українського жіночого руху, бути речником та оборонцем думок, прав і змагань українського жіноцтва та його репрезентантом». Порушувалися важливі питання розвитку національно-визвольних тенденцій у жіночому русі, діяльності жіноцтва в сільських осередках організації, завдання щодо об'єднання з молодіжними спілками, необхідності виховання дітей в дусі національних традицій, розвитку української культури й мистецтва тощо. Існували рубрики: «При громадській роботі» «Вісті з «Союзу українок» та ін. Друкувалися статті, нариси, репортажі, огляди, кореспонденції, рецензії. Серед авторського колективу М. Голубець, П. Зайцев, Ю. Липа, З. Мірна, С. Нагірна, М. Рудницька, М. Струтинська, С. Русова та ін. Ілюстрували видання, зокрема М. Дольницька, О. Кульчицька, О. Новаківський.</p>	
1935	
58	Михайло Грушевський // Ч. 1. С. 2–3.
59	Жіночі постаті в совітській літературі // Ч. 10. С. 4–7.
1936	
60	Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок // Ч. 7/8. С. 4.
61	Прощальний лист Софії Русової до Союзу Українок // Ч. 7/8. С. 6.

62	Загальний з'їзд Союзу Українок. Промова С. Ф. Русової // Ч. 7/8. С. 10.
63	Промова С. Ф. Русової. (Загальний з'їзд Союзу Українок 1936 р.) // Ч. 9. С. 5.
64	Ті, що від нас відійшли: Любов Шелухіна // Ч. 9. С. 8.
65	Дещо про український моральний тип: де шукати його зразків? // Ч. 18. С. 2.
1937	
66	Душа юнака та його виховання // Ч. 3. С. 2–3.
67	«Ars-arma pro patria» : з приводу появи «Свята державности» Н. Геркен-Русової // Ч. 5. С. 3.
68	Гарні ідеї і важка дійсність : з приводу ІХ Конгресу Міжнародної жіночої Ліги миру і свободи // Ч. 15/16. С. 2–3.
69	Довкола Конгресу Ліги миру і свободи: чи слушно мене обвинувачують? // Ч. 19/20. С. 2.
70	Похорон Масарика // Ч. 19/20. С. 6.
1938	
71	Молодь серед хаосу // Ч. 4. С. 4.
72	Спогади в Шевченкові дні // Ч. 6. С. 2.
14. «ЖІНОЧА ДОЛЯ»	
<p>Часопис для українського жіноцтва (Коломия, 1925–1939), виходив із різною періодичністю (щомісячно, двотижнево, тижнево). Як правило, зазначалося, що редагує колегія, видавало журнал виходив у світ за сприяння видавництва «Жіноча доля». Окремі номери у 1939 р. редагувала О. Кисілевська, за редакцію відповідала М. Ставнича. Редакція ставила за мету моральне й патріотичне виховання селянок і жінок із маленьких містечок, роз'яснення питань культурно-просвітницької та організаційної діяльності. Порушувалися питання національної школи, створення курсів для неписьменних і малограмотних, подавалися статті з різних сфер господарства, літератури й мистецтва, виховання дітей, становища жінки на батьківщині та поза її межами. Існували постійні рубрики: «З життя наших жіночих організацій», «Жіночий рух», «Вісти з “Союзу українок”», «З чужого жіночого світу». Серед авторів – І. Блажкевич, О. Богачевська, О. Кисілевська, Є. Маланюк, М. Омельченко, М. Рудницька, С. Русова, М. Струтинська, А. Чайковський, С. Яблонська та ін.</p> <p>Журнал мав додатки: «Жіноча воля» (1932–1933), «Світ молоді» (1932–1934), «Для сільського жіноцтва» (1933–1934), календарі-альманахи «Жіночої долі» (1926–1930), «Для українських дівчат» (1933–1934).</p>	
1926	
73	Що пишуть до нас і про нас? (деякі виїмки з листів до нас) // Ч. 9. С. 2.

1927	
74	Діяльність норвезьких жінок // Ч. 11. С. 8.
1928	
75	Український «Дитячий Притулок» в Чехословацькій Республіці // Ч. 8. С. 11.
1931	
76	Валерія Олександрівна О'Коннор-Вілінська // Ч. 1/2. С. 4.
77	Наша справа в Женеві // Ч. 7. С. 3.
78	О. М. Барвінок-Кулішева // Ч. 30. С. 5–6; Ч. 32. С. 5–6; Ч. 33. С. 3–5.
1932	
79	До 71-х роковин з дня смерті Т. Шевченка // Ч. 9. С. 3–4.
80	Божена Немцова // Ч. 21/22. С. 9–10.
81	Подорожні вражіння // Ч. 23. С. 4–5.
1933	
82	Українські жінки-етнографи // Ч. 4. С. 7–8; Ч. 8. С. 5–6.
83	Два українські з'їзди // Ч. 22. С. 4–5.
1934	
84	День у Чернівцях // Ч. 15/16. С. 8–9.
85	М. К. Заньковецька // Ч. 21. С. 6–7.
86	Привіти «Жіночій долі» : від У. Ж. Н. Р. в Ч. С. Р. [Русова С., Галаган О. та ін.] // Ч. 22. С. 6.
1935	
87	Дитяча «Ялинка» в Празі // Ч. 3. С. 9–10.
88	З Підкарпаття // Ч. 18. С. 5.
89	З нагоди 10-ліття «Ж. Д.» За що саме? // Ч. 21. С. 3–4.
1936	
90	Вечір у пана М. Бойченка // Ч. 11. С. 3.
91	Тихі героїні... // Ч. 18. С. 5–6.
92	1 листопада в українській гімназії в Ржевниці // Ч. 23. С. 6.
1937	
93	Що наша молодь читає // Ч. 8/9. С. 18–19.
94	Микола Лисенко // Ч. 10. С. 13.
95	Конгрес Ліги Миру та Свободи // Ч. 11. С. 11–12.
96	Спогад про М. В. Лисенка // Ч. 23. С. 12.
15. «ЖІНОЧИЙ ГОЛОС»	
<p>Часопис українських працюючих жінок виходив у Львові (1931–1939) із різною періодичністю. Відповідальними редакторами видання були Г. Остапович, Ф. Сахова. Серед видавців – українська видавнича спілка «Громада», «Самоосвіта», Союз українських працюючих жінок «Жіноча громада» у Львові. Редакція визначила основне завдання як «політичне</p>	

освідомлення жіноцтва та його підготовка до громадської праці». Видання поширювало ідеї соціалізму, зокрема програму діяльності Української соціал-радикальної партії. Велике значення надавалося питанням самоосвіти, згуртування, підвищення культурного рівня, виховання дітей, ознайомлення з життям і творчістю видатних українських письменниць (Г. Барвінок, Марко Вовчок, О. Кобилянська, Н. Кобринської, Леся Українка). Існували рубрики: «Світ у вікні і поза вікном», «З життя жіночих громад», «З міжнародного жіночого руху», «Для родини й господарства», «Бережим здоров'я», «Одяг і вишивка». Серед авторів часопису – І. Блажкевич, М. Лучинська, Р. Осінчук, С. Русова, Ф. Стахова та ін.	
1933	
97	До жінок світу : відозва в справі рятування дітей // Ч. 6/7. С. 16–18.
1936	
98	Сучасна українка // Ч. 1. С. 3–4.
16. «ЖІНОЧИЙ СВІТ»	
Щомісячний журнал у м. Піттсбург (США, 1933 – 1934), потім як додаток до журналу «Українські зорі» (Детройт, 1938). Редактор-видавець – М. Бек. Основна мета – виховання та освіта українських жінок у національному дусі. Призначався для читачок США та Канади.	
1938	
99	До українського жіноцтва // Ч. 6. С.1.
17. «ЖУРНАЛ ДЛЯ ВСЕХ»	
Щомісячний ілюстрований літературний і науково-популярний журнал (Санкт-Петербург, 189 – 1906). Видавцями були Д. Генік, П. Голяховський, В. Миролубов; редакторами – Д. Генік, П. Голяховський, Є. Тарновський. Друкувалися твори Л. Андрєєва, К. Бальмонта, М. Горького, О. Купріна, А. Чехова та ін.. Подавалися матеріали про наукові відкриття, подорожі, нариси про видатних особистостей, літературно-критичні огляди. Існували відділи «Політичний огляд», «Внутрішня хроніка», «Із життя народів Росії і за кордоном» тощо.	
1903	
100	Литературный Збирнык, зложеный на спомын Олександра Коныського (1836–1900). Київ. 1903 г. // № 9. С. 1147.
1904	
101	И. Франко. Збирнык творив. Т. I и II. Киев. 1903 г. 65 к. за том // Ч. 6. С. 382–383.
102	М. П. Старицкий, малорусский писатель // Ч. 8. С. 499–500.
103	Д. Дорошенко. Народная Украинская литература. Сборник отзывов на народные украинские издания. Спб. 1904 г. Ц. 40 к.; Д.Дорошенко. Указатель источников для ознакомления с Южной Русью. Спб. 1904 г. Ц. 40 к. // № 11. С. 698.

18. «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Щомісячний історичний журнал, що видавався у Києві (1882–1906), у 1907 р. змінив назву на «Україна». Редакторами часопису послідовно були: Ф. Лебединцев, О. Лашкевич, Є. Кивлицький, В. Науменко. Журнал мав численні додатки, як правило, твори історичного змісту. Друкувалися статті з історії, етнографії, культурно-освітні та мистецькі дослідження (архівні документи, мемуари, хроніки, листування, біографії, некрологи тощо). Важливе місце відводилося шевченкознавчим студіям і публікаціям творів Кобзаря; бібліографічним заміткам, покажчикам і т. д. Серед авторів – В. Антонович, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Максимович, Ф. Матушевський, С. Петлюра, І. Франко та ін.

1888

104 | Село Ивановка : (опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новоросии) // Т. 23, ноябрь. С. 51–68.

19. «ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСНИК»

Всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний журнал, що виходив у Львові та Києві (1898–1914, 1917–1919, 1922–1932), змінив назву на «Вісник» (1933–1939). До редакційного комітету входили: І. Франко, О. Борковський, М. Грушевський, О. Маковей, В. Гнатюк, Ф. Красицький, О. Олесь та ін. Часопис видавало спочатку НТШ, а з 1905 р. – Українсько-руська видавнича спілка. ЛНВ сприяв утвердженню національних ідеалів, соборності всіх українських земель, створенню незалежної Української Держави. Основні тематичні напрями часопису: література, публіцистика, критика, наука. Серед основних рубрик видання: «З життя і письменства», «Новини нашої літератури», «Із чужих літератур», «Хроніка і бібліографія», «З російської України», «З біжучої хвилі», «З російського життя», «Дискусії» та ін. Тут друкувалися художні твори В. Винниченка, М. Вороного, П. Грабовського, А. Кащенко, М. Коцюбинського, У. Кравченко, Б. Лепкого, О. Олеся, М. Рильського, П. Тичини, Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича та ін. На сторінках ЛНВ побачила світ публіцистика М. Грушевського, Д. Донцова, С. Єфремова, Г. Коваленка, І. Огієнка, І. Кривецького, М. Павлика, І. Франка та ін. Огляди українського, російського, австрійського, польського та ін. життя здійснювали М. Лозинський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Панейко, В. Піснячевський, В. Садовський.

1902

105 | Народник в українській літературі // Т. 17, Кн. 2. С. 81–97.

1904

106 | Старе й нове в сучасній українській літературі / пер. з рос., передм. та післям. Івана Франка // Т. 25, Кн. 2. С. 65–84.

1911

107	Рец.: О. Олесь. Книжка третя. К., 1911 // Т. 56. С. 614–616.
1913	
108	Дещо про сучасне французьке письменство // Кн. 6. Т. 62. С. 486–499.
109	Дещо про сербську сучасну літературу // Кн. 6. Т. 64. С. 351–359.
1914	
110	Жінка в поезії Шевченка // Т. 65. С. 242–247.
111	Новини нашої літератури. О. Олесь. Драматичні етюди // Т. 65. С. 280–283.
112	Рец.: Французькі „Національні Анналі” кн. VII–X за 1913 р. і I–II за 1914 р. // Т. 65. С. 602–607.
1917	
113	Рец.: О. Олесь. Поезія самотності: (з приводу п’ятої книжки поезій О. Олеся) // Т. 68. С. 92–95.
1918	
114	Спомини про перший театральний гурток у Києві // Т. 70, ч. 2. С. 104–107.
115	Микола Вороний : [в 25-ліття його творчості] // Т. 72. С. 28–30.
1922	
116	Дмитро Маркович (посмертна згадка) // Т. 78. С. 30–36.
20. «МОЛОДІ КАМЕНЯРІ»	
«Молоді каменярі», що виходили з 1928 – 1932 рр., були додатком до «Громадського голосу» (офіційного органу УСРП). Видання мало хороших авторів (О. Павлів-Білозерський, І. Юцишин, А. Животко), але журнал не мав конкретної редакторської політики, цілісності та системності. Тут писали про Січових стрільців, життя молодіжних організацій, була рубрика «Цікаві новини з широкого світу». Друкувалися твори І. Франка, В. Стефаника, М. Підгірянки, І. Блажкевич. Далі як додаток до «Громадського голосу» з’явився новий часопис «Каменярі: голос молоді» (1932).	
1928	
117	Парова машина // Ч. 1. С. 2.
118	Як ми подорожуємо на воді? // Ч. 1. С. 22–23.
119	Зернятко : пер. з англ. // Ч. 4. С. 2–4.
21. «НАРОДОЗНАВСТВО»	
Збірник відділу народознавства Українського соціологічного інституту в Празі (1930). Серед авторів публікацій – Л. Білецький, Н. Григоріїв, А. Животко, Г. Омельченко, С. Русова, М. Шаповал та ін.	
1930	
120	Наталія Кобринська // Т. 1/3. С. 269–287.
22. «НАРОДНЯ ПРОСВІТА»	

<p>Просвітній місячник товариства «Просвіта»; часопис, присвячений справам позашкільної освіти. Виходив у Львові (1923 – 1927) за редакцією І. Брика, О. Терлецького. Попередньо виходив журнал «Письмо з “Просвіти”». Редакція публікувала матеріали про позашкільну освіту, «вироблення фахових просвітників», громадянське й естетичне виховання тощо. Існували рубрики «Статті загальнокультурного змісту», «Статті просвітньо-дидактичного змісту», «Просвітніх рух на українських землях», «Дописи», «Життя і знання», «На еміграції», «Бібліографія» та ін. Серед авторів – М. Возняк, В. Дорошенко, І. Калинович, К. Малицька, Б. Чайкоський та ін.</p>	
1922	
121	Народні бібліотеки й читальні в Чехії // Ч. 1. С. 2–6.
1927	
122	Рец.: А. Животко (А. Пуховський) «Народня Просвіта» (Порадник позашкільної освіти). Ужгород, 1927. Ст. 93 (Бібліотека «Робітничої Академії» в Ужгороді, ч. 7) // Ч. 5–6. С. 85–86.
23. «НАРОДНЫЙ УЧИТЕЛЬ»	
<p>Професійний і громадсько-педагогічний журнал, що виходив послідовно в Кишиневі, Києві та Москві (1906–1919). Гасла видання: «Душа школи – вчитель», «У боротьбі й єднанні ти знайдеш право своє». Основна аудиторія читачів – народні вчителі. Програма журналу була спрямована на реформування шкільної освіти, відстеження умов учительського побуту, публікацію науково-популярних статей про педагогіку, психологію, шкільну освіту. Постійними були рубрики: «Народна освіта в земствах і містах», «Хроніка народної освіти», «Загальні відомості», «Серед книг» тощо. Повідомлялося, що в київському журналі беруть участь Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, С. Русова, Є. Лозинський та ін.</p>	
1907	
123	О национальных учительских союзах // № 6. С. 1–3.
124	Проект новой свободной школы для Украины // № 9. С. 5–9.
125	Национализация школы у разных народностей России // № 17–18. С. 4–6.
1910	
126	Украинско-просветительное движение за 1909 год. // № 2. С. 3–4.
127	Памяти Б. Д. Гринченко // № 10. С. 2.
24. «НАШ СВІТ»: АЛЬМАНАХ «ЖІНОЧОЇ ДОЛІ» З ДОДАТКОМ КАЛЕНДАРЯ НА РІК 1928.	
<p>Вийшов у Коломиї (1927) накладом редакції часопису «Жіноча доля». До літературної частини видання увійшли твори О. Кобилянської, О. Кисілевської, У. Кравченко, В. Лебедової, М. Підгірянки, Лесі Українки, В. Сосюри. Про права жінок, національно-визвольну спрямованість діяльності жіночих організацій, освітню діяльність писали М. Бачинська-</p>	

Донцова, М. Грінченко, С. Кабаровська, О. Кисілевська, М. Омельченко, С. Русова, М. Струтинська та ін.	
1927	
128	Націоналізм та інтернаціоналізм у вихованні // С. 55–58.
25. «НА СЛІДІ»	
Журнал молоді, часопис Пласту для юнацтва, видавався у Львові (1936–1939), Байройті (Німеччина, 1947–1948). Редакторами були Ю. Старосольський, Б. Кравців. Основне завдання – сприяти самоосвіті та формуванню світогляду молодого покоління. Друкувалися статті, хроніка, організаційні інструкції, художні твори, практичні поради. Існували рубрики: «З життя молоді», «Таборові вісти», «З пластового життя», «Молоде перо», «Змагання і гра» та ін.	
1936	
129	В китайській школі : пер. з англ. // Ч. 8. С. 134–135.
26. «НОВА РАДА»	
Щоденна політична, економічна і літературна газета в Києві (1917–1919), спочатку видавалася за ініціативи Товариства для підмоги літературі, науці і штуці як продовження газети «Рада» (1906–1914). Редактор А. Ніковський. Друкувалися офіційні документи (відозви, універсали, звернення), повідомлення розміщувались у рубриках «У Києві», «Телеграми», «За кордоном», «Театральний відділ», «Дописи», «Економічні нариси» та ін. Публікувалися матеріали С. Єфремова, М. Грушевського, А. Ніковського, О. Саліковського, І. Огієнка, Ф. Матушевського, М. Могилянського; художні твори П. Тичини, Г. Чупринки, М. Загірньої (Грінченко), Х. Майстренка та ін.	
1917	
130	Єднання вчителів // 21 квіт. (№ 19). С. 1.
27. «НОВА УКРАЇНА»	
Громадсько-політичний та літературно-мистецький часопис, виходив у Празі (1922–1928). Засновником і головним редактором був М. Шаповал, а співредакторами: П. Богацький (1922), В. Винниченко (1923–1924), М. Галаган і Н. Григорієв (1925–1926), С. Довгаль, Б. Залєвський і М. Мандрика (1927–1928). Спочатку редакція відстоювала ідеали Української партії соціалістів-революціонерів, згодом підтримувала український соціал-демократичний рух та ідею національної незалежності й державної самостійності. Подавалася хроніка українських подій в Радянській Україні, Галичині й за кордоном, друкувалися книжкові огляди та замітки.	
1922	
131	З Відня до Гаги (Вражіння з поїздки на Всесвітній жіночий Конгрес)// № 6. С. 25–28. № 7. С. 14–18.

132	Свято єднання і братолюбія // Ч. 8/9. С. 60–61.
133	Освіта в Чехословацькій республіці // Ч. 10/11. С. 35–38.
134	Наша дитяча література // Ч. 16/18. С. 96–100.
1923	
135	Освіта на Україні в большевицькім освітленню // Ч. 5. С. 146–153; Ч. 6. С. 146–151.
136	Жіночий конгрес у Римі // Ч. 6. С. 175–177.
137	Школа українських пластунів. Щепйорно, 1923 // Ч. 7/8. С. 36.
138	До Риму на два конгреси // Ч. 7/8. С. 229–241.
139	Два міжнародні конгреси // Ч. 10. С. 159–164.
140	Рец.: Михайло Обідний. Нерозцвілі ранки. Поезії. В-во «Новгра», 1923 р. // Ч. 10. С. 178.
141	Пам'яті Е. Ренана // Ч. 12. С. 11–12.
1926	
142	Правила й програми для вступу до Інститутів, Технікумів, Рабфаків та профшкіл УСРР на 1925–1926 рр. // Ч. 3/4. С. 151–152.
143	Український дитячий притулок в Горних Черношицях // Ч. 5/6. С. 83–85.
1927	
144	«Наш Світ», альманах «Жіночої Долі». Коломия. 1927 р. // С. 115.
145	Нова книга про жидів на сході Європи. Рецензія на книгу: Др. Arnold. De Margolin: The Sews of Estern Europa. New York, 1926 // Ч. 8/9. С. 58–64.
1928	
146	Через Європу на Станеллі. Рецензія на книгу: Clare Cheridan. AeroswithSatanella. NewYork, 1925 // Ч. 1/3. С. 72–73.
28. «НОВА ХАТА»	
Журнал, присвячений модам і справам домашнього жіночого господарства; журнал для плекання домашньої культури, що виходив у Львові (1925–1939). Видавав кооператив «Українське народне мистецтво», за редакцію відповідали М. Громницька та Л. Бурачинська-Рудик. Часопис призначався для інтелігентного жіноцтва і ставив за мету популяризувати архітектуру, художні промисли, народний одяг різних регіонів. Друкувалися статті І. Блажкевич, І. Вільде, Д. Горняткевича, Х. Кононенко, Є. Маланюка, О. Мочульської, С. Русової, А. Свенціцької, В. Січинського; спогади О. Кобилянської, В. О'Коннор-Віллінської, К. Малицької, О. Пчілки про українське літературно-мистецьке коло. Публікувалися дискусії, художні твори, огляди, рецензії тощо.	
1929	
147	Діточі малюнки // № 12. С. 1–2.
1931	

148	В інтернаціональному педагогічному бюро в Женеві // № 3. С. 148–149.
149	П. І. Холодний // № 4. С. 5–6.
150	Дніпрова Чайка (Людмила Березина-Василевська) // № 10. С. 1–3.
1932	
151	Марія К. Заньковецька // № 1. С. 2–3.
1933	
152	Христя Алчевська (1882–1932) // № 3. С. 2.
1935	
153	Весна і діти // № 7. С. 2.
154	Незаступна втрата // № 13/14. С. 6.
1936	
155	З великих днів : (уривок із спогадів) // № 10. С. 2.
1937	
156	Двадцять літ тому // № 8. С. 3–12.
157	Великдень у Кам'янці // №. 9/10. С. 2.
1938	
158	Виховні обов'язки // № 4. С. 11.
159	Легенда // № 8. С. 1.
29. «ОБРАЗОВАНИЕ»	
<p>Педагогічний і науково-популярний журнал, присвячений питанням жіночого і чоловічого виховання й освіти. Виходив місячно у Санкт-Петербурзі (1892–1909), попередньо мав назву «Женское образование». Видавцями-редакторами були: В. Сіговський, О. Острогорський, В. Молчанов, І. Василевський, Д. Каришев. Журнал подавав урядові розпорядження з питань освіти, друкував загально педагогічні та історико-педагогічні статті, психологічні етюди та спостереження, огляди педагогічної літератури та періодики, новини педагогічного руху на Заході, матеріали про розвиток народного шкільництва в Росії і за кордоном. У «Відділі белетристики» з'явилися твори відомих літераторів: Л. Андрєєва, А. Блока, В. Вересаєва, І. Буніна, Д. Маміна-Сибіряка, О. Толстого та ін.</p>	
1903	
160	Поэзия земледельческой жизни // № 3. С. 29–38.
30. «ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО ВИСОКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ. МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА У ПРАЗІ : ДРАГОМАНІВСЬКИЙ ЗБ.»	
<p>Три томи «Праць» (1929–1933) видало товариство «Сіяч» при Українському високому педагогічному інституті в Празі (Чехо-Словаччина).</p>	
1929	
161	Рабіндранат Тагор – виховник // Т. 1. С. 293–304.
1932	

162	Казки Божени Немцовой // Т. 2. С. 257–260.
1934	
163	Картина споминів про Михайла П. Драгоманова // Т. 3. С. 135–143.
31. «ПЧОЛКА»	
Ілюстрований місячник природознавства для дітей шкільного віку (ілюстрований місячник для молодіжні і для народу; ілюстрований місячник для молодіжні, родин і народу), виходив в Ужгороді (1923–1932). Редакторами були: А. Волошин, В. Гренджа-Донський, М. Долина, П. Кукуруза та ін. Чимало публікацій присвячено розповідям про бджіл, пізнання світу, виховання дітей на творах художньої літератури (С. Ворокевич А. Животко, Н. Королева, Б. Лепкий, О. Олесь, М. Підгірянка, І. Франко, С. Черкасенка, Т. Шевченко та ін.). Існували рубрики «Статті і замітки з науки природознавства», «Всячина», «Забава», «Загадки. Ребуси. Шаради і інше», «Пластовий куток», «Домашні звірята», «Хроніка», «Педагогічні бесіди» тощо.	
1929	
164	По всіх світах: Мандрівка з дітками як вступ до географії (переклад Софії Русової) // Ч. 1. С. 20–21.
1931	
165	Наші нотатки // Ч. 3. С. 1.
1932	
166	Б. Немцова. Втрачений хлопець (переклад з чеської – С. Русова) // Ч.5 (януар). С. 127–131.
32. «РАДА»	
Щоденна політична, економічна і літературна газета (Київ, 15 вересня 1906 р. – 2 серпня 1914 р.), продовження «Громадської думки», забороненої російським урядом. Офіційними редакторами послідовно були: Б. Грінченко, М. Павловський, В. Галевич, В. Яновський, а видавцями – Б. Грінченко і Є. Чикаленко (з № 66 за 1906 р.). Матеріальну підтримку надавали В. Симиренко, Л. Жебуньов, П. Стебницький, В. Леонтович. Серед відповідальних секретарів редакції — С. Петлюра, В. Королів, П. Сабалдир (Майорський). Окремими відділами керували: М. Гехтер, Д. Дорошенко, М.Лозинський, Л. Старицька-Черняхівська, Г. Шерстюк, Б. Ярошевський, Активними авторами були С. Єфремов, І. Огієнко, Л. Пахаревський, В.Самійленко, А. Тесленко, О. Хотовицький, С. Черкасенко та ін. У газеті співробітничали: М. Вороний, М. Грушевський, П. Капельгородський, М.Левицький, О. Олесь, І. Франко та ін. На сторінках «Ради» друкувалися статті, кореспонденції, фейлетони, огляди, рецензії, що стосувалися національного життя, народної освіти, громадського-політичного життя українців на батьківщині та за її межами. Публікувалися художні твори, рецензії, критика й бібліографія. Газета відновилася під назвою «Нова	

Рада» (1917–1919).	
1908	
167	Всеросійський жіночий з'їзд у Петербурзі // 16 листоп. (№ 286). С.1–2.
1909	
168	З'їзд «Ліги освіти» // 8 січня (№ 5). С. 2.
33. «РАНОК»	
Ілюстрований журнал для дітей, єдиний номер вийшов у Кам'янці-Подільському в січні 1920 р.	
1920	
169	Голуби м. Венеції: Італійська легенда // Ч. 1. С. 25–29.
170	Срібні шишки (німецька народня казка). Переклала С. Р. // Ч. 1. С. 29–31.
171	Кіт у чобітках (переклала баба Нона) // Ч. 1. С. 32–36.
34. «РЕСПУБЛІКА (РЕПУБЛИКА)»	
Офіційна урядова газета ЗУНР, що виходила в Станиславові (1919) за редакцією І. Кревецького. Часопис інформував про політичні новини, події на фронтах, ситуацію з українськими полоненими, висвітлював внутрішнє та закордонне життя. Існували рубрики «З краю», «Зі світа», «З українських міжнародних відносин». Серед авторів часопису – М. Грушевський, В. Дорошенко, М. Лозинський, Б. Чайковський та ін.	
1919	
172	До культурного об'єднання з Галичиною // 20 квіт. (Ч. 67). С. 13–14.
35. «РІДНА ШКОЛА»	
Журнал шкільного виховання у США. З такою назвою існувало кілька часописів у різні періоди. Тут публікували матеріали на теми дошкільного та шкільного виховання, створення гуртків «Рідної школи», національного виховання тощо. Основні рубрики: «Хроніка», «Дописи», «Комунікати», «З життя товариства», «Бібліографія» та ін. Після 4-річної перерви, з 1932 р. знову вийшов у світ журнал «Рідна школа» як ілюстрований часопис для всіх». Журнал мав рубрики: «Статті програмові й на біжучі актуальні теми», «Виховання й навчання», «З історії шкільництва на українських землях», «Школа і виховання у других народів», «Дитячі садки /Дошкільне виховання», «На тернистому шляху», «Правна порада», «Посмертні згадки /Тим, що відійшли», «Відозви, обіжники, інструкції й звідомлення», «Різні вісті», «Бібліографія», «Ілюстрації» тощо.	
1925	
173	Дещо про сучасну дитячу книжку // Ч. 2. С. 21–22.
1935	

174	Виховне значення дитячого театру // Ч. 5. С. 71–72.
1936	
175	Роль жінки у дошкільному вихованні // № 6. С. 84–86.
176	Десятилітній ювілей Української Реальної Гімназії в Чехословаччині // Ч. 21. С. 307–309.
1937	
177	Думки португальського диктатора про виховання // Ч. 15/16. С. 224–225.
1938	
178	Моральні завдання сучасної школи // Ч. 7. С. 109–113.
179	Новий план навчання в народніх школах в Бельгії // Ч. 20. С. 208–210.
36. «РІДНИЙ КРАЙ»	
<p>Часопис політичний, економічний, літературний і науковий, виходив у Полтаві, Києві й Гадячі (1905–1916). У полтавський період видавцями були Г. Маркевич, О. Косач, а редакторами – М. Дмитрієв і Г. Коваленко у київський та гадяцький періоди – Олена Пчілка (О. Косач). Друкувалися твори Х. О. Алчевської, П. Капельгородського, А. Кашенка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, О. Пчілки, Лесі Українки, Д. Яворницького та ін. Постійними рубриками були: «Вісті», «На Україні», «В чужих краях», «Дописи», «Бібліографія», «Українське слово й мистецтво». Видання мало ілюстрації.</p>	
1907	
180	Рец.: О. Олесь. З журбою радість обнялася. С.-Петербург, 1906 // № 6. С. 13–14.
37. «РУССКАЯ МЫСЛЬ»	
<p>Місячний літературно-політичний журнал, що виходив у Москві (1880– 1918), згодом у Софії, Празі, Берліні, Парижі (1918–1927). Засновником був журналіст, видавець і перекладач В. Лавров. Серед редакторів були С. Юр'єв, В. Гольцев, О. Кізеветтер, П. Струве. Грунтуючись на ідеї національного лібералізму, потім – ліберального консерватизму, редакція в різний час підтримувала політику кадетів і «віхівців». Існували окремі відділи «Науковий огляд», «Сучасне мистецтво», «Бібліографічний відділ», «Нариси російського життя» та ін.. Друкувалися художні твори (І. Бунін, В. Гаршин, З. Гіппіус, М. Горький, Д. Григорович, Г. Мачтет, Д.Мережковський, С. Надсон, Я. Полонський, І. Потапенко, Г. Успенський, А. Чехов та ін.), літературно-критичні статті, огляди, рецензії тощо.</p>	
1902	
181	Современная провансальская литература // № 4. С. 99–118.
1903	

182	Старое и новое в современной малорусской литературе // № 12. С. 191–201.
1904	
183	Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии // № 8. С. 83–93.
1905	
184	Памяти М. П. Драгоманова // № 8. С. 50–71.
1906	
185	К двадцатилетию украинского театра (посвящается глубокоуважаемой М. К. Заньковецкой) // № 12. С. 39–51.
38. «РУССКАЯ ШКОЛА»	
Щомісячний загальнопедагогічний журнал для школи і сім'ї, що видавався у Петербурзі (1890–1917). Першим видавцем і редактором був педагог та історик Я. Гуревич. Друкувалися статті про засади освіти й виховання, методику навчання, практичний досвід, вимоги до навчальної літератури, принципи викладання Закону Божого тощо. Існували рубрики «Педагогічна хроніка», «Різні новини й повідомлення», «Педагогічні листи», «Критика і бібліографія».	
1897	
186	Рец.: Краткий очерк римских древностей согласно с гимназическими учебными планами и правилами для испытаний / сост. Н. Санчурский. СПб, 1897 // № 1. С. 189–191.
1898	
187	Восточнославянский учительский союз // Т. 1. С. 40–49.
188	Воспитательные идеи Г. С. Сковороды // № 5–6. С. 40–49.
1904	
189	Корханиди. Живе слово // № 1. С. 11–14.
1906	
190	Рец.: Малорусская хрестоматия „Винок” / сост. Белоусенко. СПб.: Изд-во Благотвор. О-ва общепольных и дешевых книг, 1905 // № 2. С. 22.
191	К 25-летию украинского театра // № 12. С. 5–7.
1907	
192	Южно-Славянский Учительский Союз // № 1. С. 28–32.
193	Болгарский учительский Союз // № 1. С. 64–67.
194	Восточнославянский учительский союз // № 4. С. 64–67.
195	Первые шаги к национализации народного просвещения в Украине // № 10. С. 44–45.
196	Хроника национальной школы // № 11. С. 44–47.
197	К национализации школы у вотяков, якутов и татар // № 12. С. 30–35.
1908	

198	О еврейской национальной школе // № 2. С. 39–42.
199	Хроника Национальной школы различных народов России // № 4. С. 26–31.
200	Рец.: Книжка за книжкой М. Слепцовой. 1907/8. Сер. 5 // № 5/6. С. 15–16.
201	Среди славянских педагогических журналов // № 5/6. С. 23–29.
202	О национальной украинской школе прежде и теперь // № 6. С. 34–39.
203	К вопросу о белорусской школе // № 11. С. 39–42.
204	Национализация внешкольного образования у разных народностей России // № 11. С. 242–250.
1910	
205	Национальное искусство // № 3. С. 53–59.
206	Киевское украинское общество «Просвіта» // № 9. С. 70–72.
1911	
207	Бельгийская народная школа на Брюссельской выставке // № 2. С. 160–170.
208	40-летие Харьковского общества грамотности // №. 5/6 (январь – февраль). С. 38–44.
1913	
209	Рец.: Чепига Я. Проблемы виховання й навчання. Кн. 1. К., 1913 // № 11. С. 28–29.
1915	
210	Национализация внешкольного образования у разных народностей России // № 3. С. 240.
1919	
211	Среди славянских педагогических журналов // № 1. С. 23–24.
39. «РУССКОЕ БОГАТСТВО»	
Щомісячний суспільно-політичний, літературний і науковий журнал (Санкт-Петербург, 1876–1918. Серед видавців і редакторів були М. Савич, Д. Рибаків, М. Златовратський, П. Биков, В. Короленко та ін. Друкувалися твори Г. Успенського, П. Боборикіна, М. Цебрикової, І. Білоконського, М. Рубакіна, І. Ясинського, О. Купріна, І. Буніна, М. Горького та ін. Публікувалися художні твори, критичні статті й рецензії як вітчизняних, так і закордонних літераторів, висвітлювалися теми внутрішнього життя країни та політико-економічні проблеми. Статті історичного, філософського, природничого спрямування подавали В. Лесевич, М. Ковалевський, П. Струве, В. Водовозов та ін.	
1901	
212	Народный язык в народной школе : (письмо из Полтавы) // № 9. С. 12–14.

40. «САМОСТІЙНА ДУМКА»

Літературно-науковий і суспільно-політичний місячник, що виходив у Чернівцях (1931–1937) за редакцією С. Никоровича; в останні роки журнал редагував О. Ольжич. Редакція поставила за мету просвітницьку місію, «освідомити та духовно піднести наш загал, подаючи твори передусім буковинських і бессарабських авторів (В. Залозецький, Я. Канюка, О. Кобилянська, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький та ін.). Із журналом співпрацювали українські письменники й публіцисти з інших країв О. Грицай, М. Мухин, У. Самчук, М. Сціборський, С. Черкасенко. Низка статей стосувалася ідеології українського націоналізму. Як додаток виходили «Самостійна думка української матері» та «Державно-творча трибуна України» (1931–1932), редаговані С. Никорович.

1933

213 | М. А. Марко Вовчок (1834–1907) // Ч. 2. С. 43–44.

214 | Христя Алчевська (1882–1932) // Ч. 11/12. С. 314–316.

41. «СВІТ ДИТИНИ»

Ілюстрований часопис для дітей, що виходив у Львові (1919–1939; у 1923–1925 рр. як додаток до журналу «Молода Україна»). Видавцем і редактором був М. Таранько. Видання адресоване «новим каменярам та будівничим, які бажають промостити нові шляхи та викувати нову долю і щастя українському народови». Серед авторів – відомі письменники (І. Блажкевич, В. Гнатюк, К. Гриневичева, Р. Завадович, Б. Лепкий, А. Лотоцький, М. Підгірянка, О. Цегельська, Ю. Шкрумеляк та ін.). Сторінки журналу були проілюстровані видатними художниками – М. Бутовичем, Я. Гніздовським, Е. Козаком, О. Кульчицькою, Р. Лісовським та ін. Із 1934 р. щомісячними книжечками виходила «Дитяча бібліотека», де вміщено твори українських авторів і перекладів світової дитячої класики. Журнал виконував важливу педагогічну і національно-виховну роль на всіх українських землях і в діаспорі. У 1993 р. часопис було відроджено в Україні.

1930

215 | Дивний звір – хижак // Ч. 2. С. 33–37.

42. «СВІТЛО»

Український педагогічний журнал для сім'ї і школи, виходив у Києві (1910–1914). Редакторами-видавцями були Г. Шерстюк, М. Старицька, Л. Шерстюк, П. Діденко, В. Прокопович. Серед співробітників – відомі педагоги, літератури, громадські діячі, публіцисти: Х. Алчевська, С. Васильченко, Є. Вировий, Н. Григоріїв, С. Єфремов, Ф. Матушевський, С. Русова, Ю. Сірий, С. Сірополко, А. Тесленко, П. Тичина, Я. Чепіга, С. Шелухин та ін. Традиції «Світла» продовжив журнал «Вільна українська школа» (1917–1919).

1910	
216	Народня початкова школа в Бельгії // Кн. 1 (серпень). С. 29–36.
217	Приватна діяльність // Кн. 2 (октябрь). С. 3–6.
218	Песталоці-Фребелевський будинок у Берліні // Кн. 2 (октябрь). С. 14–20.
219	Франко-арабська школа // Кн. 2. С. 56–58.
220	Спогади про Пирогова // Кн. 3 (ноябрь). С. 18–21.
221	Дитячий Сад на національному ґрунті // Кн. 3. С. 44–54.
222	Рец.: Методы первоначального обучения / [за заг. ред. А. Нечаева]. Изд-во Пед. Акад., 1910 // Кн. 3 (ноябрь). С. 77–80.
223	Думки М. Драгоманова про освіту // Кн. 4 (декабрь). С. 30–33.
1911	
224	Загальноземський з'їзд в справах народної освіти // Кн. 1 (серпень). С. 33–52.
225	Отчет «Благотворительнаго общества изд. общепол. и дешевых книг» за 1910 г. // Кн. 2. С. 81–82.
226	Українські земства в справі зведення народної освіти // Кн. 3 (ноябрь). С. 32–47.
227	Учительська анкета на Полтавських курсах // Кн. 3 (ноябрь). С. 68.
228	Новий учительський орган // Кн. 3 (ноябрь). С. 74–76.
229	Новини французької педагогічної літератури // Кн. 3 (ноябрь). С. 77–79.
230	Рец.: Семейное воспитание (про журнал) // Кн. 3 (ноябрь). С. 81.
231	Рец.: Черкасенко С. Маленький горбань та інші оповідання. К. : Укр. учитель, 1911 // Кн. 4 (декабрь). С. 63.
232	Рец.: Серед російських педагогічних журналів // Кн. 4 (декабрь). С. 72–76.
233	Рец.: Зачиняев А. Азбука-творчество: психологическая система обучения. Изд-во Новая Школа, 1910 // Кн. 5 (январь). С. 78–79.
234	Просвітній рух на Україні в 60-х роках // Кн. 6 (февраль). С. 34–42.
235	Памяти Н. И. Пирогова. Современное значение педагогических идей Н. И. Пирогова. Н. И. Румянцев. Н. И. Пирогов. Его взгляды на природу детей и воспитание // Кн. 6 (февраль). С. 66–67.
236	Огляд педагогічних часописів : «Русская школа» за 1910 г. // Кн. 6 (февраль). С. 69–71.
237	Дошкольное воспитание. Кн. 1-2. – 1911 г. // Кн. 6. С. 73–74.
238	Педагогічна виставка // Кн. 7. С. 57–58.
239	Рец.: Т. Шевченко. Малий Кобзарь для дітей. З малюнками. Вид. «Українськ. Учитель». К. 1911. // Кн. 7 (березень). С. 61–62.
240	«Школа и Жизнь» // Кн. 7. С. 71–73.
241	Шкільні екскурсії і їх значення // Кн. 8 (апріль). С. 25–34.

242	М. О. Рубакин : [до 25-річчя літ. діяльн. видат. рос. літератора-популяризатора] // Кн. 8 (апріль). С. 65–66.
243	Рец.: Чарнолусская Е. Общественные библиотеки в Америке. Изд-во „Шк. и Ж.” // Кн. 8 (апріль). С. 74–75.
244	Рец.: В. Чарнолусский. Настольная книга по народному образованию. Т. 4 // Кн. 9 (май). С. 8.
245	Про дитячі цяцьки // Кн. 9 (май). С. 56–60.
246	Огляд педагогічних часописів та журналів («Свободное воспитание») // Кн. 9 (май). С. 69–74.
247	Рец.: Г. Коваленко. Про кріпацьку неволю, як вона стала і як зникла. Вид. „Вік”. № 66 // Кн. 9 (май). С. 89–90.
248	Шкільні свята : [відгук на ст. Х. Д. Алчевської „Школьные праздники”] // Кн. 9 (май). С. 85–86.
249	Рец.: Т. Г. Шевченко. Маленький Кобзар. Вид. Благотвор. О-ва из общепользных и дешевых книг, 1911. № 62 // Кн. 9 (май). С. 90.
250	Педагогічний журнал «Свободное воспитание» : [огляд] // Кн. 9 (май). С. 94–96.
1912	
251	Жан-Жак Руссо (1712–1912) // Кн. 1 (сентябрь). С. 6–14.
252	«Общее дело» // Кн. 1 (сентябрь). С. 67–69.
253	Каталог книг для детского чтения // Кн. 2 (октябрь). С. 86–87.
254	Націоналізація дошкільного виховання // Кн. 4 (декабрь). С. 15–26.
255	Становище початкової освіти в Київському земстві // Кн. 5 (январь). С. 56–57.
256	Рец.: Всеволодь Флеров. Ясное утро. Книга для класнаго чтенія. Первая книга после букваря. 1911 г. // Кн. 5 (январь). С. 64.
257	Рец.: Е. Звягинцев. Народная жизнь и школа. Статьи по вопросам преподавания в начальной школе. Вып. I. 1912 г. // Кн. 5 (январь). С. 64–66.
258	Рец.: Беларускі Календар. 1912. вид. «Нашае Нівы» // Кн. 5 (январь). С. 67–68.
259	До сучасного становища народного учителя // Кн. 6 (февраль). С. 36–43.
260	Рец.: Русские учителя за границей. Год 3-й. Москва. 1912. // Кн. 6. С. 65–67.
261	Пам’яті О. О. Андрієвського // Кн. 7 (март). С. 41–44.
262	Рец.: А. Б. и В. Минервины. Малыши за работой и руководство к преподаванию по этой книге. Изд. Горбунова-Посадова // Кн. 7 (март). С. 65–67.
263	Рец.: Е. Фортунатова и Шлегер. Зрительный диктант. Первые шаги. Изд-во Горбунова-Посадова; А. Б. и В. Минервины. Малыш за

	работой и руководство к преподаванию по этой книге. Изд-во Горбунова-Посадова // Кн. 7 (март). С. 66–67.
264	60-літні роковини «Хатини дядька Тома» // Кн. 8 (апріль). С. 22–26.
265	З російської педагогічної преси // Кн. 8 (апріль). С. 66–69.
266	П. Лесгафт та його педагогічні ідеї // Кн. 9 (май). С. 16–25.
1913	
267	Дошкільне виховання // Кн. 1 (серпень). С. 20–26; Кн. 2 (октябрь). С. 42–49; Кн. 3 (ноябрь). С. 7–14.
268	Библиотека народного учителя / под ред. Н. Румянцева // Кн. 1 (серпень). С. 71–72.
269	Дитячий садок на селі // Кн. 3 (ноябрь). С. 70.
270	Українські дитячі книжки // Кн. 4 (декабрь). С. 43–47.
271	Рец.: М. Драгоманов. Про українських козаків, татар та турків, вид. «Криниця», Київ № 10. // Кн. 4. С. 73.
272	Рец.: Єлачич Е. Сборник статей по вопросам детского чтения, 1912 // Кн. 4 (декабрь). С. 73–74.
273	Націоналізація дошкільного виховання // Кн. 5 (январь). С. 15–22.
274	З біжучого життя // Кн. 5 (январь). С. 56–62.
275	В оборону казки // Кн. 7 (март). С. 3–8.
276	Рец.: Золотарев С. А. Очерки по истории педагогики на Западе и в России. СПб, 1910 // № 7 (март). С. 3–8.
277	На лекціях Єлачича // Кн. 7 (март). С. 33–35.
278	Ідейні підвалини школи // Кн. 8 (апріль). С. 33–38.
279	Педагогическое Обозрение // Кн. 8. С. 68–70.
280	Народное Образование // Кн. 8 (квітень). С. 70–71.
1914	
281	Олександра Ковальська (некролог) // Кн. 1 (серпень). С. 56–62.
282	З з'їзду учителів (1-й Всеросійський з'їзд по народній освіті) // Кн. 5 (январь). С. 6–19.
283	Французькі літні колонії для школярів // Кн. 5 (январь). С. 39–44.
284	Серед педагогічних російських журналів // Кн. 5 (январь). С. 74–76.
285	Мати в поезії Шевченка // Кн. 6 (февраль). С. 25–29.
286	Ручна праця в національній школі: (доклад, прочитаний в інородчеській комісії 1-го загального російського з'їзду учителів, 23–30 грудня 1913 р.) // Кн. 6 (февраль). С. 61–62.
287	Нова школа // Кн. 7/8 (март – апріль). С. 1–16.
288	Республіка молоді в Америці // Кн. 7/8 (март – апріль). С. 66–73.

43. «СВІТЛО»

Педагогічний місячник національного і суспільного виховання, орган товариства «Учительська Громада», виходив у Львові (1921–1922) за редакцією М. Галущинського, О. Терлецького. Журнал знайомив читачів із передовими педагогічними поглядами відомих учених, діячів освіти й культури. Серед авторів – Л. Білецький, А. Животко, С. Людкевич, К. Малицька, С. Русова та ін.

1922

289 | Природознавство в сучасному вихованні // Ч. 4/6. С. 79–83.

290 | Стан сучасної освіти у різних краях світа // Ч. 7–12. С. 137–143.

44. «СПУДЕЙ»

Неперіодичний орган Академічної громади студентів Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, виходив у Празі (1925–1926) за редакцією Б. Гомзина. Друкувалися матеріали про проблеми світогляду, українську історію, національну освіту, психологію виховання публікувалися «цікаві думки», спогади, поезія і проза, бібліографія. Існували рубрики «Кутик педагога», «З життя академічної громади», «З мистецького життя», «Надіслані книжки і журнали». Серед авторів видання – Л. Білецький, Б. Гомзин, Г. Деркач, Д. Дорошенко, П. Зленко, С. Русова, Дм. Чижевський. Четверте число за 1926 р. присвячене пам'яті Т. Шевченка.

1926

291 | Спомини про празьке видання творів Т. Шевченка // Ч. 4. С. 30–32.

45. «СУСПІЛЬСТВО»

Збірник видавався Українським інститутом громадознавства у Празі (1925–1927) за редакцією М. Шаповала. До редколегії різного часу входили професори – Л. Білецький, О. Ейхельман, В. Коваль; др. М. Мандрика, Н. Григорійв. Основні розділи видання: «Обговорення літератури», «Рецензії та бібліографія», «Замітки», «Хроніка Українського інституту громадознавства», де розглядалися питання соціологічних студій, суспільних і національних відносин, соціально-економічної природи сільськогосподарських кооперативів тощо. Публікувалися статті, огляди, рецензії Д. Ісаєвича, І. Кобилянського, М. Мухина, В. Петріва, С. Русової, М. Шаповала, Ф. Щербини та іноземних авторів.

1926

292 | Виховання і соціологія Дюркгейма // Т. 3/4. С. 139–142.

1927

293 | Рец.: Souriau. Nation de Socioigie, appliquée à la morale et à l'Education. Paris, 1921 // Т. 5/6. С. 153–154.

46. «СЯЙВО»

Ілюстрований літературно-мистецький місячник, виходив у Києві (1913– 914), редактором-видавцем був О. Корольчук. Здебільшого

друкувалися матеріали про мистецтво та діячів мистецтва (М. Заньковецька, М. Лисенко, М. Бурачек та ін.). Існували рубрики «Ілюстрації», «Мистецтво», «Огляд письменства та мистецтва». Публікувалися художні твори М. Вороного, О.Олеся, М. Рильського, П. Тичини, Лесі Українки, І. Франка, а також літературно-критичні праці й некрологи.	
1913	
294	Драматичні твори С. Черкасенка // Кн. 1. С. 17–19.
295	Негайна потреба // Кн. 2. С. 33–35.
47. «Трибуна України»	
Неперіодичне видання української еміграції, виходив у Варшаві 1923 р. (у 1921–1922 р. видавалася «Українська трибуна») за редакцією О. Саліковського. Журнал поставив завдання стати «трибуною для вислову незалежної громадської думки в пекучих питаннях нашого існування». Друкувалися статті суспільно-політичного змісту, призначення української еміграції, завдань закордонної політики тощо. Серед авторів часопису – Д. Дорошенко, П. Зайцев, О. Лотоцький, К. Мацієвич, С. Петлюра, С. Русова, П. Чижевський та ін. Існували рубрики «Ріжні вісти», «На сучасні теми», «На великій Україні», «З українського життя на еміграції», «На чужині і вдома», «З українських газет і журналів», «Нові книжки» тощо.	
1923	
296	На чужині і дома : лист із Праги // № 5/7. С. 118–119.
297	Чому я опинилася на еміграції // № 1. С. 14–16.
48. «Тризуб»	
Громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик у Парижі (1925–1940), заснований з ініціативи С. Петлюри. Головними редакторами були В. Прокопович, О. Шульгин. Висвітлювалися суспільно-політичні питання, події, що відбувалися на батьківщині та на еміграції. Серед співробітників часопису – Д. Дорошенко, М. Єремійв, В. Заїкин, М. Ковальський, О. Лотоцький, С. Наріжний, Д. Піснячевський та ін. У 1938–1939 рр. існували окремі додатки: «Наша жінка на чужині» (ред. З. Мірна), «Трибуна молодих» (ред. Б. Ольхівський), «Пласт на чужині» (ред. С. Нечай), «Наші діти на чужині» (ред. С. Сірополко).	
1932	
298	Протест Української Жіночої Національної Ради в Празі проти подій на Дністрі [спільно з Кононенко Х.] // Ч. 22. С. 40–41.

49. «ТРУДОВА УКРАЇНА»

Неперіодична газета, центральний орган Української партії соціалістів-революціонерів, що виходив у Празі (1932–1937). Видавав П. Богацький, видавництво «Вільна спілка» (з 1934 р.), редакторами були П. Богацький і М. Шаповал; із 1934 р. – редколегія. Гасло видання – «Борітеся – поборете!». Часопис суспільної науки і політики друкував статті на актуальні теми національної політики та загальної соціології, огляди українського і міжнародного життя, документи і матеріали з історії революційного руху на Україні, дописи про життя українських політичних груп та громадських організацій. Публікувалися також дискусійні матеріали, громадсько-психологічні нариси, фейлетони, спогади, некрологи, листування редакції. Існували постійні рубрики «З преси», «Хроніка» («Загальна хроніка», «Соціалістична хроніка»), «З життя на Україні», «Нові книжки». Серед авторів – Л. Білецький, П. Богацький, Н. Григоріїв, А. Животко, С. Зеркаль, С. Черкасенко, М. Шаповал та ін.

1933

299 | М. Ю. Шаповал // Ч. 2. С. 17–18.

300 | Голод на Україні / Русова С., Кононенко Х. // Ч. 10. С. 1–4.

1934

301 | Серед ідеалістів 70-х років (спомини) // Ч. 5. С. 13–16; Ч. 6. С. 9–12; Ч. 7. С. 15–18; Ч. 8. С. 5–8.

50. «УКРАИНСКАЯ ЖИЗНЬ»

Щомісячний науково-літературний і суспільно-політичний місячник, виходив у Москві (1912–1917). Офіційний редактор-видавець Я. Шеремецинський, фактичні редактори – О. Саліковський, С. Петлюра. Мета журналу – ознайомлення російської громадськості з українською національно-духовною діяльністю. Друкувалися статті з національного питання, подавалися огляди поточних подій в Україні, дописи з українських земель, критичні статті, літературні й мистецькі огляди, бібліографії тощо. Серед активних авторів – В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Донцов, С. Єфремов, О. Лотоцький, М. Могилянський, О. і С. Русови, В. Садовський та ін.

1912

302 | Современная украинская лирика // № 4. С. 43–52; № 5. С. 43–48.

303 | Неотложное дело украинских колоний // № 9. С. 52–57.

304 | Национальный вопрос в европейском освещении // № 10. С. 78–83.

1913

305 | Шевченко и украинское общество 60-х годов // Кн. 2. С. 35–53.

306 | Украина в европейской прессе // Кн. 5. С. 72–74.

307 | О современных национальных вопросах // Кн. 10. С. 65.

308 | К 40-летнему юбилею Юго-Западного Отдела Императорского

	Географического Общества // Кн. 11. С. 28–40.
1914	
309	Англичанин об украинском вопросе // № 5/6. С. 86–87.
1915	
310	Культурно-просветительные украинские организации в Галиции // № 2. С. 32–43.
311	О современных национальных вопросах // № 10. С. 65–75.
1916	
312	О национальной школе // № 1. С. 10–13.
313	Английский журнал о «Стране Мазепы» // № 7/8. С. 82–83.
314	Украинская детская литература: (доклад, прочитаний 22-го декабря на заседании Черниговского отдела «Петроградского родительского кружка») // № 10/11. С. 118.
51. «УКРАИНСКИЙ ВЕСТНИК»	
Громадсько-політичний і економічний тижневик, орган української ської громади, виходив у Петербурзі (21 травня – 7 вересня 1906 р.) для ознайомлення громадянства Росії з українським рухом. Головним редактором був М. Славінський, видавцем – Н. Лотоцька. Серед авторів: Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, М. Могилянський, Д. Овсянико-Куликовський, О. Русов, С. Русова, М. Туган-Барановський.	
1906	
315	«Украинский вестник» // № 1. С. 46–47.
316	Современные школьные нужды на Украине // № 2. С. 115–122.
317	Рец.: Драгоманов М. П. Политические сочинения. Т. I и II. Париж, 1905. Изд. ред. «Освобождения» // № 3. С. 193.
318	Украинцы на 3-м делегатском съезде Всероссийского Союза учителей и деятелей по народному образованию // № 5. С. 318–322.
319	Курсы народных учителей в Киеве // № 14. С. 964–968.
52. «УКРАЇНСЬКА КОРЕСПОНДЕНЦІЯ»	
Листок, незалежний громадсько-політичний, інформаційний часопис, виходив у Празі (1930–1931). Відповідальним редактором був Ф. Вондрачек, а видавцем – інж. Гр. Денисенко. Друкувалися комуні кати, меморандуми, звіти, резолюції-протести, статті політичного спрямування (здебільшого про польський терор у Східній Галичині та на Волині), хроніка, бібліографія. Існували рубрики: «Останні події», «Вісти з Великої України», «З поля подій на Зах. Укр. землях», «З життя нашої еміграції», «З останніх листів з краю» та ін. Серед авторів – Є. Власенко, А. Животко, Я. Лебідь, М. Ліщинський, В. Приходько та ін.	
1930	
320	Зміст меморандуму Народної Української Ради до Ліги Націй

	[С. Русова та ін.] // Ч. 2. С. 4–7.
321	Протест Жіночої Національної Української Ради. (Ухвалений президією Ради 23. X. 1930) [С. Русова та ін.] // Ч. 12. С. 4.
322	Резолюція Українського Академічного Комітету проти польських насильств над українською культурою в Галичині [С. Русова та ін.] // Ч. 27. С. 5.
323	Пам'яті В. О. О'Коннор-Вілінської // Ч. 34. С. 9–10.
53. «УКРАЇНСЬКА ТРИБУНА»	
Щоденна газета, що виходила у Варшаві (1921–1922) «під провідним керівництвом Ол. Саліковського, при участі видатних українських літературних сил». Друкувалися статті суспільно-політичного змісту, про життя еміграції та її завдання; обговорювалися літературно-мистецькі проблеми, подавалися інтерв'ю, спогади, рецензії, бібліографічні огляди. Постійними були рубрики «Телеграми», «Українське життя», «Політичні вісті», «Літературний літопис», «Театр і музика», «Малий фейлетон» тощо. Серед авторів – Є. Бачинський, О. Лотоцький, М. Вороний, А. Ніковський, І. Огієнко, С. Петлюра, В. Садовський, Л. Чикаленко та ін. Далі виходив журнал «Трибуна України».	
1921	
324	В Кам'янецькому університеті: враження з останніх часів // Ч. 194. С. 2–3.
1922	
325	Я. С. Степовий // Ч. 8. С. 3.
326	Свята на чужині // Ч. 12. С. 3.
54. «УКРАЇНСЬКА ШКОЛА»	
Науково-педагогічний журнал; організаційно-інформаційний листок, орган товариства «Учительська громада», видавався у Львові (1925–1939) і Кракові (1942–1944) з деякими перервами. Редакторами були Г. Микитей, Ю. Рудницький, П. Сиротюк, М. Струтинський. Основне завдання – «згуртувати і зорганізувати учительські українські сили», працювати задля «націоналізації школи». Серед авторів – О. Барвінський, І. Витанович, В. Калинович, Є. Пеленський, Ю. Сірий, В. Целевич та ін.	
1926	
327	Рец.: Марія Омельченко. Вибір фаху, 1925 // Ч. 13–14. С. 53.
1933	
328	О. Декролі. (Посмертна згадка) // Ч. 1/2. С. 7–13.
55. «УКРАЇНСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО»	
Орган гуртка бібліологів при Українській Господарській Академії в Чехословаччині (Подебради, 1922). Основний зміст збірника склали фахові статті Л. Биковського (зокрема опубліковано його нарис «Українська бібліографія на еміграції»), покажчик української періодики з	

книгознавства, матеріали в розділах «Нові книжки й журнали», «Різне».	
1922	
329	Народні бібліотеки й читальні в Чехії // Ч. 3. С. 4–15.
56. «УКРАЇНСЬКИЙ СОКІЛ»	
Листок Союзу українського сокільства за кордоном, видавався у Празі (1934–1936). Мав гасло: «Все вперед, всі враз». Друкувалися матеріали з'їздів, оповісти Управи Союзу, закордонна хроніка, настановчі статті про сокольське виховання. Серед авторів – І. Боберський, В. Прохода, Ф. Мороз, З. Плітаєва, С. Смаль-Стоцький, М. Антонович, О. Сірополкова.	
1935	
330	З далекого, давнього... // Ч. 3 (10). С. 1.
57. «УКРАЇНСЬКИЙ СУРМАЧ»	
Часопис українських культурно-освітніх організацій в таборах, виходив в Щипйорно й Каліш (Польща, 1922–1923), призначався для інтернованого вояцтва. Відповідальним редактором був Л. Волохів. Подавалися передові статті, дискусійні матеріали, нариси, літературно-мистецькі огляди, рецензії, фейлетони. Художні твори друкували Є. Маланюк, А. Павлюк, М. Оверкович, А. Падолист та ін. Серед авторів публіцистичних виступів були Є. Бачинський, Л. Волохів, С. Петлюра, В. Прокопович, В. Садовський, О. Саліковський та ін.	
1923	
331	До українських родин // Ч. 46. С. 8.
332	Педагогічні основи нової школи // Ч. 51. С. 2–3; Ч. 53. С. 2–3.
58. «УКРАЇНСЬКИЙ ТИЖДЕНЬ»	
Тижневик видавався у Празі (1932–1938). Видавець і редактор – П. Зленко. Подавалися короткі повідомлення з українського життя у рубриках «Загальна хроніка», «Історичний календар», «Що й де буде?», «Бібліографія» та ін. Друкувалися матеріали Д. Антоновича, Г. Омельченка, Л. Білецького, О. Бочковського, Б. Крупницького, С. Шелухина, У. Самчука та ін. Опубліковано вірші Ю. Дарагана, Б. Лисянського, М. Обідного, М. Оверковича, П. ТИЧИНИ, С. Черкасенка.	
1935	
333	Укр. Націон. Жіноча Рада та укр. гурток «Пу-гу» // Ч. 5. С. 3.
1936	
334	Під увагу українського громадянства // Ч. 4. С. 1–2.
335	Подяка С. Ф. Русової // Ч. 12. С. 3–4.
59. «УТРЕННЯЯ ЗАРЯ»	
Суспільна, політична, економічна і літературна газета, видавалась у Чернігові (червень – липень 1906 р.). Раніше мала назву «Десна». Деякі матеріали подавались українською мовою. Існували рубрики: «Міська хроніка», «Внутрішні повідомлення», «Із преси», «Театр і музика»,	

«Бібліографія», «Телеграми» та ін. Друкувалися нариси, дискусії про освіту та викладання українською мовою, фейлетони (зокрема В. Самійленка), хроніка. Серед співробітників були зазначені імена М. Вороного, О. Глібова, М. Коцюбинського, М. Могилянського, О. Русова та ін.	
1906	
336	Национальный вопрос и учителя // № 37. С. 3.
60. «УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ГОЛОС»	
Педагогічний і культурно-освітній місячник, орган Учительського товариства Підкарпатської Русі в Ужгороді, виходив у Мукачеві, Ужгороді й Хусті (1930–1939) за редакцією О. Полянського, згодом – А. Ворона. Видання ставило за мету консолідацію всіх учителів краю навколо просвітництва й народної культури, а також здійснення виховної функції серед шкільництва. Серед співробітників – А. Волошин, О. Маркуш, В. Свереняк, А. Штефан та ін. Авторами журналу були переважно представники національно-культурної інтелігенції Закарпаття.	
1933	
337	Рец.: О. Кисілівська. Швейцарія. Коломия, 1933 р. // Ч. 4/5. С. 104.
61. «УЧИТЕЛЬ И ШКОЛА»	
Суспільно-педагогічний журнал, видавався у Санкт-Петербурзі (1914–1915) за участю Постійної комісії з улаштування курсів для учителів і Петербурзького товариства народних університетів. Видавцем був Я. Дусечкін.	
1914	
338	К подготовке народных учителей // № 5 (январь). С. 20–23.
62. «ЧАС»	
Щоденна незалежна газета, що видавалась у Чернівцях (1928–1940). Засновником газети був Т. Глинський, далі видавнича спілка «Час» (з 1929 р.). Редакторами газети були В. Мегидинюк, Ю. Сербинюк, Л. Когут, М. Глинський. Своїм завданням редакція визначила не тільки інформувати про всі події, а й «стояти на сторожі українського народу», дбати про об'єднання всіх українців у Румунії, піднімати національний дух, патріотичні почуття буковинців. Постійними були рубрики «Новини», «Останні вісті», «Місцева хроніка», «З парламенту», «Дописи», «Всячина», «Велика Україна», «По українських землях». Серед авторів – О. Безпалко, Д. Геродот, В. Залозецький, Л. Когут, П. Кречет, В. Сімович та ін.	
1934	
339	Ювілей Українського Жіноцтва // Ч. 1564. С. 3.

63. «ШЛЯХ ВИХОВАННЯ Й НАВЧАННЯ»

Педагогічно-методичний (три)місячник, що видавався у Львові спочатку як додаток до «Учительського слова» (1927–1930.Ч. 3), потім самостійне видання (1930. Ч. 4 – 1939). Журнал видавало товариство «Взаїмна Поміч Українського вчительства». Редакція накреслила широку програму видання, що включала історію виховання й навчання, форми освіти вчителів, мистецьке виховання, методику шкільного і позашкільного виховання, огляди педагогічної преси, ознайомлення з міжнародним педагогічно-науковим рухом, критику, рецензії і бібліографію тощо. Серед авторів журналу були видатні педагоги та культурно-освітні діячі того часу: О. Грицай, М. Возняк, А. Животко, І. Огієнко, Є. Пеленський, С. Русова, В. Сімович, С. Сіополко, Я. Чепіга та ін.

1929

340 | Конгрес Світового Союзу Освітніх Товариств // Ч. 7/9. С. 25–26.

341 | Педагогічний рух // Ч. 7/9. С. 25–26.

1930

342 | Соціальне виховання. Його значення в громадському житті (Виклад у Семінарі в «Українському Інституті Громадознавства» в Празі) // Ч. 1. С. 4–9; Ч. 2. С. 36–44; Ч. 3. С. 65–68.

1931

343 | Значення соціальної психології для виховання // Ч. 1. С. 8–11; Ч. 2. С. 46–50; Ч. 3. С. 86–89; Ч. 4. С. 128–131; Ч. 5. С. 166–168.

344 | Рец.: В. Винниченко. Намисто // Ч. 4. С. 148–149.

345 | Педагог-ідеаліст Адольф Беррієр // Ч. 7. С. 252–259.

1932

346 | Сучасні течії в новій педагогіці // Ч. 1. С. 1–12; Ч. 2. С. 65–76; Ч. 3. С. 129–139; Ч. 4. С. 185–202.

1933

347 | Краєзнавство в народній школі // Ч. 1. С. 25–33.

348 | Глобальна метода в народних школах Чехословаччини // Ч. 4. С. 139–144.

1935

349 | Дещо про дефективних дітей у школі // Ч. 1. С. 34–41; Ч. 2. С. 73–92.

350 | Рец.: Eugene Devand: „La pedagogie scalavire en rusie sovitique”. La doctrine. Paris, 1932 // Ч. 3. С. 192–193.

1936

351 | Дещо до сучасної педагогіки : про психологічні і педагогічні заперечення двомовності // Ч. 1. С. 4–10.

64. «ЮЖНАЯ РОССИЯ»

Щоденна політична, економічна і літературна газета, що видавалася у Миколаєві Херсонської губернії (1901–1905). Раніше виходила під назвою

<p>«Южанин». Редактор-видавець С. Юріцин, згодом – П. Юріцин і Д. Кокізов. Газета містила рубрики: «Провінційне життя», «Телеграми», «Внутрішнє життя», «Іноземні вісті», «Закордонне життя», «Торговельні відомості», «Бібліографія», «Довідковий листок», «Оголошення». Після закриття газети й арешту Д. Кокізова, видавалася газета «Новороссия».</p>	
1904	
352	И. Франко. Збирнык творив. Т. I и II. В Поти Чола. 1903 р. // Ч. 6. С. 50–54.
65. «ЮЖНЫЕ ЗАПИСКИ»	
<p>Щотижневий популярно-науковий, літературний, художній, політичний і суспільний журнал. Видавався в Одесі (1902–1905). Редактор-видавець – І. Сабанєєв, доктор медицини, редактори – А. Новікова і К. Панкєєв. Активну участь у виданні брав М. Славінський. Постійними були відділи: «Внутрішній огляд», «Іноземний огляд», «Воєнна хроніка», «Огляд російського життя і преси», «Петербурзькі листи», «Малоросійський відділ» (М. Славінський, І. Стешенко), «Кримські листи», «Київські листи» (О. Саліковський). Друкувалися статті з питань місцевого та провінційного життя, місцевого самоуправління і народної освіти, про громадських діячів і літераторів. Серед постійних авторів – Г. Житецький, О. Лотоцький, Д. Маркович, М. Могилянський, О. та С. Русови, П. Стебницький, Гр. Сьогобочний (Г. Коваленко), Є. Чикаленко, О. Шраг та ін. Друкувались художні твори Т. Бурдуляка, М. Коцюбинського, О. Купріна, Б. Лазаревського, Б. Лепкого, Л. Мартовича ін.</p>	
1904	
353	Про сиріт. Збірничок для дітей. Харьков. 1903 г. Ц. 10 коп. // № 10. С. 37–39.
354	Литературная заметка // № 20. С. 43–47.
355	На вичну память Котляревському. Литературный збирнык. Киев. 1904 р. Ц. 3 р. 50 к. // № 38. С. 48–53.
356	«На крилах пісень», твори Лесі Українки // № 52. С. 43–47.
1905	
357	Малороссия и национальный вопрос (По поводу сочинений г-жи Ефименко, т. I и II) // № 20. С. 3–4.

ДОДАТОК Д

Жанрово-тематична палітра творчої спадщини С. Русової	
Статті (аналітичні, проблемні)	«О национальной школе в России», «Дитячий сад на національнім ґрунті», «К национализации начальной школы на окраинах России», «Націоналізація дошкільного виховання», «Ідейні підвалини школи», «Украина в европейской прессе», «Шевченко и украинское общество 60-х годов», «О современных национальных вопросах», «Децо з філософії виховання», «Федеративна ідея в творах Шевченка»
Рецензії	«В. Чарнолусский. Настольная книга по народному образованию. Т. 4 [рец.]», «Вінок. Перша читанка: хрестоматія для дітей мол. дошкіль. віку О. Білоусенка [рец.]», «Г. Коваленко. Про кріпацьку неволю, як вона стала і як зникла. – Вид. «Вік». – № 66 [рец.]», «Е. Чарнолусская: Общественныя бібліотеки въ Америке, издание «Шк. и Ж.» [рец.]», «Зачиняев А. Азбука-творчество: психологическая система обучения. – Изд-во Новая Школа, 1910 [рец.]», «М. О. Рубакин: [до 25-річчя літ. діяльн. видат. рос. 130 літератора-популяризатора] [рец.]», «О. Олесь. Книжка третя. – К., 1911 [рец.]», «Семейное воспитание (про журнал) [рец.]»
Огляди	«Народник в українській літературі: [І. Котляревський]», «Современная провансальская литература», «Старое и новое в современной малорусской литературе», «Гражданские мотивы в малорусской современной поэзии», «Популярно-народная украинская литература и учебники», «Украинские учебные и популярные издания», «Женщины-писательницы в украинской литературе», «Огляд педагогічних часописів: «Русская школа» за 1910 г.; «Дошкольное воспитание» № 1-2 за 1911 г.», «Огляд педагогічних часописів та журналів («Свободное воспитание»)»
Нариси (історичний, біографічний, подорожній)	«Рассказы про Киев и его прошлое», «Село Ивановка: (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новоросии)», «Сестра Катерина: (Рассказ об одной англичанке)», «Биография Г. Ф. Квитки (Основьяненка)», «Виховник Г. С. Сковорода: біогр. нарис», «Странник Григорий Саввич Сковорода: біогр.

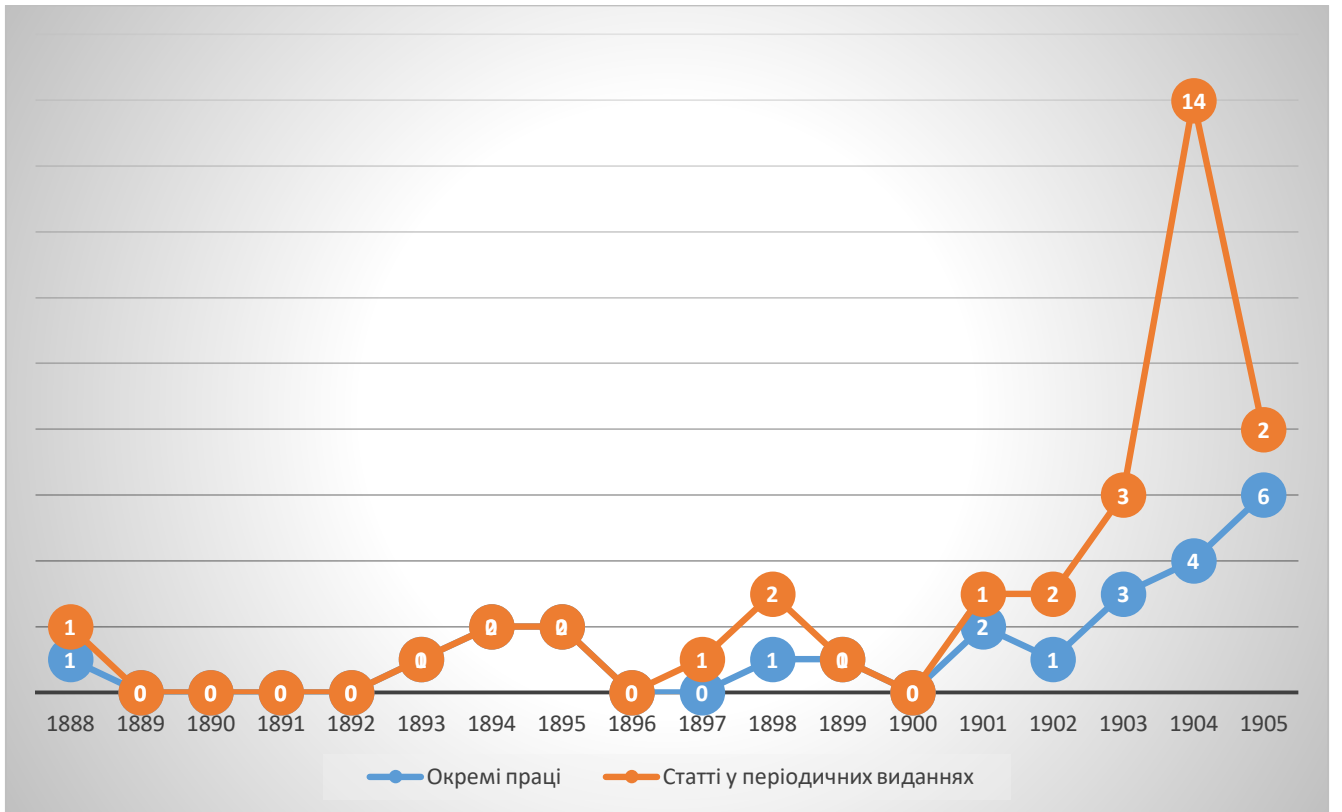
	очерк», «Братства в Юго-западной Руси: ист. очерк», «Краткий очерк римских древностей согласно с гимназическими учебными планами и правилами для испытаний», «Карл Великий», «Биография Дж. Гарibaldi, освободителя Италии»
Промови	«Промова С. Ф. Русової. (Загальний з'їзд Союзу Українок 1936 р», «Микола Лисенко : [промова на концерті, присвяч. пам'яті М. В. Лисенка]»
Замальовки	«Наші визначні жінки: літературні характеристики-силюети», «Незаступна втрата», «Тихі героїні...», «Ті, що від нас відійшли: Любов Шелухіна», «Легенда»
Замітки	«Литературная заметка», «На день реформи шкільних округ», «Нарада в справі організації народної освіти на Україні (15-20 грудня 1917 р.)»
Листи	«Прощальний лист Софії Русової до Союзу Українок», «Софія Русова вітає Всесвітній Союз Українок», «Лист з Копенгаги: з'їзд жіночих інтернаціональних рад»
Спомини, мемуари, щоденник	«Спогади про Пирогова», «Спомини про перший театральний гурток у Києві», «Спомини про празьке видання творів Т. Шевченка», «Пам'яті лицарів. (Спогади)», «Спогади в Шевченкові дні», «Картина споминів про Михайла П. Драгоманова», «Микита Шаповал. (Посмертна згадка)», «Серед ідеалістів 70-х років: спомини», «З великих днів: (уривок із спогадів)», «Мої спогади (1861 – 1879)», «Двадцять літ тому», «Мої спомини», «Спогад про М. В. Лисенка».
Звіти	«Украинцы на съезде учителей», «Всероссийский жіночий з'їзд у Петербурзі», «З'їзд «Ліги освіти»», «Загальноземський з'їзд в справах народної освіти», «Отчет «Благотворительнаго общества изд. общепол. и дешевых книг» за 1910 г.»
Оповідання, казки	«Голуби м. Венеції: Італійська легенда», «Кіт у чобітках. (Переклала баба Нона)», «Срібні шишки. (Німецька народня казка). Переклала С. Р.», «Дивний звір – хижак», «Зернятко : пер. з англ», «Парова машина»

**ПУБЛІКАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ С. РУСОВОЇ
ЗА ПЕРІОД 1888–1905 РР.**

Таблиця 1

Рік	Окремі праці	Статті, рецензії, переклади з наукових збірників та періодичних видань
1888	1	1
1889	–	–
1890	–	–
1891	–	–
1892	–	–
1893	1	–
1894	2	–
1895	2	–
1896	–	–
1897	–	1
1898	1	2
1899	1	–
1900	–	–
1901	2	1
1902	1	2
1903	3	3
1904	4	14
1905	6	2
Всього	24	26

Рисунок 1

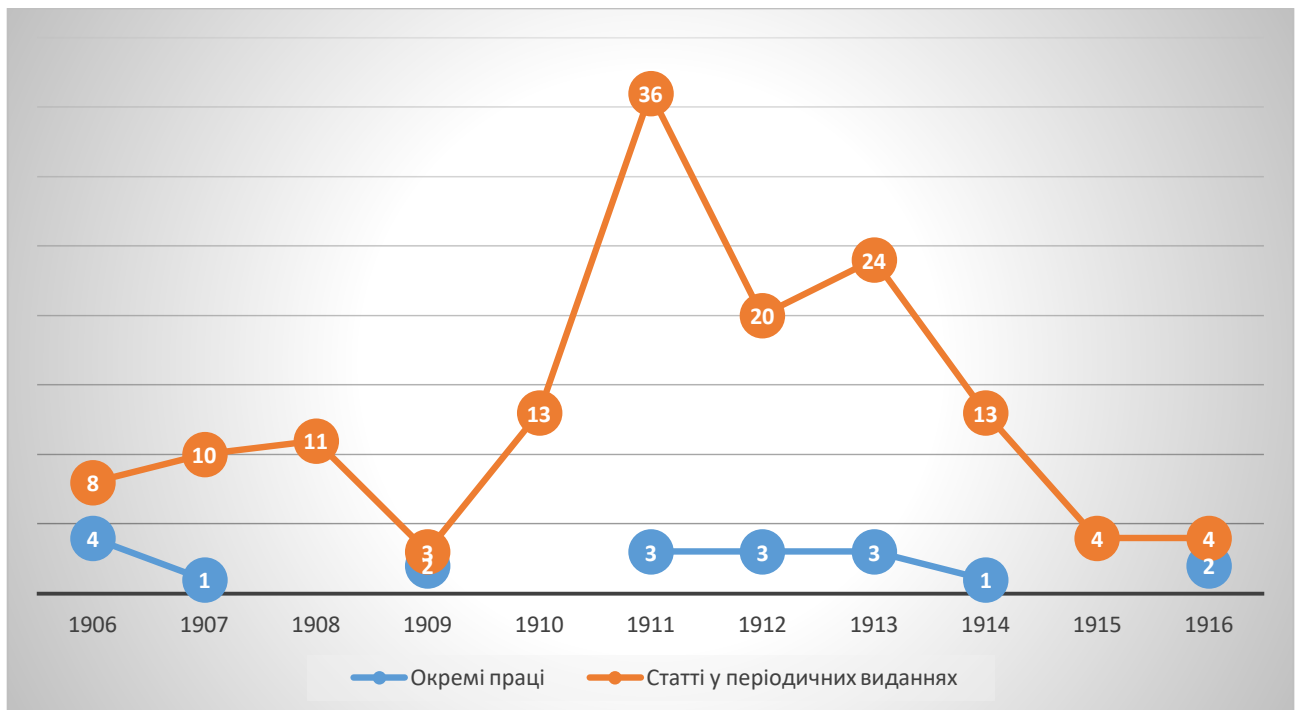

**ПУБЛІКАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ С. РУСОВОЇ
ЗА ПЕРІОД 1906–1916 РР.**

Таблиця 2

Рік	Окремі праці	Статті, рецензії, переклади з наукових збірників та періодичних видань
1906	4	8
1907	1	10
1908	–	11
1909	2	3
1910	–	13
1911	3	36
1912	3	20
1913	3	24
1914	1	13
1915	–	4
1916	2	4
Всього	19	146

Рисунок 2

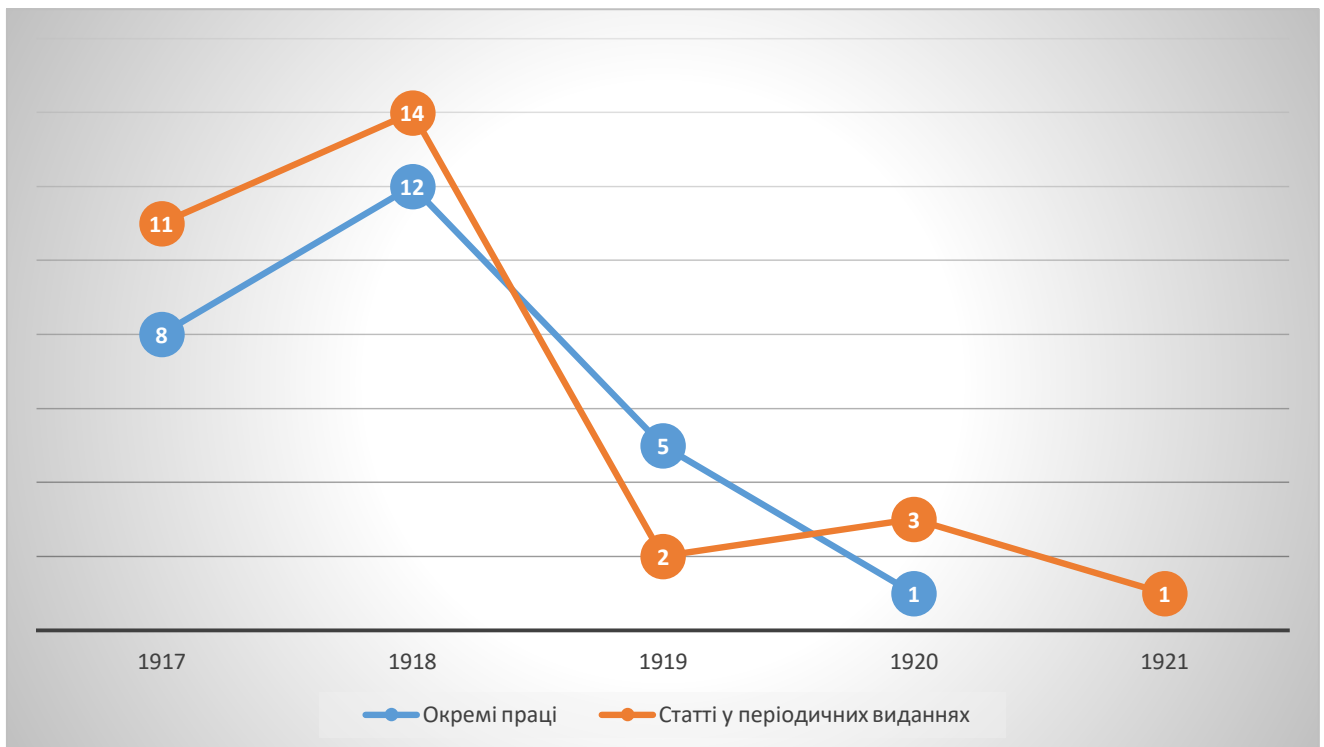

**ПУБЛІКАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ С. РУСОВОЇ
ЗА ПЕРІОД 1917–1921 РР.**

Таблиця 3

Рік	Окремі праці	Статті, рецензії, переклади з наукових збірників та періодичних видань
1917	8	11
1918	12	14
1919	5	2
1920	1	3
1921	–	1
Всього	26	31

Рисунок 3

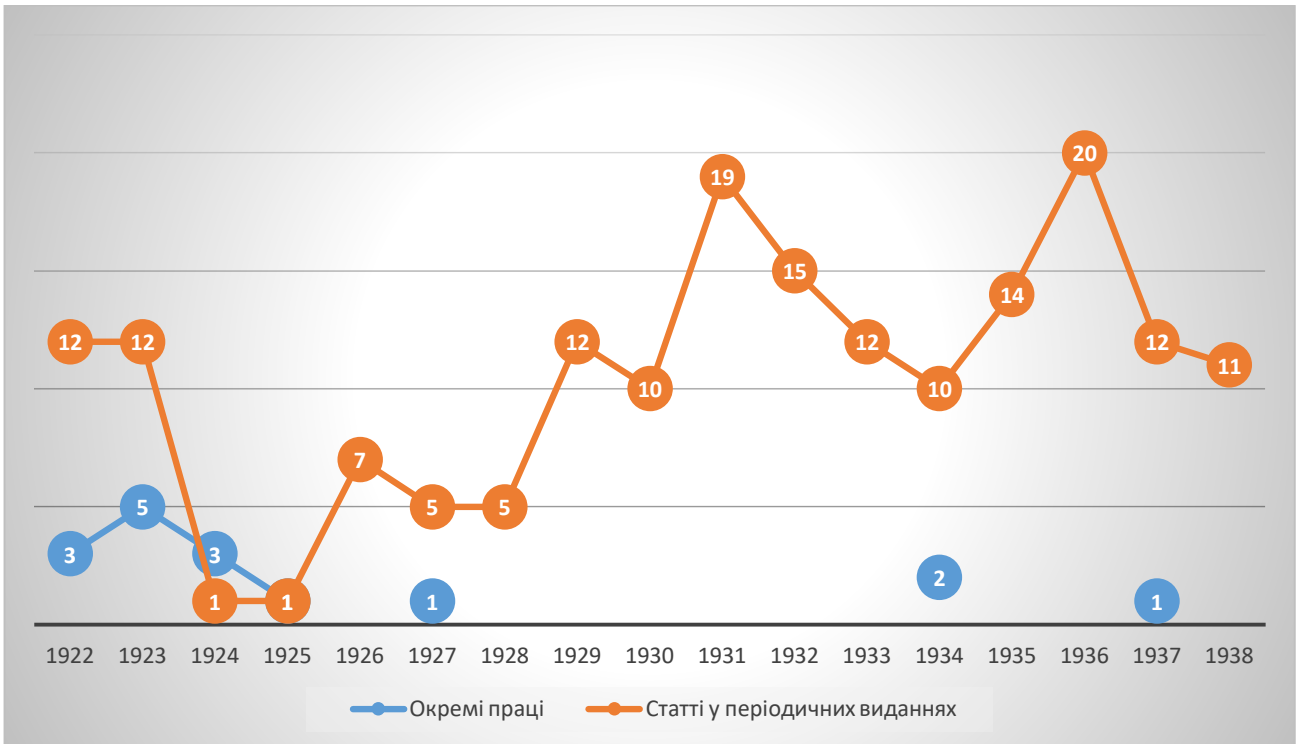

**ПУБЛІКАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ С. РУСОВОЇ
ЗА ПЕРІОД 1922–1938 РР.**

Таблиця 4

Рік	Окремі праці	Статті, рецензії, переклади з наукових збірників та періодичних видань
1922	3	12
1923	5	12
1924	3	1
1925	1	1
1926	–	7
1927	1	5
1928	–	5
1929	–	12
1930	–	10
1931	–	19
1932	–	15
1933	–	12
1934	2	10
1935	–	14
1936	–	20
1937	1	12
1938	–	11
Всього	16	177

Рисунок 4

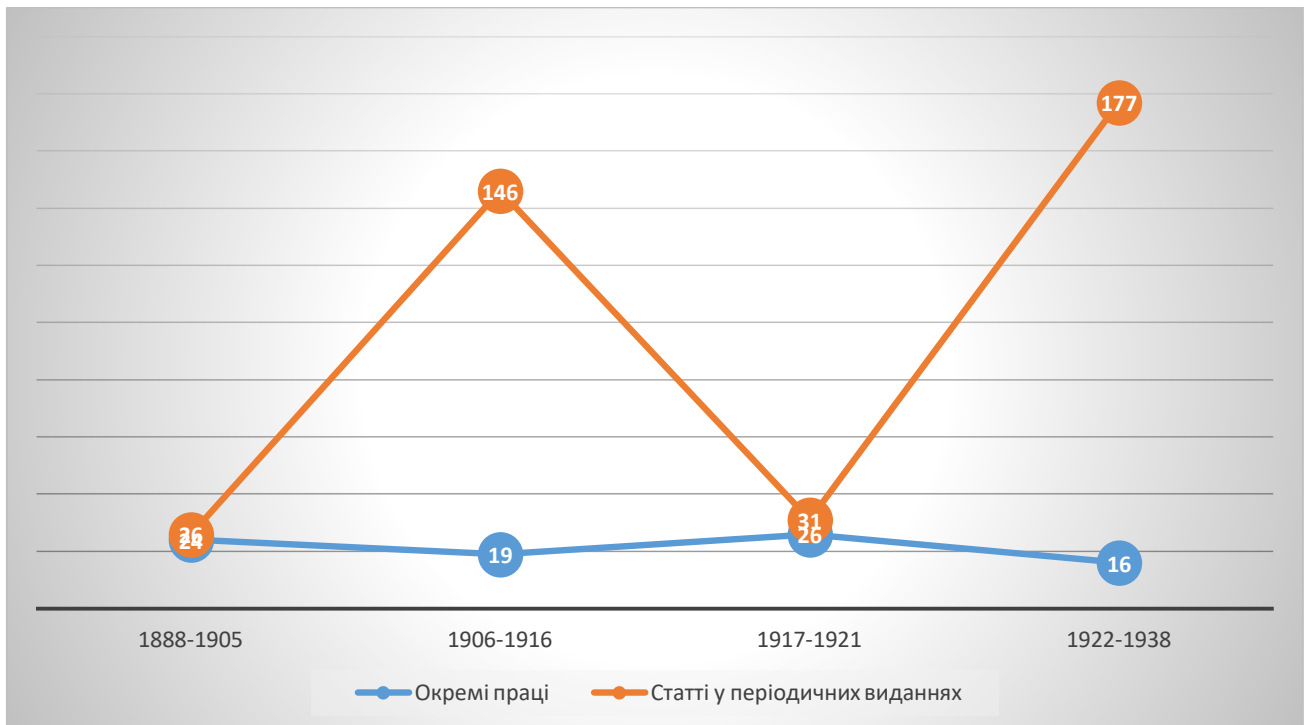

**ПУБЛІКАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ С. РУСОВОЇ
ЗА ПЕРІОД 1888–1938 РР.**

Таблиця 5

Роки	Окремі праці	Статті, рецензії, переклади з наукових збірників та періодичних видань
1888–1905	24	26
1906–1916	19	146
1917–1921	26	31
1922–1938	16	177
Всього	85	380

Рисунок 5

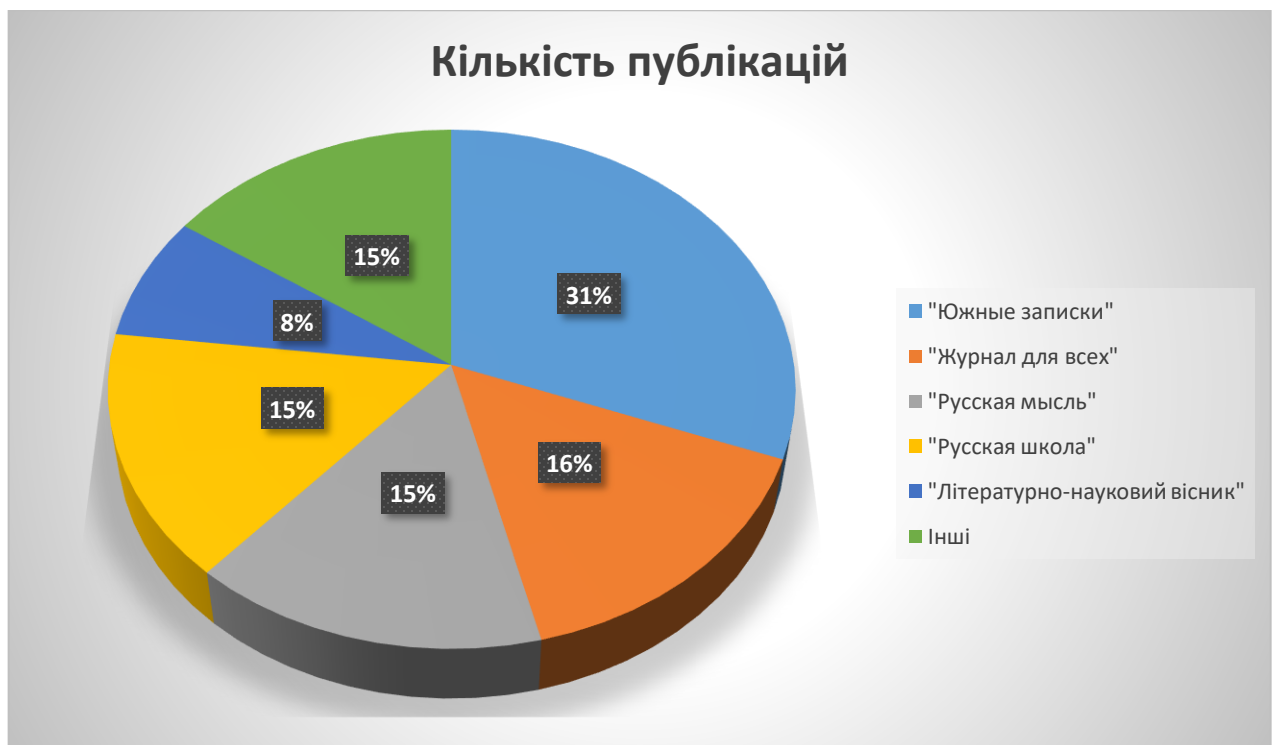

**ЧАСТОТНІСТЬ ПУБЛІКАЦІЙ С. РУСОВОЇ
У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
ЗА ПЕРІОД 1888–1905 РР.**

Таблиця 6

№	Назва періодичного видання та місто, у якому воно виходило	Кількість надрукованих публікацій	Відсоткові співвідношення
1	«Южные записки» (Одеса)	8	31
2	«Журнал для всех» (Санкт-Петербург)	4	16
3	«Русская мысль» (Москва)	4	15
4	«Русская школа» (Санкт-Петербург)	4	15
5	«Літературно-науковий вісник» (Львів)	2	8
6	Інші	4	15
Всього		26	100%

Рисунок 6

**ЧАСТОТНІСТЬ ПУБЛІКАЦІЙ С. РУСОВОЇ
У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
ЗА ПЕРІОД 1906–1916 РР.**

Таблиця 7

№	Назва періодичного видання та місто, у якому воно виходило	Кількість надрукованих публікацій	Відсоткові співвідношення
1	«Світло» (Київ)	80	55
2	«Русская школа» (Санкт-Петербург)	22	15
3	«Украинская жизнь» (Москва)	10	7
4	«Вестник воспитания» (Москва)	8	6
5	«Народный учитель» (Кишенів-Москва)	4	3
6	Інші	22	14
Всього		146	100%

Рисунок 7

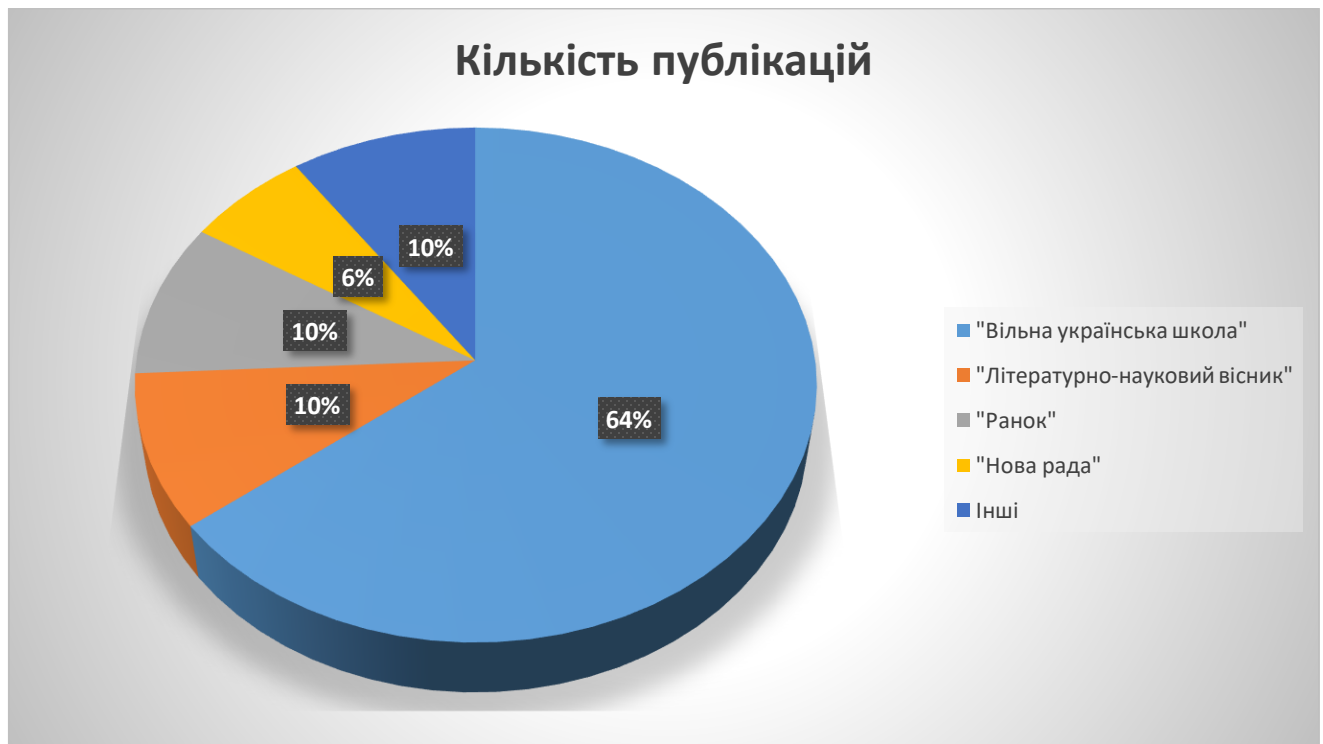

**ЧАСТОТНІСТЬ ПУБЛІКАЦІЙ С. РУСОВОЇ
У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
ЗА ПЕРІОД 1917–1921 РР.**

Таблиця 8

№	Назва періодичного видання та місто, у якому воно виходило	Кількість надрукованих публікацій	Відсоткові співвідношення
1	«Вільна українська школа» (Київ)	20	64
2	«Літературно-науковий вісник» (Київ)	3	10
3	«Ранок» (Кам'янець-Подільський)	3	10
4	«Нова рада» (газета, Київ)	2	6
5	Інші	3	10
Всього		31	100%

Рисунок 8

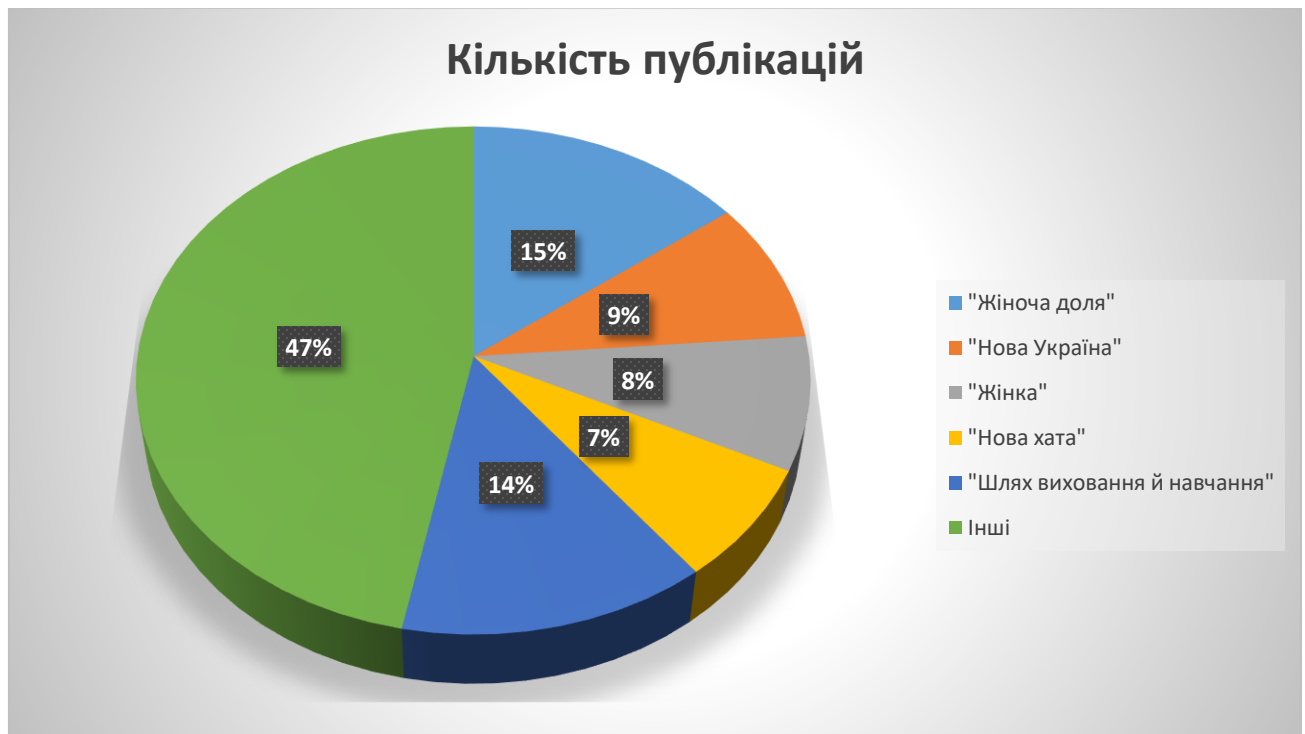

**ЧАСТОТНІСТЬ ПУБЛІКАЦІЙ С. РУСОВОЇ
У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
ЗА ПЕРІОД 1922–1938 РР.**

Таблиця 9

№	Назва періодичного видання та місто, у якому воно виходило	Кількість надрукованих публікацій	Відсоткові співвідношення
1	«Жіноча доля» (Коломия)	26	15
2	«Шлях виховання й навчання» (Львів)	24	14
3	«Нова Україна» (Прага)	16	9
4	«Жінка» (Львів)	15	8
5	«Нова хата» (Львів)	13	7
6	Інші	83	47
Всього		177	100%

Рисунок 9

**ЧАСТОТНІСТЬ ПУБЛІКАЦІЙ С. РУСОВОЇ
У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
ЗА ПЕРІОД 1888–1938 РР.
(65 видань – 380 публікацій)**

Таблиця 10

№	Назва періодичного видання та місто, у якому воно виходило	Кількість надрукованих публікацій	Відсоткові співвідношення
1	«Світло» (Київ)	80	21
2	«Русская школа» (Санкт-Петербург)	27	7
3	«Жіноча доля» (Коломия)	24	7
4	«Вільна українська школа» (Київ)	20	5
5	«Нова Україна» (Прага)	16	4
6	Інші	213	56
Всього		380	100%

Рисунок 10

